

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТІЯ

10

КЛАС

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Хрестоматія
для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Упорядкування О.А. Авраменка

**Київ
«Грамота»
2010**

УДК 373.5.091.26:821.161.2.09+821.161.2.09](079.1)
ББК 74.202.5
У45

*Схвалено для використання в загальноосвітніх
навчальних закладах
(лист МОНУ № 1.4/18-Г-223 від 28.05.2010 р.)*

Рецензенти:

Г. В. Бітківська, кандидат педагогічних наук,
старший викладач КМПУ ім. Б. Д. Грінченка;
О. В. Лобач, заступник директора Технічного ліцею
НТУУ «КПІ», викладач української мови та літератури.

Упорядкування О. М. Авраменка

Українська література: Хрестоматія. 10 клас (Упор. О.М. Авраменка). -
К.: Грамота, 2010. - 328 с.

ISBN 978-966-349-212-4

До хрестоматії ввійшли короткі біографічні відомості про письменників і всі твори для текстуального вивчення, передбачені чинною програмою для 10 класу. У скороченому варіанті подано лише твори великої прози — повісті й романи, а також п'єси. Частини текстів, які скорочено, коротко переказано для того, щоб не втрачалася цілісність у сприйнятті сюжету художніх творів.

Художні тексти, що ввійшли до хрестоматії, оригінальні й редагуванню чи адаптації не підлягали.

Ця книжка призначена для учнів 10 класів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК 373.5.091.26:821.161.2.09+821.161.2.09](079.1)
ББК 74.202.5

ISBN 978-966-349-212-4

© Авраменко О. М., упорядкування, 2010
© Видавництво «Грамота», 2010

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838-1918)

Іван Семенович Левицький народився 25 листопада 1838 р. в містечку Стеблеві (нині Корсунь-Шевченківський район), що на Черкащині у родині священника.

Іван Левицький навчався в Богуславському духовному училищі (1847-1852), у Київській духовній семінарії (1853-1859) і в Київській духовній академії (1861-1865).

Після закінчення академії І. Левицький обирає фах учителя російської словесності (української тоді не викладали): працює в Полтавській духовній семінарії (1865-1866), у гімназіях польських міст Каліша (1866) і Седлеця (1867-1873), у Кишинівській гімназії (1873-1885). Саме в цей період під прибраним ім'ям Нечуй І. Левицький розпочав літературну діяльність: друкує перші твори у львівському журналі «Правда» («Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причеп»). Кращі здобутки письменника припадають на 70—80-і роки XIX ст.: роман «Хмари», повісті «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», «Старосвітські батюшки та матушки».

1885 р. письменник виходить на пенсію й оселяється в Києві. Тут він цілковито присвячує себе літературній діяльності. У 80-90-х роках

XIX ст. з'являються друком оповідання «Афонський пройдисвіт», казка «Скривджені і нескривджені», повість «Поміжворогами». Напочатку XX ст. у творчості І. Левицького переважають статті, рецензії, нариси. У 1899-1914 рр. І. Левицький здійснив 8-томне видання своїх творів.

Він також завершив задуманий Т. Шевченком і зроблений П. Кулішем перший переклад Святого Письма українською мовою.

Помер І. Нечуй-Левицький на 80-му році життя у 1918 р. під час революційної руйни в будинку для перестарілих, самотній, у голоді й холоді. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

* * *

Іван Левицький — се великий артист (митець) зору, се колосальне, усеобіймаюче око України.

Іван Франко

* * *

...З погляду на високе артистичне змалювання селянського життя і добру композицію «Кайдашева сім'я» належить до найкращих оздоб українського письменства.

Іван Франко

* * *

Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, - се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але, проте, багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом.

Іван Франко

* * *

Розповідь майже скрізь іде на діалогах, що справляють враження звукової мови. В кожній описовій чи розповідній подробиці розкривається обмеженість, темнота, егоїзм дрібних власників, які, наче білка в колесі, борсаються в колі дрібновласницьких інтересів.

Олександр Білецький

КАЙДАШЕВА СІМ'Я

Повість

(Скорочено)

I

(...) Одного літнього дня перед паликопою Омелько Кайдаш сидів в повітці на ослоні й майстрував. Широкі ворота з хворосту були одчинені навстіж. Густа тінь у воротах повітки, при ясному сонці, здавалась чорною. Ніби намальований на чорному полі картини, сидів Кайдаш в білій сорочці з широкими рукавами. Кайдаш стругав вісь. Широка рукава закачались до ліктів; з-під рукавів було видно здорові загорілі жиляві

руки. Широке лице було сухорляве й бліде, наче лице в ченця. На сухому високому лобі набігали густі дрібні зморшки. Кучеряве посічене волосся стирчало на голові, як пух, і блищало сивиною.

Коло повітки на току два Кайдашеві сини, молоді парубки, поправляли поди під стіжки: жнива кінчались, і починалась возовиця. Старшого Кайдашевого сина звали Карпом, меншого — Лавріном. Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва довгообразі й русяві, з довгими тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами. Карпо був широкий в плечах, з батьківськими карими гострими очима, з блідуватим лицем. Тонкі пружки його блідого лица з тонкими губами мали в собі щось неласкаве. Гострі темні очі були ніби сердиті.

Лаврінове молоде довгасте лице було рум'яне. Веселі сині, як небо, очі світились привітно й ласкаво. Тонкі брови, русяві дрібні кучері на голові, тонкий ніс, рум'яні губи — все подихало молодою парубочою красою. Він був схожий з виду на матір.

Лаврін проворно совав заступом по землі. Карпо ледве володав руками, морщив лоба, неначе сердився на свого важкого й тупого заступа. Веселому, жартовливому меншому братові хотілось говорити; старший знехотя кидав йому по кілька слів.

— Карпе! — промовив Лаврін, — а кого ти будеш оце сватать? Адже ж оце перед Семеном тебе батько, мабуть, оженить.

— Посватаю, кого трапиться, — знехотя обізвався Карпо.

— Сватай, Карпе, Палажку. Кращої од Палажки нема на всі Семи-гори.

— То сватай, як тобі треба, — сказав Карпо.

— Якби на мене, то я б сватав Палажку, — сказав Лаврін. — В Палажки брови, як шнурочки; моргне, ніби вогнем сипне. Одна брова варта вола, другій брові й ціни нема. А що вже гарна! Як намальована!

— Коли в Палажки очі витрішкуваті, як у жаби, стан кривий, як у баби.

— То сватай Хіврю. Хівря доладна, як писанка.

— І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить.

— То сватай Вівдю. Чим же Вівдя негарна? Говорить тонісінько, мов сопілка грає, а тиха, як ягниця.

— Тиха, як телиця. Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем, — сказав Карпо.

— То бери Химку. Ця як брикне, то й перекинешся, — сказав Лаврін.

— Коли в Химку очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...

Карпо прикинув таке слівце, що батько перестав стругати і почав прислухатись. Він глянув на синів через хворостяну стіну. Сини стояли без діла й балакали, поспиравшись на заступи. Кайдаш скочив з ослона й вибіг з стругом у руці з повітки. Старий Омелько був дуже богомільний, ходив до церкви щонеділі не тільки на службу, а навіть на вечерню, говорив два рази на рік, горнувся до духовенства, любив молитись і постити; він понеділкував і постив дванадцять п'ятниць на рік, перед декотрими празниками. Того дня припадала п'ятниця перед паликопою, котрого народ дуже поважає. Кайдаш не їв од самого ранку; він вірив, що хто буде постити у ту п'ятницю, той не буде в воді потопати.

— А чого це ви поставали та руки позгортали, та ще й верзете бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язика? Ви знаєте, що хто сьогодні спостить цілий день, той ніколи не потопатиме в воді і не вмере наглою смертю.

— В Семигорах нема де і втопиться, бо в ставках старій жабі по коліна, — сказав Карпо.

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як Бог дасть, то і в калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми.

— Ти, Карпе, ніколи не вдержись язика! Все допікаєш мені гіркими словами...

Кайдаш плюнув і знов пішов у повітку стругати вісь. Хлопці трохи помовчали, але перегода знов почали балакати спершу тихо, а далі все голосніше, а потім зовсім голосно.

— Карпе! — тихо почав Лаврін, дуже охочий до гарних дівчат. — Скажи-бо, кого ти будеш сватать?

— Ат! Одчепись од мене, — тихо промовив Карпо.

— Сватай Олену Головківну. Олена кругла, як цибулька, повновіда, як повний місяць; в неї щоки, мов яблука, зуби, як біла ріпа, коса, як праник, сама дівка здорова, як тур: як іде, то під нею аж земля стугонить.

— Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни.

— Ну, то сватай Одарку Ходаківну: ця тоненька, як очеретина, гнучка станом, як тополя; личко маленьке й тоненьке, мов шовкова нитка; губи маленькі, як рутяний лист. З маленького личка хоч води напийся, а сама пишна, як у саду вишня, а тиха неначе вода в криниці.

Старий Кайдаш аж набік сплюнув, а Карпо промовив:

— Вже й знайшов красуню! Та в неї лице, як тріска, стан, наче копістка, руки, — як кочерги, сама, як дошка, а як іде, то аж кістки торохтять.

— Але ж ти й вередливий! То сватай Хотину Корчаківну, — сказав Лавр і засміявся.

— Чи ти здурів? Хотина як вигляне в вікно, то на вікно три дні собаки брешуть, а на виду в неї неначе чорт сім кіп гороху змолотив.

— Ну, то бери Ганну.

— Авжеж! Оце взяв би той кадівб, що бублика з'їси, поки кругом обійдеш, а як іде...

Карпо прикинув таке слівце, що богомольний Кайдаш плюнув і знов вибіг з повітки.

Хлопці стояли один проти одного, поспиравшись на заступи.

— Господи! Чи в вас Бога нема в серці, що ви в таку святу п'ятницю паскудите язика? Чи вам не треба помирать, чи ви не соромитесь святого сонечка на небі? Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки, діла не робите, та тільки язиками чорт зна що верзете! — крикнув Кайдаш і почав присікуватись до синів та махат' стругом перед самим Карповим носом. Старий був нервний і сердитий, та ще більше сердився од того, що в його од самого ранку й рісочки не було в роті.

— Тату! — сказав гордо Карпо. — Ви покинули майструвать, а ми вам нічого не кажемо.

Старого неначе хто вщипнув. Він заговорив дрібно й сердито, наговорив синам сім мішків гречаної вовни, неважачучи на святу п'ятницю, та й пішов у повітку. Сини почали знов розмовлять..

— Коли я буду вибират' собі дівчину, то візьму гарну, як квіточка, червону, як калина в лузі, а тиху, як тихе літо, — сказав веселий Лаврін.

— Мені аби була робоча, та проворна, та щоб була трохи куслива, як мухи в спасівку, — сказав Карпо.

— То бери Мотрю, Довбишеву старшу дочку. Мотря й гарна, й трохи бриклива, і в неї серце з перцем, — сказав Лаврін.

Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила в його з думки, неначе стояла тут на току недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими, як терен, очима. Він неначе бачив, як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку, як біліли її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем.

— Карпе! Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота? — спитав Лаврін.

Карпо ніби не чув його слів та все дивився суворими очима на зелене гілля. Хотів він прогнать з-перед очей ту мрію, а мрія все стояла й манила його. (...)

Сватання й одруження Карпа — поступове назрівання конфлікту між свекрухою і невісткою Мотрею — сварки між членами родини — знайомство Лавріна з Мелашкою, одруження Лавріна — наростання сімейних конфліктів — Мелашка на прощі в Києві з бабою Палашкою — повернення Мелашки в Семигори — смерть Смеляка Кайдаша через пияцтво.

VIII

Поховали сини Кайдаша з великою честю, просили священика занести батька в церкву; як ховали, то читали Євангелію трохи не коло кожної хати; після похорону справили багатий обід. Кайдашиха роздала старцям щедрю милостиню, дала священикові на сорокоуст.

На четвертий день після похорону Карпо й Лаврін почали ділитись батьківськими спадками.

— А що, Лавріне, — сказав Карпо, — розділим тепер ґрунт пополювині, а то батько одрізав мені городу, неначе вкрав.

— То й розділимо, — сказав Лаврін. — Чи підемо в волость, чи обійдемося і без волості?

— А нащо нам здалася та волость! Одміримо пополювині город та пополювині садок, та й годі, — сказав Карпо. — Хіба таки самі собі не дамо ради?

— Про мене, міряймо город і самі, — сказав Лаврін.

Карпо взяв довгу та рівну ліщину і почав з Лавріном міряти город вздовж та впоперек. Перемірявши город, вони розділили його вздовж пополювині й позабивали на межі кілки.

— А що, Лавріне, чи будемо городити тин, чи, може, й без тину обійдеться? — сказав Карпо.

— А навіщо той тин здався? Адже ж у нас двір коло хати спільний, хоч на йому й стоїть і твоя і моя повітка та загорода, — сказав Лаврін.

— Про мене, нехай буде так, — сказав Карпо.

— Але не знаю, як ще наші жінки скажуть, — сказав Лаврін, про матір вже й не згадуючи.

— Хіба в мене жіночий розум, щоб я жінок слухав? — сказав Карпо.

Тільки що вони перемиряли город та садок, з хати вибігла Мотря. Вона вийшла на город і окинула його оком з горба вниз, а од низу на горб, потім вийшла на горб і ще раз поміряла ґрунт очима. Лаврінова частка здалася їй більшою, мабуть, тим, що в чужих руках шматок хліба все здається більшим. Вона скинула з себе пояс та давай міряти город перше впоперек: на Лавріновій половині вийшло більше на один пояс. Перемиряла вона вдруге, — ой лишечко! Лаврінова частка була більше аж на два пояси.

— Бодай вас лиха година міряла, як ви оце перемеріjali, — сказала сама до себе й заходилась мірять поясом ґрунт вповодж: ой гвалт! Лаврінова половина виходила довша на цілий пояс, ще й висунулась ріжком на вулицю в бузину.

— Постривайте ж! — крикнула Мотря на весь город. — Це, мабуть, свекрушице помагала їм мірять! Це вона припустила собі на один пояс вздовж та на два пояси впоперек, ще й ріжок у бузині собі одтягла.

Мотря прожогом побігла до хати, держачи в руках пояс, та репетувала на весь город. Коло припічка стояла та хворостина, котрою Карпо з Лавріном міряв город. Мотря вхопила хворостину й кинулась у двері кулею, як птиця.

— Це ви, мабуть, з матір'ю так міряли город, бодай вас міряв сей та той! — крикнула Мотря на порозі так, що двері з обох хат разом одчинились і з дверей повискакували всі: і Карпо, й Лаврін, і Кайдашиха, й Мелашка. Вони повитріщали очі на Мотрю.

— Чого вилупили баньки, неначе мене зроду не бачили? Як це ви перемеріjali город? Та нехай його чорти спечуть з такою мірою! — гукнула не своїм голосом Мотря й брязнула об землю хворостиною так, що вона аж захурчала.

— Хррр! — захурчав насмішкувато Лаврін. — Чого це ти кричиш, неначе на батька.

— Кричи на свою матір! Я й тобі захурчу отією хворостиною, коли хоч. Як ви міряли город, коли Лаврінова половина більша і вздовж, і впоперек.

— Твого розуму не спитали, бо свого, бач, нема, — сказав скривджений Лаврін.

— Неправда твоя, Мотре, — спокійно сказав Карпо, заклавши руки за спиною.

— Бреши сам! Ось я тільки що сама міряла. Іди в волость, нехай волость вас розділить, а не свекруха, — репетувала Мотря.

— Одчепись од мене, сатано! Я й дома не була, як вони міряли. Це правдива причепа! — сказала Кайдашиха. — Бере моє добро, ще й мене лає.

— Ідіть міряйте на моїх очах, а як ні, то я ваші кілки на межі геть повикідаю за тин, а таки свого докажу, — кричала Мотря.

Мотря вибігла з сіней і побігла на город; за нею пішла Кайдашиха з Мелашкою, а за жінками пішли чоловіки. Мотря розперезалась і почала міряти город поясом: впоперек Лаврінова половина вийшла більша на два пояси.

— А що, чия правда?

— Як ти міряєш? Піддури кого дурнішого, а не мене, — крикнула Кайдашиха, — свою половину міряла, то натягувала, аж пояс лущав, а Лаврінову половину міряла, то аж пояс брався. Геть, погана! Дай я сама переміряю з Мелашкою.

Кайдашиха переміряла весь город упоперек, — і знов обидві половини були однакові.

— А що, чия тепер правда! — говорила Кайдашиха. — Ти міряєш собі, то натягуєш, а чужому міряєш, то стягуєш. Ти б людей соромилась! Тобі тільки б сидіти з жидівками в крамницях та обдурювати на аршині людей.

— Це якийсь жіночий сажень вигадала Мотря, що стягується й розтягується, як кому треба, — сказав насмішкувато Лаврін.

— А отой ріжок, що в бузину ввігнався, яким сажнем будеш міряти? Не бійсь, мені не оддаси? — сказала Мотря.

— То одкуси його зубами! А де ж його дить, коли він вигнався на вулицю, — сказала Мелашка.

Мотря була сердита, що вийшло не так, як вона хотіла. Вона причепилась до Лавріна за батьківську спадщину.

— Чом же ви не розділили пасіки? — сказала вона. — Адже ж пасіка батькова! Гара, що все загарбали собі в руки! На Лавріновій половині в садку більше двома грушами і однією яблунею.

— А ти вже й полічила? — спитав Лаврін.

— Авжеж полічила, і своїм не поступлюсь. Садок не твій, а батьківський, — сказала Мотря.

— То пересади на свою половину! — крикнув Лаврін.

— Який їх чорт подужає пересадить! Пересадиш, то підвередишся, — сказала Мотря.

— О, підвередишся, Мотре, коли Карпо не pomoже, — сказав, сміючись, Лаврін.

— Вже хоч і підвереджусь, чи ні, а таки свого докажу, — гукнула Мотря і вдарила кулаком об кулак, — ходім лиш зараз у волость, нехай нас волость розсудить, а не ти з свекрухою. Дайте, лишень, нам половину пасіки, а як ні, то бери, Карпе, сокиру та й рубай груші. Я вам свого не подарую, — кричала, аж сичала Мотря.

— Та подивись, лишень, на твоїй половині все старі груші, а на моїй — щепи! — сказав Лаврін.

— Мотря каже правду: ви нам дайте половину пасіки, половину овець та свиней, — сказав Карпо.

— Ова, який розумний! Забери ще половину котів та собак! — кричала Кайдашиха. — А батька хто лупив у груди? Лаврін хоч батька не бив.

— Не бив, тільки не слухав! — сказав спокійно Карпо.

— А ти забув, що я ще живу на світі? І я маю якийсь право на батькове добро. Ти ладен, мабуть, мене живою в землю закопати! — говорила Кайдашиха. — Ти хочеш з своєю Мотрею мене, сироту, скривдить? Ні, Карпе, нехай нас громада розсудить!

— Як громада, то й громада! Ходім в волость, бо я своєю часткою не поступлюсь, — сказав Карпо.

Карпо з Лавріном та з Кайдашихою пішли в волость, а Мотря з Мелашкою zostались у дворі коло волості.

Волость присудила Лаврінові та матері батьківське добро, бо Карпо вже забрав свою частку ще за живоття батька. Як почувла це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостю.

Од того часу між Кайдашенками й їх жінками не було миру й ладу. Карпо й Мотря посердилися з Лавріном та з Кайдашихою і перестали заходити до їх у хату.

— А що, Мотре, виграла? Здобрий тим, що тобі волость присудила, — дражнилась стара Кайдашиха з Мотрею.

— Дражніть уже, дражніть, як ту собаку, — говорила Мотря і трохи не плакала от злості.

Обидві сім'ї насторочились одна проти другої, як два півні, ладні кинутись один на другого. Треба було однієї іскорки, щоб схопилась пожежа. Та іскорка незабаром впала поперек усього на сміття.

Раз уранці Мелашка вимела хату й половину сіней, обмела коло своєї призьби, змела до порога та й пішла в хату за рядюгою, щоб винести сміття на смітник. Саме тоді Мотря вибігла з сіней і вгляділа коло порога сміття. Сміття було підметене аж під Мотрину призьбу.

— Доки я буду терпіти од тієї іродової Мелашки! — крикнула Мотря на весь двір; вона вхопила деркача та й розкидала сміття попід Лавріновою призьбою.

Мелашка вийшла з хати з рядниною. Коли гляне вона, сміття розкидане геть попід її призьбою й по призьбі.

— Хто це порозкидав сміття? — спитала Мелашка в Мотрі.

— Я розкидала: не мети свого сміття під мою призьбу; бо я тебе ним колись нагодую, — сказала з злістю Мотря.

— А зась! Не діждеш ти мене сміттям годувати. Нагодуй свого Карпа, — сказала Мелашка і почала змитати сміття до купи до порога.

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки, — сказала Мелашка. »

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила, — сказала Мотря.

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому.

— А, ти, паскудо! То ти смієш мені таке говорити? Хіба ти моя свекруха? Ти думаєш, що я тобі мовчатиму? — розкричалася Мелашка. — То ти мене вчиш, як малу дитину? Ось тобі, ось тобі!

І Мелашка підкидала сміття деркачем на Мотрину призьбу, на сіни, на вікна, аж шибки в вікнах дзвеніли, а що було мокре, те поприставало до стіни.

Мотря глянула й рота роззявила. Вона не сподівалась од Мелашки такої сміливості й спочатку не знала, що казати.

— То це ти так! То це та, що од свекрухи втікала?

— Ти мені не свекруха, а я тобі не невістка. Я од тебе не втікати му і мовчать тобі не буду. Ось тобі на, ось тобі на!

Деркач свистів, як шуліка в повітрі, у Мелашиних руках, а шибки аж дзенькали. Мотря кинулась до Мелашки та й почала видирати деркача з рук. Мелашка була слабкіша і випустила його з рук. Мотря замахнулася на неї деркачем. Карпо сидів у хаті, почув, що в вікна щось порошить. Йому здалось, що в вікна б'є град.

«Що це за диво! Небо ясне, а в вікна порошить град», — подумав він.

— Гвалт! Гвалт! — закричала Мелашка. — Якого ти дідька чіпляєшся до мене, сатано?!

З хати вибігла Кайдашиха просто од печі з кочергою в руках. Вона вгляділа, що Мотря підняла деркач угору і ладна вперіщити Мелашку, і махнула на Мотрю кочергою. Мотря одскочила од призьби, кочерга потрапила в Мотрине вікно. Шибка дзенькнула, а дрібне скло посипалось на призьбу.

З хати вибіг Карпо, а за ним Лаврін. Три молодичі вчепились до кочерги та до деркача, кричали, тяглись, сіпали ті причандали на всі боки. Деркач розірвався. Нехворощ посипалась з деркача, неначе пір'я з гуски. Чоловіки розборонили жінок і розігнали їх.

— Одривай хату! Не буду я з вами жити через сіни, хоч би мала отут пропасти! — репетувала Мотря. — Бери, Карпе, сокиру, та зараз зривай хату, а як ти не хочеш, то я сама візьму сокиру та й заходжусь коло хати.

— Чи ви показались, чи знавісніли? — говорив Карпо. — Хто це розбив вікно?

— Твоя мати! Це вже пішлося наче з Петрового дня! Одна обпаскудила мені стіни, друга вікна побила. Ось тобі за те! Ось тобі! — крикнула Мотря й почала хать рукою з калюжі грязь і кидати на Мелашину хату. Біла стіна стала ряба, неначе її обсіли жуки та гедзі.

— Бий тебе сила Божа! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою, — крикнула Кайдашиха й погналась за Мотрею. Мотря втекла за причілок, виглядала з-за вугла й репетувала та кляла Кайдашиху.

— Лавріне! Одривай їх хату. Про мене, нехай Мотря йде жити під три чорти або під греблю; я з нею зроду-віку не буду жити під однією покрівлею, — кричала Кайдашиха.

— Карпе! Одривай хату, бо я підпалю й їх, і себе та й на Сибір піду, — кричала Мотря.

— Лавріне! Одривай їх хату, бо я ладна й до сусід вибратись. Зараз піду в волость, та нехай громада зійдеться та розкидає їх хату, — кричала Кайдашиха.

З тими словами Кайдашиха накинула свиту та й побігла в волость позивати Мотрю та Карпа. Волосний покликав Карпа на суд. Карпо сказав, що він не думає одривати хати, а то тільки полаялись та побились молодичі. Волосний вигнав Кайдашиху з хати. Слідком за Кайдашихою прибігла в волость Мотря й почала розказувати, починаючи од сміття. Волосний слухав, слухав та й плюнув.

— Ідіть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте й очі, не тільки вікна, — сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив.

Того ж таки вечора Кайдашиха повечеряла з дітьми і вже лагодилась лягати спати. Коли чує вона — на горищі закиркали в сідалі кури, закричали й кинулись з сідала.

— Ой, тхір на горищі! — сказала Кайдашиха.

— Може, злодюга лазить, — сказав Лаврін.

Кайдашиха вхопила лампу і вискочила в сіни; за нею вискочили в сіни Лаврін та Мелашка.

В сінях було ясно. Хтось лазив на горищі з світлом.

— Хто там лазить? — гукнув Лаврін.

З горища ніхто не обзивався, тільки одна курка киркала на все горло, неначе її хто душив. Лаврін вискочив на драбину й заглянув на горище. Там стояла Мотря з куркою в руках.

— Якого ти нечистого полохаєш наших курей! — крикнув Лаврін, стоячи на щаблі.

— Хіба ти не бачиш? Свою курку впіймала на вашому сідалі.

— Хіба ж ми просили твою курку на наше сідало? — гукнув Лаврін. — Чи шапку перед нею здіймали, чи що?

— Верни, лишень, мені яйця, бо моя чорна курка вже давно несеться на твоєму горищі.

Мотря лазила по горищі та збирала по гніздах яйця. Сполохані сліпі кури кидались по горищі, падали в сіни на світ.

— Ой Боже, мій! Це не Мотря, а бендерська чума. Вона мене з світу зжене! — говорила Кайдашиха, — ще хату підпалить лампою. Покарав мене тобою Господь, та вже й не знаю за що!

— Мабуть, за вашу добрість, — обізвалась Мотря з горища й спустила з горища на шабель здорову ногу з товстою литкою.

Одна курка впала з горища й погасила світло. В сінях стало поночі. Лаврін стояв, сп'явшись на драбину. Мотря штовхнула його п'ятою в зуби. Він сплюнув у сіни. Мотря штовхнула його по носі другою п'ятою. Гаряча литка посунулась по його лиці. Мотря ладна була сісти йому на голову.

— Куди ти сунешся на мою голову! — крикнув Лаврін і почав трясти драбину. — Не лїзь, бо я тебе сяка-така душе, скину з драбини!

Лаврін скочив у сіни і почав хитать драбину. Драбина стукала об стіну.

— Скинь її з драбини додолу, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище, — кричала в темних сінях Кайдашиха.

Лаврін прийняв драбину. Мотря повисла на стіні. Половина Мотрі теліпалась на стіні, а друга половина вчепилась у бантину, як кішка, однією рукою та ліктем другої руки. Мотря держала в руці курку й не хотіла її пускати, а в пазусі у неї були яйця, дуже делікатний крам. Мотря боялась наробить в пазусі яечні, держалась за бантину й ніяк не могла видертись назад на горище. Нижча половина тягла її вниз.

— Ой, лишенько, ой, упаду, ой-ой-ой, гвалт!.. — зарепетувала Мотря не своїм голосом.

Од гвалту Карпо не всидів у хаті й вискочив у сіни з світлом. Лаврін стояв серед сіней з драбиною. Мотря теліпалась на стіні, неначе павук на павутині.

— Драбиною її плеши, та добре! — кричала Кайдашиха. — Нехай не збирає яєць на нашому горищі!

Кайдашиха кинулась до драбини й була б справді почастивала нижчу половину Мотрі драбиною, але Карпо видрав драбину в Лавріна, пхнув матір так, що вона трохи не перекинулась, і підставив драбину під Мотрю. Вона злізла додолу з куркою в руках.

— Оддай мені яйця, злодійко! Нащо ти покрала наші яйця? — репетувала Мелашка.

— Це моя курка нанесла, — говорила Мотря, втікаючи в свою хату.

— А хіба ж твоя курка їх позначила, чи що? Як не вернеш яєць, я піду в волость, — говорила Кайдашиха.

— Про мене, йдїть і за волость, — кричала Мотря з своєї хати, витираючи ганчіркою яечню в пазусі.

Мелашка засвітила світло, половила в сінях свої кури й повикидала їх на горище. В обох хатах ще довго було чути крик. Той крик стихав помаленьку, як хвиля на воді після вітру, доки зовсім не затих.

— Одривай хату од цих злиднів! — говорила Мотря в своїй хаті Карпові.

— Чи ти здуріла, чи що? Неначе хату одірвати так легко, як шматок хліба одкрять? Ти не знаєш, що то буде коштувати.

— Що б там не коштувало, одривай, а ні, я сама одірву, — говорила Мотря.

— Ану, ну, спробуй! Оце вигадала таке, що й купи не держиться.

Одначе швидко після того Карпо побачив, що Мотря говорила таке, що держалось купи.

На другий день Кайдашиха прибралась і пішла до священника жалітись на Мотрю. Вона розказала все діло не так священникові, як матушці. Матушка дала бабиним онукам коржиків та бубликів, печених з сахаром. Кайдашиха принесла ті гостинці, роздала Мелациним дітям. Мотрині діти почули носом гостинці й повибігали в сні. Кайдашиха роздала їм по бубликові.

— Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка, — крикнула Мотря з своєї хати.

Діти забрали гостинці та й давай махати рученятами на бабу та промовлять ті слова, що їм доводилось не раз чути од матері.

— Баба погана, баба злодійка! — лепетали діти.

А гостинця взяли од баби, ще й бабу лаєте, — сказала Кайдашиха і заплакала.

Мотря вискочила з хати, пооднімала од дітей бублики та й кинула собакам.

— Чи ти людина, чи ти звірюка, — сказала Кайдашиха, втираючи слюзи.

Того-таки дня Мотрин старший хлопець напився з Мелациного кухля води коло Мелациної діжки, бо в сінях стояло дві діжки з водою: Мотрина по один бік, Мелацина по другий. Малий хлопець, не розбираючи материного погляду на право власності; захопив кухоль з тієї діжки, що стояла до його ближче, але якось не вдержав кухля в руках, упустив та й розбив.

Кайдашиха вискочила з хати і наробила галасу.

— Бач, іродова душе, вчила дітей мене ляяти, а твої діти мені шкоду роблять, — крикнула Кайдашиха до Мотрі в двері, — іди, лишень, сюди та подивись!

Мотря вибігла з хати й подивилась. Черепки лежали долі, а хлопець стояв, засунувши пальці в рот і схиливши винну голову.

Кайдашиха, недовго думавши, захопила кухоль з Мотриної діжки та — хрюп ним об землю.

— Оце чорт його й видав. Старе, як мале! Зовсім баба з глузду з'їхала. Що вам дитина заподіяла? — крикнула Мотря.

— Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до моєї діжки.

— То сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина, — сказала Мотря.

— Ова! Гара, що розпустила своїх дітей, як зінських щенят. Не дїждеш, — сказала Кайдашиха.

— Коли так, то й я вам оддячу! — сказала Мотря.

При тих словам вона побігла в Лаврінову хату, вхопила з полиці горшка і хрюпнула ним об землю. Мелашка і Лаврін тільки рота пороззявляли.

Мотря вибігла з хати. Мелашка за нею.

— Коли так, то й я зугарна до московської закуці, — закричала Кайдашиха і, як несамовита, вбігла в Мотрину хату, вхопила з припічка здорову макітру та — хрюп нею об землю.

Карпо схопився з лави. Йому здалося, що мати збожеволіла.

— О, стонадцять чортів вам з Мелашкою разом! За таку макітру я знаю, як вам оддячити! — закричала Мотря, бліда, як віск. Вона вскочила в Лаврінову хату, вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. «Горшки застогнали: черепки посипались додолу.

Кайдашиха, недовго думавши, вхопила кочергу, Мелашка вхопила рогача та в Мотрину хату! Кайдашиха лупила кочергою горшки на полиці, Мелашка частувала миски рогачем на миснику. Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні, неначе земля тряслася.

Кайдашенки так здивувались, що їм здалося, що молодиці зовсім показалися. Лаврінові спала на ум думка, чи не покусала часом матері скажена собака. В Карпа була така сама думка. Йому здалось, що до Мотрі вже приступає. Але глянули вони, що з полиці сипляться горшки, а з мисника миски, та давай оборонять полицю та мисник. Карпо насилу поборов матер і одняв од неї кочергу, Лаврін висмикнув з Мелашиних рук рогача і спас живоття трьом полумискам.

Усі три молодиці насилу дихали. Вони разом верещали, гвалтували, лаялись. Клекіт у хаті був такий, що не можна було нічого розібрати.

— Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря. Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови.

— Хто? Ти? Мені? Своїй матері? — сичала Кайдашиха. — Карпе! ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене? То це ти таке говориш мені, своїй матері? Карпе, візьми вірвовку та повісь її зараз у сніях на бантині, бо як не повісиш, то я їй самасмерть заподію.

— Карпе, візьми налігача та прив'яжи на три дні свою матер серед вигону коло стовпа, мов скажену собаку, нехай на неї три дні собаки

брешуть, нехай на неї три дні вся громада плює! Вона мене або отруїть, або зарубає, — верещала Мотря.

— Що ти кажеш? Щоб мене мій син, моя кров, та прив'язав налігачем серед вигону на сміх людям? — сичала Кайдашиха. — Ось я візьму мішка та напну тобі на голову, мов скаженій собаці, бо ти нас Усіх перекусаєш.

Кайдашиха витягла з-під лави порожнього мішка й кинулась до Мотрі.

Карпо тільки очі витріщив і не знав, кого слухать: чи вішати жінку, чи прив'язувати налігачем матір.

— Ти злодійка! Ти покрала в нас яйця! — кричала Кайдашиха й кинулась до Мотрі з мішком у руках.

— Брешеш, не докажеш! Ти сама злодюга, бо обкрадала мене, мою працю цілий рік. Я на тебе робила, як на пана панщину, — кричала Мотря.

— А чом же ти мене не кидала, коли тобі було в мене погано? — пищала Кайдашиха. — Чом тебе чорти не понесли на Басарабію або за границю?

— Ова, через таке паскудство та оце тікала б за границю! Тікай сама хоч під шум, під греблю! — гвалтувала Мотря. — Ти злодюга, ти відьма!

— Хто? Я відьма? Я злодюга? — сичала Кайдашиха. — Ось тобі на! Кайдашиха тикнула Мотрі дулю й не потрапила в ніс, та в око. Мотря вхопила деркача і сунула держалом Кайдашисі просто межі очі.

— Ой лишечко! Виколола проклята зміюка мені око! — заплакала Кайдашиха і вхопилась за праве око.

В неї з ока потекла кров. Лаврін та Мелашка побачили кров і розлютувались. Вони кинулись оборонять матір. Лаврін пхнув Мотрю. Мотря дала сторчака на лаву. Карпо кинувся обороняти Мотрю і пхнув Лавріна. Лаврін ударився об мисник. Три полумиски, захищені Лавріном од наглої смерті, посипались йому на голову.

— Одривай, Карпе, хату, бо я тебе покину з твоєю проклятою матір'ю, з твоїм іродовим кодлом! — репетувала Мотря.

— У волость її, розбишаку! В тюрму її! Одривай, Лавріне, їх хату, бо я сама полізу та буду зривати кулики.

Лаврін і справді розлютувався. Він ухопив драбину, приставив до стріхи, вискочив на покрівлю й почав зривати кулики з Карпової хати. Кулики сипались на землю. На хаті заблищали крокви й лати, наче сухі ребра.

Тим часом Кайдашиха зумисне розмазала кров по всьому виду, замазала в кров пазуху, повисмикувала з-під очіпка волосся та й побігла до священика, а потім у волость і наробила там гвалту.

— Ой Боже мій! Дзвоніть вусі дзвони! Карпо з Мотрею вбили Лавріна, вбили Мелашку, вбили й мене! Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала не своїм голосом Кайдашиха в волості. — Скликайте громаду та зараз, зараз!

Волосний і писар, побачивши покривавлену Кайдашиху, полякались і побігли до Кайдашенків. За ними бігла Кайдашиха та галасувала на все село. Волосний з писарем прибігли в двір і вгляділи живого Лавріна, котрий сидів на хаті та зривав кулики. З хати вибігла Мелашка, здорова й жива, а за нею Мотря.

— Рятуйте мене! — голосила Мотря. — Як мене знайдуть зарубану сокирою, то нехай уся громада знає, що мене зарубала свекруха! Рятуйте, хто в Бога вірує!

— Чого це ти, навісна, кричиш? — спитав голова. — Адже ж ти жива.

— Рятуйте мене, вона мене вже вбила! — репетувала Кайдашиха.

— Чи ви показалися, чи що? — сказав писар. — Бігає по дворі й кричить, що її вже вбили. Що тут у вас скоїлось?

— Ось що скоїлось! — ткнула пальцем на око Кайдашиха.

— А ти що робиш ото на хаті? — гукнув голова до Лавріна. — Зараз мені злязь та давай одвіт перед нами.

— Не злізу, доки не одірву Карпової хати, — говорив Лаврін і швиргонув куликом волосному на голову.

— Якого ти нечистого кидаєшся куликами? Зараз мені злязь, а то я полізу та сам тебе стягну, та всиплю тобі сотню різок, — кричав волосний.

Лаврін трохи проховов, зірвавши півсотні куликів; і зліз додолу. Волосний з писарем пішли в хату: в Лавріновій і в Карповій хаті валялись купами черепки.

З хати повибігали діти, вгляділи страшне закривавлене бабине лице й підняли гвалт. Собаки гавкали на писаря та на голову, аж скиглили. З села почали збігатись люди. Волосний з писарем та з кількома громадянами повели в волость Кайдашенків, їх жінок та Кайдашиху. Вони насилу розплутали їх справу і присудили Карпові одірвати хату й поставити окроми на своєму городі, бо Лаврін, як менший син, мав право zostаться в батьковій хаті і за те був повинен додержати матір до смерті. Громада присудила розділити ґрунт між Кайдашенками пополювині.

Волосний таки посадив Мотрю за бабине око в холодну на два дні.

Після такої колотнечі стара Кайдашиха заслабла. В неї нагнало око, як куряче яйце. Око стухло, але од того часу вона осліпла на праве око.

— Господи! Од чого це в нас почалася колотнеча в сім'ї? — казала Кайдашиха. — Це воно не дурно: це, мабуть, майстри закладали хату не на смерть, а на колотнечу. (...)

Минуло чимало років після панщини. Громада трохи заворушилась і почала встоювати за свою вигоду, за своє громадське право.

Тим часом громада почала діло з жидом. Один багатий жид з містечка заплатив панові добрі гроші й купив собі право поставити в селі на

панській землі шинки. Він завітчав своїми шинками село з чотирьох боків і пустив горілку По дешевшій ціні, ніж в громадському Шинку. Люди кинулись за горілкою до жидівських шинків. Громадський шинок стояв порожній, в його ніхто й не заглядав.

Волосний зібрав громаду. Кайдашенки почали кричати в громаді.

— Панове громадо! — говорив Карпо. — Нехай ніхто з села не купує горілки в жидівських шинках. Посадім коло шинків десяцьких та соцьких, нехай дрючками одганяють людей.

— Я сам сяду з дрюком і буду одганяти хоч би й свою рідню! — гукнув Лаврін. — Нехай жиди посидять дурно ціле літо над своїми барилами. Посидять та й підуть.

— Добре Кайдашенки радять! — загула громада. — Посадім людей та й не пускаймо нікого в жидівські шинки.

Громада порадилась і розійшлась.

Жид побачив, що непереливки, взяв відро горілки, одніс волосному; друге одніс писареві, зібрав до себе, в шинок десять чоловіків таких, що заправляли громадою, і поставив їм ціле відро горілки.

— Чого нам змагаться, — говорив хитрий жид, — нащо вам мене кривдить. Буду я заробляти, будете й ви. Я поставлю ціну в своїх шинках таку, як у вашому, ще й зараз заплачу в волость сорок карбованців одчїпного.

— Чи вже заплатиш? — гукнули чоловіки.

— Ой-ой, чом і не заплатити для добрих людей; ви думаете, що я жид, то в мене й душі нема? Я ладен і на церкву дати. Ет, та що й говорити! От вам хрест, коли не ймете віри.

І жид перехрестився зовсім по-християнськи. і

— Чи ти ба! Жид хреститься! — гомоніли люди.

— Ви думаете, що я не поважаю вашої віри? Та я ладен жити з ва: ми, як з братами, — підлещувався жид. — От вам ще відро горілки! Суро! А винеси гостям оселедців та паляниць! — гукнув жид до жидівки.

Сура зітхнула на всю кімнату, так їй було шкода оселедців, але вона винесла й поклала перед людьми на столі.

— Їжте, люди добрі! Ви думаете, що я шкодую для вас? — говорила Сура. — Ой вей мір, ой-ой! — прикинула вона вже тихенько, виходячи з хати.

Люди пили, закусували та слухали Берка, а Берко неначе грав їм на цимбалах своїми облесливими словами.

Давні панщанники понаставляли вуха та слухали Берка. Його слова, підсолоджені горілкою та приправлені оселедцями, так і влазили в їх душі. Вони не знали, що жид вибере ті сорок карбованців і за оселедці, і за

ту горілку, що вони в його дурнички п'ють, з їх-таки кишень — то недоливками, то водою, підливою в горілку, то більшою платою.

Люди розтали, як віск, і почали хвалити жида. Декотрі вже були зовсім п'яні.

— Так що ж, панове, та ще й які панове! Що тепер пан перед вами! Ви, Грицьку, тепер пан! От хто пан! Що схочете в волості, те й зробите! Ви, Петре, тепер господар на все село, ніби князь! Тепер ви пани, а пани вже перевелись на Іцькову сучку, — підлещувався Берко до мужиків. — Та що ж, панове, чи згодитесь громадою оддати мені й свій шинок, і будете пускати людей в мої шинки? Я подарую сорок карбованців на волость, а за ваш шинок зараз покладу гроші на стіл!

— А добрий жид! — гукнув один п'яний мужик. — Ще й гроші зараз дає. Будемо стояти на сході за його!

— Авжеж будемо, бо ще й на церкву покладе!

Саме в той час Карпо Кайдашенко їхав з ярмарку, вглядів коло панського шинку купу людей та і став. Берко знав, що Карпо горілки не любить і на сході йде все проти його. Він сховався в кімнату.

— Здоров був, Карпе! — гукнув Грицько і почав обнімать та цілувать Карпа. Гостра неголена Грицькова борода колола Карпове лице, неначе голками.

— Та здоров був... — говорив Карпо, одвертаючи лице, — та годі вже!

— Здоров був, соколе! Та зайти-бо в шинок та випий хоч чарочку з нами! — мовов Грицько і знов ухопив Карпа руками за шию і цмокнув його в щоку.

Грицькова борода подряпала Карпові щоку, аж кров виступила.

— Та одчепись ік нечистій матері. Оце припало тобі цілуватись! Аж кров виступила на щоці!

— Серце! голубчику! Чи вже ти оце не вип'єш з нами хоч по одній чарці, хоч півчарки! Та тут же такий добрий жид! А! Що вже й казати!

Грицько розвів знов руки і наставив губи.

— Та одчепись собі! Піди, обними та поцілуй мою коняку, коли вже припала охота цілуватись, — говорив Карпо. — А нащо це ви горілку п'єте в жидівському шинку? — спитав Карпо.

— Та бодай не казати... — сказав Грицько, — тут такий добрий жид, такий добрий, чорт його знає, де він такий добрий взявся. Благодареніє Богу і всім святим, він і на церкву дасть! Ото кумедія!

— А ви забули, що самі на громаді постановили?

— Серце, голубчику, білий лебедик! — говорив п'яний Грицько, тикнувши колючою бородою Карпові в ніс. — Та не цурайся-бо нашого хліба-солі.

Карпо бачив, що з п'яним розмовлять — тільки гаяти час, вдарив коняку батою. Віз покотився.

— Карпе! Карпе! Та зайти-бо та хоч по крапельці, хоч півкрапельки! — гукав ззаду Грицько й біг за возом.

На другий день зібралась громада. Прийшов Карпо і вдивився.

Громада співала вже іншої: волосний та писар тягли за громадою і кричали, щоб оддати Беркові й громадський шинок, не тільки що пускати людей по горілку і в жидівські шинки... бо Берко зараз платить гроші...

— Панове громадо! Погана ваша рада, я не пристаю на це! — сказав понуро Карпо й одійшов од громади набік.

Громада оддала Беркові громадський шинок, хоч Берко на церкву грошей не дав, а тільки дурив п'яних мужиків.

Громада дорого потім заплатила хитрому жидові...

Берко приймав за горілку не тільки пашню, але навіть крадене сіно і солому. Понесли люди, мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його шинком, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку в усіх шинках.

IX

Цілу зиму й весну Кайдашенки прожили в ладу. Кайдашиха, котру тепер на селі дражнили безокою економшею, сердилась на Мотрю, але невістки на те не вважали і жили між собою в згоді. Лаврін любив Мелашку: ніколи її не то що не бив, і пальцем не зачепив, навіть ніколи не лаявся з нею. Мотря часто гризла голову Карпові, але він не любив говорити і більше мовчав.

Але настала весна. Хати Кайдашенків стояли дуже близько одна коло одної, а їх городи були перегороджені тільки поганеньким тинном.

Мелашка посадила огірки коло самого тину. Огірки зійшли, як зелене руно. Показались ранні огірочки. Мотрин півень перескочив через тин та давай вибирати Мелашчині огірки: Півень сокотав та скликав курей. Всі Мотрині кури перелетіли через тин в огірки. За курми полізли крізь тин курчата. Квочка вигребла яму саме серед огудиння.

Стара Кайдашиха вийшла на город, угляділа таку шкоду та аж за голову вхопилась. Вона налала під ногами палицю та й поперла нею на курей. Палиця влучила в півня; півень киркнув і потяг через тин перебиту ногу. Двоє курчат лягло на місці.

Мотря вибігла і вгляділа свого півня. Півень тяг ногу по землі.

— Чи це ви, мамо, перебили моему півневі ногу? — гукнула Мотря через тин до Кайдашихи.

— А тож хто? А як ще раз твої кури підуть на наші огірки, то я їх поріжу та поїм.

— То й заплатите! Хіба в нас волості нема, — говорила Мотря. — Не було, пак, вам на городі місця для огірків: насадили під самим перелазом. Карпе, чи ти бачиш, що то таке?

— А що? Півень ногу волочить, — спокійно обізвався Карпо.

— Карпе! Піди до матері та скажи їй, нехай вона другий раз не б'є моїх курей, — чіплялась Мотря.

— Гм? — мукнув Карпо, стоячи коло хати.

— Карпе! Чи ти чуєш, чи тобі позакладало? — кричала Мотря. Карпо стояв і дивився на півня.

— Карпе! Чи ти глухий, чи ти хочеш мене з світу зогнати? Піди та вилай свою матір.

— Іди та й лайся, про мене, хоч до самого вечора, — сказав дуже спокійно Карпо.

— Так, їй-богу, так. Оце добре! Мати вбила двоє курчат, перебила півневі ногу.

— Підсипай, підсипай перцю, — нашішкувато сказав Карпо.

— Біжи! Нехай Лаврін заплатить за півня! — крикнула Мотря під самим вухом у Карпа.

— Ану голосніше, бо не чую! Підкидай солі до перцю, бо вже давно їли з перцем.

— Піди посип перцем своїй матері в носі та в роті, — верещала Мотря.

— Та й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той перець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила Божа, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив спокійно Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупивши брови.

Мотря оступилась.

Саме того вечора Лаврінів кабанчик просунув рилом тин та й побіг у Мотрину картоплю. Як угледіла Мотря, як ухопить хворостину, як вперіщить кабанчика по спині! Кабанчик закувікав та й потяг по землі зад з двома ногами. Мотря вхопила його за ноги та й перекинула в Лаврінів двір. Стара Кайдашиха вибігла з хати, вгледіла кабанчика й наробила галасу на весь двір.

— А це хто перебив спину нашому кабанцеві?

— Я перебила! — гукнула Мотря з-за угла своєї хати. — Нехай не лазить в мій огород. Оце вам за мого півня.

Мотря стояла за своєю хатою і виглядала зумисне Кайдашиху. Вона гукнула до Кайдашихи одривчато, крутнулась і побігла в хату.

— Лавріне! Мелашко! Вся чесна громадо! Збігайтеся сюди! Чи ви бачите, що наробила наша Мотруня?

Лаврін і Мелашка вибігли з хати і дивились на бідного кабанця. Їх узяв жаль та досада.

— Це вже Мотря і справді не знати що виробляє, — сказав Лаврін на вітер.

Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла, як козак з маку.

— Ось і я! Чую, чую, як мене клянете! Оце вам за мого півня! Оце вам за мої курчата, що свекруха побила. Тепер позивайте мене!

Мотря вдарила кулаком об кулак, нахилившись через тин, як можна далі в Лаврінів двір, неначе хотіла достати кулаками до Кайдашихи; потім крутнулась і швидко щезла за вуглом, неначе на повітрі розлетілась.

— Постривай же ти, суко! Скручу я голову твоєму півневі, — сказала Кайдашиха.

Кайдашиха взяла кужіль, сіла прями за хатою та все поглядала на огірки. Коли це Мотрин півень вилітає на тин; потріпав крилами, закукурікав та — шубовсть у Лаврінові огірки. Кайдашиха схопилась з місця та давай закрадатись до півня з кужелем. А півень клює огірки та тільки: ко-ко-ко-ко! неначе дражниться з баби. Баба як поперла кужелем та лусь його по голові! Півень закрутився на одному місці. Кайдашиха вхопила його, скрутила йому в'язи, потім дорізала, опарила, обскубла та й укинула в борщ.

Але в той час прийшли Мотрині діти до Мелашиних дітей гулять. Старший хлопець і вглядів півнячу перебиту ногу, що стриміла з горшка. Він зараз чкурнув до матері та й розказав.

Мотря вбігла в Лаврінову хату, заглянула в піч, не сказавши добридень. Ой таточку! Ой лишечко! З горшка й справді стриміла здорова перебита півняча нога з товстою гулею посередині і з одним одрубаним кігтем. Не сказавши нікому й слова, Мотря вхопила півня за ногу, витягла з борщу та й дала драла з хати.

— Ой бабо! — крикнула одна дитина до старої Кайдашихи. — Побіг півень з горшка, тільки, патьоки по припічку потекли.

Баба мовчала, надувши щоки. Мелашці стало ніяково. Лаврін осміхнувся.

Мотря вбігла в свою хату з півнем у руках та сунулась до Карпа.

— Чи ти ба, що твоя мати виробляє! Ото тобі перець з сілля. Піді насип своїй матері повний рот перцю, ще й сліпе око потруси. Вона зовсім сказала і без перцю. Адже ж це наш півень? — сказала Мотря, показуючи Карпові перебиту ногу.

— Наш. Навіщо ж ти зарізала?

— Мати твоя скрутила йому голову, ще й у свій борщ укинула. Піди та виколи своїй матері друге око! Який ти господар! Чом ти їй нічого не кажеш? Та твоя мати відьма, та вона незабаром поріже та повкидає в борщ моїх дітей. Піди та хоч обскуби їй коси.

Карпові шкода було півня. Він розсердився на матір за такі збитки і мусив іти лаятись з матір'ю та Лавріном.

Він вернувся додому, а тим часом Мотря звеліла своїм дітям упіймать Мелашиного чорного півня та принести до хати. Хлопцям тільки того було і треба. Вони покатали на Лаврінів город, впіймали чорного півня й принесли матері. Мотря вкинула його в кучу.

Тим часом поганенький тинок між двома городами зовсім осунувся. Рову не було, і через тин почали скакати свині. На другий день у Карпів город ускочив Лаврінів рябий кабан і порався в картоплі.

Мотря вгляділа кабана і наробила гвалту. Вона вхопила рогача, діти забрали кочерги і гуртом кинулись за кабаном. За дітьми побігли собаки. Мотря з дітьми загнала кабана в свій хлів та й зачинила.

Лаврін почав кричати через тин, щоб Карпо випустив кабана.

— Авжеж! Кабан твій в займанні. Викупи, то й візьмеш, — гукнула Мотря через тин, — а як не викупиш, то верни мені півмішка картоплі.

Лаврін почухав потилицю та, й пішов у хату. Кайдашиха тільки губи зціпила.

Того ж таки дня Карпа й Мотрю покликав їх кум у шинок полоскати повивач після похрестин. На Карповому дворі діти одв'язали коняку і почали їздити верхом по дворі. Коняка зірнула з гнuzдечки, на radoщах хвицнула задніми ногами та й скочила через тин у Лаврінів город. Поганенький тинок звився, як полотно, під кінськими копита" ми і поліг на городину. Коняка пішла пастись на Лаврінові буряки.

Лаврінові діти прибігли в хату і дали знати бабі та батькові. Всі повибігали з хати, побрали дрючки та давай ганяться за конякою. Мелашка й Кайдашиха взяли її за гриву з двох боків, завели в хлів та й заперли.

Карпові діти бачили все те з двору. Вони зараз побігли в шинок і розказали, що їх коняка в займанні у баби, зачинена в хліві. Карпо й Мотря вже трохи були напідпитку й побігли додому.

— Як! Чи то можна! За свого паршивого кабана вони сміли взяти нашого коня? — кричала дорогою Мотря.

— Я їм покажу, що мій кінь не те, що їх півень, — говорив сердитий Карпо.

Карпо з Мотрею прибігли додому. Стара Кайдашиха вешталась коло хати без діла: вона ждала Мотрі. В неї аж губи трусилась до лайки, та не було з ким лаятись. Вона вгляділа Мотрю й затрусилась.

— А нащо ви, мамо, зайняли нашу коняку? — гукнула Мотря до Кайдашихи.

— Оце б тягла твою дурну коняку через тин. На те зайняла, щоб вона в наш город не скакала, — обізвалась Кайдашиха.

Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти. Дві сім'ї, як дві чорні хмари, наближались одна до другої, сумно й понуро. Мотря стояла коло тину висока та здорова, така заввишки, як Карпо, з широким лобом, з загостреним лицем, з блискучими, як жар, чорними маленькими очима. Вона була в одній сорочці і в вузькій запасці. Хазяйновита, але скупа, вона втинала одержу, як тільки можна було обтяти. Вузька запаска влипла кругом її стану. В великій, як макітра, хустці на голові Мотря була схожа на довгу швайку з здоровою булавою. За Мотрею стояв Карпо у вузькій сорочці з короткими та вузькими рукавами, в широких білих штанях з товстого полотна. Позад їх стояла купа Карпових дітей у вузьких штанях, у сороченятах з короткими рукавами, в спідничках вище колін.

По другий бік тину стояла баба Кайдашиха, висока та суха, неначе циганська голка, в запасці, в рясній білій, як сніг, сорочці, в здоровій хустці на голові. Слепе око біліло ніби наскрізь, як вушко в голці, хоч туди нитку затягай. За бабою стояла Мелашка в білій сорочці, в червоній новій хустці, з зеленими та синіми квітками, в зеленій ситцевій рясній спідниці. Рядом з Мелашкою стояв Лаврін у широких рясних синіх з білими смугами штанях, у чоботях. Мелашка розцвіла і стала повніша на виду. Її очі, її тонкі брови блищали на сонці, а лице горіло рум'янцем од висків до самого підборіддя. Гаряче сонце лягло світ на Двір, на людей, обливало їх од голови до ніг. Чорна здорова хустка чорніла на бабі Кайдашихі, неначе горщик, надітий на високий кілок.

Мелашка сяjala, як куц каліни, посаджений серед двору. А сонячне марево заливало всіх, дрижало, переливалося між жіночими та дитячими головами, неначе якась золота вода крутилась поміж людьми, неначе якась основа з тонких золотих ниточок снувалась по двору кругом людей, кругом хат, навкруги садка. Собаки стояли коло хат і крутили хвостами, дивлячись на людей, їм здавалося, що їх от-от покличуть і нацькують ними когось.

— Нащо ви одв'язали нашого коня та заперли в свій хлів? — крикнула Мотря. — Не святі ж прийшли з неба та одв'язали його!

— Одчепись, сатано! Хто його одв'язував? То твої діти їздили по дворі та й пустили його, — крикнула Кайдашиха.

— То, мамо, баба одв'язали коня та й пустили по дворі! — брехали Мотрині діти з-за угла.

— Ні, не баба! То Василь одв'язав та їздив, доки не впустив коня, а кінь як задер задні ноги та плиг у наш город! — кричав Лаврінів хлопець.

— Он глянь, суко, на тин! Це твій кінь звалив. Заплати три карбованці та оддай нашого кабана, тоді візьмеш свого коня. — Кричала баба Кайдашиха.

— Як то? За свого невірного гнилого кабана та ви взяли нашого коня! — репетувала Мотря, піднявши лице вгору.

— То ваш кінь гнилий та червивий, а не наш кабан, — кричала Мелашка з-за бабиних плечей.

— Ще й та обзивається! Мовчала б уже та не гавкала, — кричала Мотря до Мелашки.

— Принеси лишень три карбованці, а ні, піду в волость тебе позивати, — обізвалась Мелашка.

— Ще й вона піде в волость! Втри передніше віскривого носа та тоді підеш у волость, — кричала Мотря.

— Не лайся, бо я тобі в вічі плюну, — говорила баба Кайдашиха. Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці, по всьому яру, доходила до діброви. Люди з кутка позбігались і дивились в ворота й через тин. Деякі сусіди почали вмикуватися, хотіли їх мирити і вговорювали Мотрю.

— Та це ж ті каторжні Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? — кричала Мотря до людей.

— Та це ж ті іродові Довбиші! Хіба ж ви їх не знаєте? — репетувала баба Кайдашиха. — Це ж вона того вовчого заводу з чортячими хвостами.

— Та годі вам лаятись! — гукнув з-за тину один чоловік.

— Як же годі! Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Хіба ж ви їх не знаєте? Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! — кричала Мотря. — Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.

— Брешеш, брешеш, як стара собака! Та й брехати добре не вмієш! У тебе й до того розуму та хисту нема, — кричала Мелашка.

— В тебе вже розуму, як у дірявому горшку: стільки, як у твоєї свекрухи! — кричала Мотря, взявшись за два кілки і висунувшись у Лаврінів двір.

— Що я тобі винна, що ти мене потріпуєш? — крикнула Кайдашиха і кинулась до тину так швидко, що Мотря покинула кілки і оступилась од тину.

— Оддайте мені коня! — крикнув Карпо після всього, — бо як не оддасте, то я й сам візьму!

— Ба не візьмеш! Оддай перше кабана та ще й доплати, — обізвався Лаврін.

— А за віщо я буду тобі платити? Твої свині скакають у мій город, а моя коняка вскочила в твій! Оддай коня, бо піду з дрючком одпирати хлів, - гукнув Карпо.

— Ба не оддам! Про мене, йди в волость позивати, — кричав Лаврін.

Карпо стояв блідий, як смерть. В його голові грохи шуміла горілка. Він вхопив дрючка, скочив через тин і кинувся до хліва. З хліва в дірку, вище од дверей, виглядала смирна коняка з добрими очима. Всі в дворі стояли та мовчки дивились на Карпа; всі боялись його зачіпати, бо знали, що він не спустить, як розлютується. Одна баба Кайдашиха кинулась до хліва й заступила двері.

Карпо вхопив матір за плечі, придушив з усієї сили до хліва і крикнув, як несамовитий:

— Натє, їжте мене, або я вас з'їм!

Карпо затрусив матір`ю так, що легенький хлів увесь затрусився. Баба заголосила, випручалась та навтьоки з двору. Карпо погнався за нею з дрючком. Але стара була прудка і так покатала з двору, як мала дівчина. Важкий Карпо в здорових чоботях ніяк не міг догнати матері.

— По спині лупи її! Виколи дрючком її друге око! — кричала з двору Мотря.

Лаврін з Мелашкою побіг слідком за Карпом обороняють матір.

Кайдашиха побігла з гори і добігла до ставка. Карпо наздогнав її. Вона вже чула над головою дрючка і з переляку вскочила у ставок, не піднявши подола. Карпо добіг до води та й спинивсь.

— Не так шкода мені матері, як шкода чобіт! — гукнув він на березі.

— Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує! Ой, утопить мене, — кричала баба, стоячи по коліна в воді.

— Та не втопишся, бабо, бо навіть і серед ставка старій жабі по коліна, — сказав один чоловік, що напував воли.

Карпо плюнув у воду, вернувся додому та й пішов у клуню спати. (...)

Минула зима. Знов настало літо. Золоте літо несло за собою нелад між Кайдашенками. Той нелад знову почався за грушу.

Як громада ділила між братами двір старого Кайдаша, до Карпової половини одійшла груша. Тин пройшов на аршин поза грушею. Та груша була Лаврінова. Ще хлопцем Лаврін прищепив своїми руками щепу на старому пні. Груша погналася вгору, як верба. Батько подарував Лаврінові ту грушу на багату кутю тоді, як Лаврін чхнув за вечерєю. В сім ї всі звали ту грушу Лавріновою. За це знали всі на кутку.

Груша росла широко й високо і довго не родила. Сам Лаврін натякав Карпові не раз і не два, що в Карпів двір одійшла його груша. Але Доки груша не родила, доти й лиха не було.

На біду того літа груша вродила, та ще й дуже рясно. Груші були здорові, як кулаки, та солодкі, як мед. Таких груш не було в цілому селі. Груш уродило так рясно, що гілля аж гнулось додолу.

Лаврінові діти довідались, що та груша не дядькова. Хоч стоїть у дядьковому городі, а батькова. Стара бабуся їм докладно за все розказала й намовила їх полізти через тин та нарвать груш.

Діти тільки того й ждали. Хлопці полізли на грушу та й давай трусить, а дівчата збирали в пазухи. Коли тут з хати вискочила тітка Мотря.

— А нащо це ви рвете наші груші! — крикнула Мотря на небожів та небог.

— Еге! це не ваші груші. Бабуся казали, що це груша батькова, а не дядькова, — говорили діти та все збирали груші.

— Ось я вам дам груш! Зараз повикидайте мені груші з пазух, бо я нарву кропиви, та позадираю вам спіднички, та дам таких груш, що ви не потрапите, кудою втікати.

Мотря кинулась до кропиви. Діти підняли гвалт і кинулись на тин, як котенята. На їх крик вибігла з хати Мелашка.

— А навіщо оце ти, Мотре, б'єш моїх дітей? — спитала в Мотрі Мелашка.

— За те, щоб не крали моїх груш, — обізвалась з-за тину Мотря.

— А хіба ж це твої груші? Це наша груша, хіба ж ти не знаєш, чи що? — говорила Мелашка.

— Ще що вигадай! На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осіці кислиці, — говорила Мотря.

З хати вийшов Лаврін і почав оступатися за дітей. Він кричав до Мотрі, що то груша його, що про те знає все село, що його діти мають право рвати груші, коли схотять. Кайдашиха вискочила й собі з хати й вже лаяла Мотрю на всю пельку.

— Ідїть, діти, та рвіть груші сміливо! Це ваша груша, — говорила до дітей Кайдашиха.

— Нехай тільки влізуть у мій город вдруге, то я їм ломакою ноги поперебиваю! — кричала Мотря.

А груші висіли, як горнята, та жовті, як віск! Лаврінові діти дали б їм гарту, хоч би вони зовсім були чужі, а тут бабуся й мамуся кажуть, що можна й треба рвать.

Діти знов полізли крадькома на грушу. Мотря вискочила з дубцем і побила дітям спину.

На Лавріновому дворі піднявся гвалт. Через тин лаялись вже не жінки, а чоловіки. Лаврін доказував, що то груша його, бо він її прищепив, бо йому подарував батько, а Карпо доказував, що груша його, бо росте в його городі.

— Коли вже на те пішло, то я маю право на половину груш, бо груша моя. Про мене, йди позивай мене в волость, — говорив Лаврін.

— Ба не дам і половини, бо груша росте на моїй землі. Мало чого там батько не говорив колись, — говорив Карпо.

А діти все лазили в дядьків огород, а Мотря все частувала їх різкою. Брати мусили йти в волость. У волості присудили, щоб Карпо давав щороку половину груш Лаврінові або щоб одгородив до Лаврінового двору грушу з землею на два аршини та й продав Лаврінові ту землю навіки.

— Авжеж! Так оце продам два аршини землі! — кричав Карпо. — Я й Лаврінових грошей не хочу і землі не дам. Про мене, нехай приймає собі грушу на свій двір, — говорив Карпо.

— Але ж, чоловіче, груші не можна прийняти, — говорив у волості голова, — а рубати доброго дерева гріх. Давай щороку половину груш Лаврінові, та й ідіть собі з Богом.

Лаврін і Карпо вийшли з волості і нібито помирилися: Карпо пристав на те, щоб давати половину груш Лаврінові.

Прийшли вони додому. Карпова жінка заспівала іншої.

— За що їм давати половину? Чи то можна? Це вони схотять, щоб ми давали їм половину картоплі та буряків. Це все свекруха наговорює в волості.

Мотря знов ганяла Лаврінових дітей з свого города ломакою, доки груші зовсім не обірвали то Мотрині, то Лаврінові діти.

Минула зима, знов настало літо. Капосна груша, неначе на злість, ще більше розрослась і вшир і вгору, знов уродила і стояла рясна, як облита. Груш уродило мішків зо три, коли не більше. Груші були здорові і дорого коштували на ярмарку. Тут уже пахло карбованцями, а це для селян, було не жарти.

Знов почалась така сама комедія. Ще груші не достояли, а Лаврінові діти кинулись на їх, як бджоли на мед. Мотря вибігла з коцюбою, побила дітей, ще й груші пооднімала. Мелашка розлютувалась за своїх дітей, Як вовчиця, кинулась до Мотрі й трохи не здерла із неї очіпка. Карпо і Лаврін пішли до священика. Священик раїв їм зробити так само, як передніше раяли в волості.

— Ти, Карпе, заплати Лаврінові одчипного три карбованці, і нехай груша буде навіки твоя. Ти, Лавріне, Пристаєш на те? — спитав священик

— Чи то можна пристати на те, — сказав Лаврін. — Я щороку продам груш за три карбованці, а то щоб я взяв три карбованці раз, та й годі. От нехай мені Карпо одріже на два аршини землі з грушею та й одгородить. От на це я пристану.

— Авжеж! У мене й так огороду обмаль, ще й одріж йому на два аршини. Я на це не пристану, — сказав Карпо. — Про мене, Лавріне, бери грушу та пересади в свій город.

— То діліться щороку грушами пополовині, — сказав священник.

— Коли ж, батюшко, Лаврінові діти лаять у город, вибачайте, як свині, й толочать огородину, а стара мати ще й намовляють їх, — сказав Карпо.

— Бо твоя жінка таки гадюка, вибачайте в цім слові, батюшко. Твою жінку тільки посадить в клітку та показувати за гроші, як звірюку, на ярмарках. Вона кривдила, батюшко, й нашу матір, вибила їй око, й моїх дітей так і лупить ломакою по чому влучить, — жалівся Лаврін.

— Ну, то як же воно буде? — спитав священник.

— Нехай так буде, батюшко, як ви скажете. Так, як ви присудите, так воно вже нехай і буде! — сказали брати.

— То я ж кажу, щоб Карпо заплатив тобі три або чотири карбованці, та й нехай буде груша його, то й сварки більше не буде між вами, — знов сказав священник.

— Зроду на це не згоджусь! — сказав Лаврін. — Там батюшко, груші, вибачайте, коли ласка, як ваші кулаки. Я щороку продам груш два або й три мішки за три або й за чотири карбованці.

— Ну, то ти, Карпе, одріж йому землю з грушею.

— Хіба я таки сказився чи з глузду з'їхав, щоб одрізувати землю, — сказав Карпо.

— То йдіть собі та, про мене, вдавіться тими грушами разом з своїми жінками, — сказав священник, пішов у кімнату та й зачинив двері.

Карпо і Лаврін постояли й пішли додому та все лаялись. Лаврін кричав, що візьме сокиру та й зрубає грушу. Вони застали на дворі коло груші колотнечу: Мотря лупила коцюбою Лаврінових дітей, Мелашка з бабою одгризались од Мотрі і неначе гавкали через тин. Люди з кутка почали збігатися. Прибігли й баба Палажка Солов'їха, а за нею баба Параска Гришиха.

— Ой Господи! Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її, — сказала премудра баба Палажка, — геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то вони б помирились.

— Навчай, навчай! Яка премудра! — не втерпіла баба Параска. — Подивись, лишень, на себе! Коли б твого чоловіка хто посунув за діброву,

а твою дочку аж за Рось, а тебе аж у саме пекло, то, може б, і між вами був мир.

Діло з грушею скінчилось несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирились. В обох садибах настала мирнота й тиша.

ПАНАС МИРНИЙ

(1849-1920)

Панас Якович Рудченко (псевдонім — Панас Мирний) народився 13 травня 1849 р. в Миргороді, що на Полтавщині, у родині дрібного чиновника.

У родині Рудченків було п'ятеро дітей: четверо синів і одна дочка. Найбільше Панас тягнувся в дитинстві до брата Івана, з допомогою якого він у майбутньому напише славетний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». З Миргорода родина переїхала до Гадяча, де батько обійняв посаду

скарбничого. У місцевому повітовому училищі брати здобули середню освіту. Панасові дуже подобалася наука, за успіхи в навчанні він щороку одержував, похвальні листи, мріяв про гімназію та університет. Проте вчитися далі брати Рудченки не змогли через скромні сімейні статки. І все ж завдяки винятковій працьовитості й старанності досягли згодом високих посад і чинів.

З чотирнадцяти років і до кінця життя Панас Рудченко тягнув лямку рутинної чиновницької служби.

У серпні 1872 р. у львівському (тоді закордонному) журналі «Правда» дебютує віршем «Україна» новий автор — Панас Мирний. У листопаді та грудні в «Правді» з'являється і перший прозовий твір цього автора — оповідання «Лихий попутав». Через два роки читач ознайомився з нарисом «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» та повістю «П'яниця».

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», написаний у 26-річному віці, увів Панаса Мирного до кола "класиків української літератури. Згодом митець почав писати не менш грандіозний твір — роман «Повія», але з кожним роком усе важче й важче було знаходити час для улюбленої творчої праці: казенні обов'язки забирали сили й час.

Крім названих творів, у доробку письменника — вірші, п'ять п'єс (найвідоміша з них «Лимерівна»), оповідання «Морозенко», переклади В. Шекспіра, публіцистика. Більшість творів написано в 70-80-х роках XIX ст.

Помер Панас Мирний 28 січня 1920 р. через хворобу (інсульт).

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — це ніби будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодноразово і не за строгим планом.

Олександр Білецький

Роман цей справді — народний твір, як би його не поцінювали критики різних мистецьких уподобань. Він стоїть у тому ж ряду, що й «Микола Джеря» чи «Кайдашева сім'я» Нечуя-Левицького, але це вже не просто пісня про наше гірке безталання, а велична симфонія.

Михайло Насенко

ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?

*Роман з народного життя
(Скорочено)*

ЧАСТИНА ПЕРША

I. Польова царівна

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле — що безкрає море — скільки зглянеш — розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре — погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чути тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, — тремтить, переливається, застигає в, повітрі... Перериває його

перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, — і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, люблю, весело! На серці стихають негоди; на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину — аби неділя або яке свято — хлібороби виходять на поле хліба обдивлятися!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, — тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, — йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» — казала проста свита, накинута наопашки. «Та чепурної вдачі», — одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Йшов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-не-де поп'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі — теж гострі; лице довгообразе — козаче; ні високого, ні низького зросту, — тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в цього неабияке — дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирив навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку — і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі — аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбу по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайне жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, — подумав сам собі, — тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок — і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, — і лице засвітилось одрадою: «От де моя праця, — немов казали його очі, — не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!...»

Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, — і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: має таке густе та гонке, а в його — ледве од землі одлізло, — низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, — чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося — він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалося немов хто доторкнувся до його. «Хто б це?» — подумав він та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, — тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло Жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилинка — і з жита замаячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась — і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання, між високим зеленим житом, — вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний, розтягнувши й без того довгобразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнувшись, глянула на його веселими очима, усміхнувшись свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, — здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама — невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка, з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі корали, хрести, золоті дукати — усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, — наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

- Чого ти тут ходиш? — обізвалась вона перша.
— А ти чого хліб толочиш? — не зовсім ласкаво одказав він.
— Хіба се твій хліб?
— Не чий же... А що?..
— Цур тобі, як мене злякав!.. — та й замовкла.

Парубок і собі мовчав.

— А ти хто така? — трохи згодом питає він, ковтаючи слова. — Де ти взялася? звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заіскрили, заграли..

— Навіщо тобі? — прядучи ними, вона питає в його.

— А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? — каже він. — Хто ти така? чого тобі тут треба?.. — Чутно — аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

— Не ск-а-ж-у! — одмовила вона narozтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухлі білі руки попід ліктями. — А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

— Сюди йди! — каже він, усміхаючись і разом запрошуючи очима. — Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу — хто я..

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі — вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім — повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулася;

махнула правою рукою: сюди, мов! — та, наче мана яка, спустилася вниз — і окрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима — мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос свіжий, тонкий, її сміх молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко, біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою корсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? — думав він. — Чи справді, чи ввижається?.. І відкіля б це?.. чи не москалівна?.. так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов, бачся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? — так же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А видно — хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого підхожого... Отже й не попівна: попівну я знаю — попівна не така, та й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок — подивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не видно, — тільки

зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутірські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняка, груш, слив та яблунь біліли чепурні хаточки. Парубок постояв на згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на другий; пригадував хазяїнів їх, перебирав у пам'яті їх дочок, — та, теряючись в догадках, і повернув назад — додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тихшою, — та все думав та думав... А в серці — почував він, — прокидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно, й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не ллються, а вголос рветься; несподіваний сум обіймає голову; думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися — так і ганяє за manoю... А перед очима — зелена керсетка, червона спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин, уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як

перли, зубів... У його аж мороз пішов поза спиною.... «Оце так!! —

промовив він уголос. — Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не напована, а я блукаю тут — і думати забув!» Та, піднявши вгору голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки виглядали невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі — тік; за током — огорож; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було, що то хлопець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка праця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, — видно, біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа ціла, хоч і низенька, а ворота дошані-хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молодиця, бідненько зодягнена, — і, розсипаючи з миски зерно, голосно скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочила невеличка свинка й кабанчик — і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «аря, гладкі! аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні бійкою, — вона висмикнула з мітли держално — і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж, і впоперек, — аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! каторжні!.. Через них знівечила держално...» — на весь голос гукала молодиця — й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, — як уже на його напустилася розсерджена молодиця. ⁶

— І де ти, Чіпко, ходиш? де ти бродиш? — докоряла вона. — Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

— Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, — одказав він. Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда

тому? Та син уже повернувся — пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею — в хату.

— Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доїти! — усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, одв'язав од ясел кобилу — погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що - з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! — скрикнув він, випростуючи з трави руки. — От, причепилася!»

Швиденько зачинив загороду, Пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

— Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? — пита він трохи згодом.

— У якого москаля, сину?

— Що живе коло нашого поля хутором.

— Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, — та, казали, либонь умерла.

— А що там?

— Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю — вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» — шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, — не спиться, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II. Двужон

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступив якийсь невідомий захожий. Видно — з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба — мабуть, з харчю, та пара шапових чобіт. На взір — чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувата, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б — з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала.

Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став. «Оце ж мов, бачся, й Окунева хата!» — каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

— Здоров був! — обізвався до його захожий.

— Здоров.

— Чи це Окунь живе?

— Який Окунь?

— Карпо Окунь, старий дід.

— Ні: це Лимар, а не Окунь.

— А де ж Окунь?

— Та який Окунь?

— Дід старий,» що з бороною ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, — бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

— Та кого ти, чоловіче, питаєш?

— Окуня Карпа.

— Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

— Та треба... Так умер, кажете?

— Умер, умер.

— Та хто ж після його зостався?

— Та хто ж після його зостався?! — каже жінка, задумавшись... — Зосталася Ганна - небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько — був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже и немає нікого такого...

— Так... А волость же ваша далеко?

— Волость? — глянула жінка на його і, перегодя трохи, одказала: — На тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямісінько. Спершу будуть гамазеї, а там — зараз і волость.

— Ну, спасибі вам. Прощайте.

— Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли — дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

— Ти не питав, Грицьку, — тоді, жінка до парубка: — хто він такий? навіщо йому Окунь?..

— Ні, не питав.

— Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?!

— Бог його зна.

— Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

— Добре, мамо, — каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився в волості небожем Окуня — Остапом Хрущем, що літ, може; з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще — коли бородатий та білий Окунь виряджав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

— Чого ти звідтіля вернувся? — пита його голова, — хіба там недобре стало жити?

— Та трудно вже й там, — кланяючись, каже Остап. — Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

— А тут хіба краще? — пита писар.

— Та все ж, бачте — рідна сторона.

— Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? — знову голова.

— Та в мене ось є старий пашпорт. — Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпаними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав — і знову зложив.

— Що ж з сього?! — каже. — Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

— А Бог його знає — чому... Не знав.

— Відколи пашпорта не переміняв!! — не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

— Та там мене й по цьому всюди приймали.

— Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? — пита голова писаря.

— А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, — одказав писар. — А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

— Зділайте милость, — каже, кланяючись, Остап, — уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його косар: такий жвавий, такий робочий — невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде — отаманує. А через місяць йому об'явлено, що тепер він піщанський громадянин — козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенів його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. — Послужив він рік, а на другий уже grunt і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, некрита, город не обгороджений, звісно — сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни — бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньої, що жила в сусідах, удвох з старою матір'ю.

— А що ж, Мотре, — каже їй мати, — іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара.

— Та чи йти, то й іти! — одказує дочка. — І так натерпілись усього! Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, — город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом — любо глянути, і огородин зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородин своя, а більше землі — ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спину не розгинаючи, спочивку не знаючи... Отже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою — старою своєю матір'ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, — приходилось сухим хлібом давитись...

Остап — спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирий, — Мотрю жалує, коло теці ласкавий; а далі — все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить, бувало, восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; мінає й другий; а вони — всі трійко (дітей не було) — похмурі, невеселі... Немає долі — немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буйний вітер крутив заметами і вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неявно блимав каганець — от-от збирався погаснути. Вони прями мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, — тільки веретена сюрчать!..

— О-ох! — важко зітхнув Остап. — Обридло вже мені по цих краях горювати, — промовив він, наче сам до себе. — Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

— А як же не найдеш? — на це йому Мотря. — Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. — додала вона журливо й скривилася.

— Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком наставляєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазайстві.

Вирядили Остапа на Дін у великий піст, а так — к Зеленій неділі — приходять з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? і де він у вас взявся? Що «тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був — не знає де — три роки без малого... А ось тепер — у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? з якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.

— Оце так! — скрикнули в один голос і голова й писар. — Буде ж тепер від окружного... І як-таки повірити такому волоцюзі?! Прийшов — чорт його зна й відки, сказавсь — біс його зна и ким; а ми — на тобі, та цить! — і лапки поклали... Окунів небіж, та й Окунів, — нестемно Окунів... Чому не прийняти?.. Аж воно — он який небіж!!

— Еге ж... Недаром я казав, — вибріхувавсь писар, — підождемо трохи, спшиємось... Не послушали?..

— Що ж тепереньки робити? — мов не чув, питає голова в писаря. Той мовчить, потупивши в землю очі. Видно було — щось пригадував..

— Недурно мені сю ніч чорна собака снилася, — похваливсь голова. — Жінка, одгадувала: напасть... Так воно й є!

— А мені руда свиня, — увернув писар.

Порадившись, мерщій послали за Мотрею десятника. Мотря прийшла.

— Чи не розказував тобі чоловік чого про Дін? — стріли її волосні.

— Ні, не розказував, — одказала Мотря, здивувавшись такому питанню. — А що там? Хіба яка чутка прийшла?.. — запитала вона зляканим голосом.

— Так і так кажуть; таке й таке диво...

Як почула таке Мотря, то й лица на їй не стало: поблідла, як крейда, затряслась, як лист на осичині; хотіла щось сказати, та не вимовила й слова, — тільки раз по раз тяжко зітхала, і якось чудно дивилась мутними очима...

— Чого ти здихаєш? — grimнув на неї голова. — У чоловіка навчилася?.. Той теж, як прийшов, то такого Лазаря скорчив... Прокляті! Через вас на Сибір ще підеш...

Мотря нічого не одказала, — тільки жалібно дивилася. Коли б хто заглянув тоді в її душу, — що там робилося! Якби зазирнув у серце, — що в йому поверталось!

— Іди собі! — гукнув голова, бачачи, що в неї й річ відтяло. Мотря повернулася, вийшла. Ішла по вулиці, — не бачила світа перед собою; прийшла додому, — як п'яна, мов чмелена...

— Що там, дочко? — стріла її мати. — Чого тебе кликали? Пожовкло в Мотрі у віччю, заколихався світ, пішло все ходором...

Не пам'ятала вона, як опустилась на лаву — так не роздягнена, не розбута — і впала опукою. Сльози, як горох, полилися з очей.

— Чого ти, дочко? Чи, не приводь Господи?.. — Оришка не доказала. У неї в думці пробігла смерть Остапова.

Мотря не озивалася; плакала мовчки. Оришка пильно дивилася на неї. Серце почуло якесь лихо; перед очима вже стояла біда... В Оришки затіпались челюсті, забігала по виду мишка.

— Та кажи!., чого ти плачеш? — аж скрикнула вона.

Мотря утерла рукавом сльози й простогнала... А далі натужилась і, схлипуючи, перериваючи слова, стала казати:

«О-о, Боже мій!... недурно він все сумний був... мовчав... журився... та все через сон про Дін викрикував... про Хіврю та Грицька... Недурно ж це воно!.. Ой, пропала ж моя голівонька бідная!!.»

— Що ж там таке? кажи вже, не мороч моєї голови! Про яку це ти Хіврю плещеш?

— Про жінку того сучого сина, щоб йому... ні добра, ні життя!..

— Кого?

— Остапа...

— Чи ти не збожеволіла, дочко?

— Поневолі збожеволієш, коли таке...

— Мотре! не тумань ти моєї голови: розкажи по-людськи — що там таке?

— Отой волоцюга, блудяга... покинув на Дону жінку з дітьми... приплівся сюди на мою голову... Господи! і за що ти мене отак караєш на сім світі? — скрикнула Мотря і знову залилась сльозами.

Тепер тільки Оришка розібрала своє лихо. Образа, гора тяжкої образи дочки, людські поговори та сміхи, — усе разом піднялось у голові матері, налягало їй на старе серце важким жалем... Вона глянула ще раз на Мотрю, поступилася назад, простогнала, сіла мовчки на піл, Узавшись холодними руками за крайню дошку, щоб не впасти. Старе тіло тремтіло,

колихалося, стара голова не здержувалась на в'язах — хилилася на груди. Оришка болісно піднімала її і тяжко стогнала... Мотря не переставала плакати. Гіркий її плач, стогнання матері зливалися вкупу, носилися по хаті, слалися по білих стінах. І темніли г

вони для дочки й для матері; здавалась темною хата, й світ що вривався в вікна, чорнів у віччю в них... І стояла в темноті тій ще темніша доля їх — чорна, темна, страшна, з худим, з'їденим нуждою лицем, з злими од голоду очима...

Таке лихо скоїлось перед обідом. Страва давно стояла у печі: ще як у волость ішла Мотря, то засунула, щоб упрівала. Тепер ніхто й не згадав про неї. Горе без страви нагодувало обох. Ніхто з них не кидався до печі. Обидві навіть забули про обід.

Так день настав, так і минув. Одходячи на спокій, сонце обдало землю блискучим промінням; земля на прощання усміхнулася — і потемніла. Спустилася ніч; викликала собі на втіху зорі; викотився з-за гаю місяць — і став оглядати околицю... Усе кругом спало, мов зачароване, в тихім забутті теплої ночі, — не спав тільки один соловейко, виспівуючи в зеленім садочку свою любу пісню, — та не спало ще лихо в Орищинім та в Мотринім серці... Завело і воно свою пісню — гірку, журливу, безнадійну... І не розходилась та пісня по світу, не окликалася луною в лузі, як соловейкова; а, як важкий камінь, налягала на душу, морочила голову цілим роєм темних гадок, пекла серце нерозважною тугою... Мотря й Оришка не спали, не плакали, — тільки то одна, то друга зітхала... І відкіля це лихо взялося? і чого воно до них вчепилося? чим була Мотря Остапові?, чим вона тепер осталася?.. Мотря й Оришка роздумували, розгадували... Жінка жонатого чоловіка? покритка-дівка?.. Ні жінка, ні дівка, а замужня вдова... Гріх перед Богом, — чим його замолити? Сором перед людьми, — чим його змити?.. А ще ж, може, і каратись за це прийдеться — хоч не на сім, то на тім світі... Непевний той Остап, — він щось лихе, страшне... Страх справді після таких думок закрадався їм в душу — і вони обидві тихо молилися.

Як не мучились вони цілу ту ніч, що вже не думали, а все-таки не видумали нічого для себе утішного.

Не вигадали поради й волосні. Судили, рядили — та окружному, а окружний — та губернаторові. Пішли писати та одписувати...

Незабаром наїхало в село чиновного панства. Питають-розпитують, і пишуть-записують. Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину.

А в селі — тільки й мови, тільки й речі, що про Хруща. Наче все на світі для Пісок провалилося, один Хрущ зостався, а Через Хруща — й Мотря... Хто її зроду не знав, — став допитуватись: де вона й що вона. Не

можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали. Вийде Мотря на вулицю, — малі діти слідком за нею; пораяється Мотря на вгороді, — бачить: дві жінки стоять коло тину, дивляться на неї й перешіптуються. Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей.

— Ото... ото вона! низенька, чорнява... чорним платком голова пов'язана, — чує Мотря позад себе в бабинці.

— Ота чорнява, що хреститься?

— Еге ж, еге... Ото вона сама... за жонатого заміж пішла.

Чує Мотря, та боїться озирнутись: їй чогось соромно, страшно. Вона впаде навколішки, приникне головою до помосту, — шепче молитву щирю, просить у Бога ласки, одмолує свій гріх — і разом сльози ковтає.

Тоді тільки люди трохи забули про Хруща, як жнива настали. Свої клопоти, праця/утома, трохи заціпили язика людські.

Коли це — перед Другою Пречистою ведуть Хруща у ланцюгах через Піски. Як зачули люди, то за малим не все село вибігло з хати, мов на ведмедя, дивитись. «Хрущ!.. Хрущ іде!.. Хруща... Хруща ведуть!..» — викрикують з усіх боків по селу. І біжить на Хруща дивитись старе й мале.

Повели Хруща у Гетьманське; засадили в тюрму за залізні штиби; давай випитувати та розпитувати. Піднялися знову спроби та переспроби... Зовсім загубила спокій Мотря: водять її то в город, то з города... А тут — друге лихо: Мотря почула — щось заворушилось під серцем...

Помітили люди — та як у дзвін задзвонили:

— Чи чули?.. — питає молодича другу, стрівши на улиці. — Завагітніла...

— Чула, серденько, чула... І скажіть: од-такого!!

— Це вже, видно, не перед добром, моя матінко!.. Чи не кінець, бува, й віку швидко буде... Там: торік хвостата зоря світила, а се знов проява якась вирискалась...

— І я кажу: не перед добром таке на світі коїться! Та як підуть отак цокотати, — не переслухаєш.

А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата — назбирається чимала юрба людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща.

Аж ось — не знать звідкіль — узялась на селі чутка; що він ні Хрущ, ні Притика, а прямисінько-таки Іван Вареник — кріпак пана Польського, що панував у Пісках.

Така чутка збила з пантелику судових і громаду. Що з ним робити? Як тепер його судити? Кинулись до пана, — пан одсахнувся: робіть, мов, з ним, що хочете, як знаєте... Тоді громада розв'язала діло. Як голили хлопців у москалі: «У некрути його!.., лоб йому! лоб!..» — закричала гро-

мада. Поїхав голова у Гетьманське, пішов, куди треба, одніс,» що годилось — і «перевертня» прямо з тюрми повели до прийому. Заголивши лоб, перевернули його ще вчетверте — і став він з Вареника Хрущовим. Незабаром його кудись погнали, — та більше він ні вертався, ні озивався.

Оддали Остапа в москалі перед Покровою. А так, перед Пушенням, породила Мотря сина, — та ще й породила неабияк. Роди були тяжко трудні: потугувала ними Мотря два дні й дві ночі, не своїм голосом викрикуючи... Що вже не робила «довгоп'ята баба»-повитуха, — ніщо не помагало. Ледве Мотря на той світ не переставилась.

Уже й не кричала й не стогнала — лежала мертвою колодою... Аж на третій день «Господь її помилував»: серед тихого плачу Орищиного почувся голосний дитячий крик...

— Єнерал!.. — зрадівши, скрикнула «довгоп'ята баба». Оришка підняла руку, перехрестилася.. Мотря важко зітхнула — і розкрила сплюшені очі... Хату обняла тиха одрада.

Як же почули люди про такі роди, — знову загомоніли. Пішло знов по селу шушукання, глум, таємні страхи... Дійшло до того, що ніхто вже Вареника не щитав і за чоловіка, а так-таки за самісінького куцого... Дехто помітив і невеличкі ріжки на голові в його, як стригли в прийомі. А Кирило Кнур — недалечкий сусіда — Христом-Богом клявся, що як купались з Остапом укупі, то й хвостика бачив... Не при хаті згадуючи куций, та й годі!

А тут ще дитинка знайшлася, та ще при таких родах!!

— Щось воно таки непевне, моя матінко!.. — цокочуть жінки, похитуючи головами.

І не одна й не дві нарошне забігали в хату до Мотрі — довідатись: чи немає на йому яких ознаків? Одна якось забачила на лівім колінці невеличку родимку... «Оце ж воно й є!» — подумала та мерщій з хати.

— А що? — стріва її кума.

— То ж воно, кумонько, саме!.. — каже кума, перехрестившись. Незабаром ціле село слезезувало про ту пляму. Усі в один голос:

«чортеня», та й годі!

Прийшлося кумів брати, — ніхто не хоче. Що тут робити? Вже три дні як дитина нехрещена... Не дай, Боже, якого случаю — і вмере, не уведене в закон!..

Кинулась Оришка по сусідах... Всяк дякує, сторониться... Ходить вона по хаті — сама не своя: світить сідим волосом, ломить сухі руки... Мотрі вже й не хвалиться: вона й без того ледве дише.

На той час лучились у селі перехожі москалі. Оришка до них: «Москалики-лебедики, охрестім дитя!» Купила москалям квартиру горілки. Тоді один якийсь згодився. Москаль, за кума, сама Оришка за куму.

Понесли до батюшки. А панотець і собі: «Як його такого виродка в хрест уводити?!»

«Боже мій!., що його робити на світі?!» — плаче Оришка, та до попаді: «Матушка!., я вас сього й того, я вам моток пряжі напряду, — умовте панотця!...»

Попада зглянулась. Охрестив дитину батюшка: назвав Нечипором.

III. Дитячі літа

Не судилося Мотрі щастя. Не зазнала вона його змалку; не бачила дівкою, жінкою; не сподівалася замужною вдовою...

Не тільки її, а й її матір стару стали цуратися люди. Саме те місце, де вони жили, зробилося якимсь страшним, — стали його оббігати...

Казали, що до Мотрі кожної ночі змії у димар літає: якийсь захожий чоловік застав його в хаті та насилу з душею вирвався! Непевне місце! Бувало вночі ніхто не пройде повз їх хату, не перехрестившись; а дітям — то й удень забороняли туди бігати...

Місцина справді стала пустирем одгонити. Лежить за селом, на самому белебні, негороджена, необкопана — так рівець невеличкий прокопаний, та й годі... Іде скотина — нема перепону через грядки так і чеше; собаки так і гніздяться! — кубла повибивали. Пустир пустирем! Хата хоч стара була, та як полагодив був Остап, поки ще не женився, то вона, мов, і бадьорилася; а як піднялась лиха година, що замчала не тільки лад в хаті, а й самого Остапа, — то й хата осунулась... Стріха місцями повигнивала, покрівля де-не-де провалилася, вікна побиті: замість шибок — ганчірки світять; ще до того дощ та хуртовина оббила, обшмарувала... Пусткою аж воняє! І всередині не краще. Стіни чорні; аж цвіллю взялися од води, що дощі поналивали крізь лиху оселю; черевата піч потріскалась, — диміла, куріла; замість лав якісь кривоногі ослінчики — і сісти на них страшно; стіл — ходором ходить; піл — на п'ядь дошка од дошки: Мотря під холод дві дошки спалила, бо не було чим у хаті прокурити... Бідота несказанна, злидні невилазні!

Неодрадне життя Мотрине. Невеселим оком дивилася й її стара мати на ту оселю, на лихий той захист, через який вони стільки горя прийняли, стільки клопоту звідали... Вони б його: давно кинули, якби було де притулитися. Та де його при недотачах, при убожестві?! Коли на роботу приймали Мотрю з опаскою.

Літом Мотря стає жати. У Пісках ніхто не приймав, — бо помітили, що в кого Мотря жне — вся нива закрутнями унизана. В сусідньому селі Байраках Мотря хліб заробляла, — на жнива становилася.

Що за літо заробить Мотря, те за зиму й проживуть... коли ще й ставало! А було так, що ні дрібка солі, ні пилинки! борошна... Де вже думати про одєжину!! Що, дівуючи, придбала Мотря, то все позношувала: саме гноття та рам'я висіло... Як заробить конопель, — то й добре. Помочить їх, висушить, витіпа: костриця на топливо, волокно на прядиво. Напряде отак літ за двоє, оснує, витче, та й сорочка є; виб'є — спідницю пошіє, юпку... У вибійчаному і в свято ходила. Другі в плахах та запасках, голови шовковими платками повив'язують, а Мотря з вибійчаної юпки та спідниці не вилазила. Біленькою хусткою зав'яжеться, та й шмарує... Ото буденне й празникове! А що старе, дранє, — позшиває, позаштопує, — матері старе тіло прикриє, або дитині — штанці, куцину... Нужда!! На зиму на всіх одна юпка була. Піде куди Мотря, — сиди, мати, з хлопчиком дома — й не рипайся! Піти треба матері, — сиди, Мотре... бо й чоботи одні!

Робота не страшна, як сила є. Мотря день і ніч в роботі та в роботі; літом — на полі, зимою — дома. А Оришка — стара вже, — нездужала, — тільки й того, що доглядає дитини... Як літком немає Мотрі дома, — баба зварить йому їсти, догляне, й нагодусь, й спати положить, котка співає.

А й дитина ж то вийшла — на славу! Повновиде, чорняве, головате, розумне... Тільки якесь невеселе, вовчкувате, тихе. Другі діти жваві, — як дзиґа крутиться, на місці не всидить... Скажеш йому: дай те! дай друге! — як стріла пуститься... Чіпка, як його звали, — не такий, ні! Оце, було, Мотря чи Оришка скаже: «Подай, Чіпко, води! або — ножа, або — веретено!» То він і почне: «А де ж воно лежить чи стоїть?» Отак розпитає, повагом устане, повагом піде, підніме й повагом подасть... Мотря за це не любила Чіпки. «Десь Чіпка у нас буде дуже велике ледащо! — жаліється Орищі. — Йому як що робити, то треба за тиждень загадувати, щоб роздумався...» А іноді було й буханця уліпить Чіпці в спину, щоб довго «не роздумував»... Тоді Чіпка руки опустить, реве на всю хату... Є, значить, робота бабі! Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала! І цяцьок йому надає, й іграшок яких там — полив'яного півника, свистілочку; а їсти — сама не доїсть — йому зоставляє...

Як підріс Чіпка — став бігати, то вибіжить було з двору на вигін, та прямо до дівтори так і чеше. Так же й дівтора його не приймає. Зараз почнуть з його глузувати, щипати, а іноді поб'ють та й проженуть... Недурно пани своїм родом величаються. На селі теж розпитують — хто якого роду... Тільки те неоднаково, що в городі питають: чим той рід

уславився — чи давністю, чи боями, чи послугами. А село знає одну, славу — честь. Тим на селі й питають: чи «чесного» роду? А тоді вже й братаються... Чіпка був «виродок»... Як же Чіпку прийняти дітям до іграшки?! Хіба, щоб поглумитися...

— Виродок іде! — кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, миршавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий... — Ходім до його! Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хто-небудь і скубне Чіпку за чорне волосся крутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та недобрі й діти, що довели до того. Понуро й гостро дивиться на них Чіпка. А ті — за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти?взявся? — смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців. Мовчить Чіпка, — сопє.

— Ти з яйця вилупився?! — знову другий...

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні!, мене бабуся на вгороді піймала... в бур'яні, — одмовляє понуро та все копирсає під нігтем...

Регіт — аж вигін розлягається... — Так ти, Чіпко, з бур'яну взявсь?..

— Ні...

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю...

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!.. — зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти — Чепіга, а не Чіпка! — крикне хто з середини — і вскубне Чіпку-

— Чого ти скубешся? — з плачем вимовля Чіпка. — Постій, я бабусі скажу, — вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак! — одказує хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть — аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому, — іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш? — стріва Оришка.

Чіпка жаліється, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти:

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобижають... Не ходи!..

Утишитися трохи Чіпка, сяде на колінах у баби, або приляже голівкою. Щоб забавити дитину, почне йому баба казочку про рябеньку курочку або про горобця — доброго молодця... Чіпка слухає — й дума: «І чого отой дід з бабою плаче? чого тая курочка кудкудаче?.. І чому тій билині зразу не поколихати горобця — доброго молодця?!..»

Дуже любив Чіпка казки слухати. В казках його зроду розумна голова знаходила немало роботу. Казка була йому не вигадкою, а билицею. Не раз хлоп'я рівняло казку до життя, а життя до казки — і само собі міркувало, дивувалося... В казці звірі та птиці те саме й так само говорять, як і люди... А так — птиці щебечуть, воли ревуть, собаки гавкають... І ніхто не знає, що вони кажуть... «А добре б — дознатись: що то каже скотина, як іде ревучи з поля додому? яку пісню співає пташка в лузі?.. І чого — одні пташки так гарно щебечуть, а от горобці — тільки цвірінькають?!. І про що то розмовляє травиця між собою, коли, мов жива, шелестить малими листочками!..»

— Чи воли, бабусю, говорять?.. — питає Чіпка в Оришки.

— Бог їх зна, сину... Кажуть би то, що говорять.

— А птиці?

— І птиці говорять...

— Як же вони говорять? Про що вони говорять?.. — допитується.

І розкажує баба, як уміє, про все те Чіпці. «Скот, мов, ніколи не реве без нужди... Як вертається додому та реве — то він радіє, що скоро Дома буде та спочине... А може, голодний, то поїсть, підживиться... А птиці щебечуть так, як сам Господь дав: одній сказав гарно щебетати, а другій — ні. От соловейко — як гарно співає? Він був колись людиною, та став пташкою...» Та й зачне розказувати, як одна мати та Прокляла своїх діток, — сина й дочку, — що вбили її мужа-ужа... Синок каже: «Не вбивай, сестро!» А сестра не послухала — вбила.

За те мати й прокляла їх. Синові ж каже: «Лети ти, сину, сірим соловейком та щебечи людям і пізно й раненько: щоб тебе люди слухали й не наслуhalись! А ти, — каже, — дочко, стань жалкою кропивою; щоб тебе люди проклинали, щоб тебе з городів викидали!» От син п летів соловейком, а дочка стала кропивою... То-то: як соловейко щебече, то увесь мир його слуха — так гарно! А кропиву завжди вирина як погане зілля, — щоб і родини не глушило, й людей не жалило!

Такі казочки бабусині, при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом дожилися на дитячий розум, гонили в голові думку : думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче сери а в душі підіймали хвилю горою — з самого споду до верху... Як р той, гули в дитячій голівоньці; як завірюха, крутились, вихорилисі од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини і чоловіка — поки не

засягали всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову, — тільки вимовляло якось інакше... А коли усе те було — люди, і все балакало однією мовою... А тепер ніяк довідатись, що то за розмова!! А через віщо?.. Через людей.!. Все і винні люди! То вони так нарobili. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби — одібрали людську мову! Вони людей — своїх рідних — повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла виростала — і сторонився він людей далі і далі... Та й люди його не жалували. і

— Бабусю! — питає раз Оришки. — Чи в мене батько був?

— Був, сину.

— Де ж він тепер?

— У москалі пішов.

— Бач, а хлопці казали, що в мене батька не було...байстрюк! — кажуть.

— То — дурні хлопці!

— А хіба що?.. Що то воно — недобре що?

— Старий, сину, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Викинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...

— Я не буду злий, бабусю!.. — одказує Чіпка, — та й задумається.

Трохи перегода знову питає:

— А чого ж мій батько пішов у москалі? Навіщо він покинув матір?

— Люди оддали.

— За віщо ж вони оддали його?

— Так треба було... Виростеш, сину, тоді все сам збагнеш, а тепер ще не годиться тобі розказувати.

— Чому, бабусю?

— Так. Малий ще ти дуже...

Така розмова велась у них не вряди-годи. Чіпку все зачіпало, усе торкало. Він про все баби розпитував. Баба розказувала. Їй любо було одкривати світ його очам, - утішно думати: з якою натоптаною головою виросте її онуча.

Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову усе, що заховала її шестидесятилітня пам'ять. А Чіпка не брав - гарбав усе те!

Оце, було, літком, як зайде вже сонце й спуститься вечір на землю, вийде баба з Чіпкою з хати (бо в хаті душно), простеле рядно перед порогом; дожидають Мотрі з роботи. Оришка сяде, а Чіпка — коли сидить, коли лежить... Та отак собі й давай розмовляти... Чіпка більше слухав, — іноді й засне, слухаючи бабиної мови, що як струмись тихо

журчала... А іноді й сам розщобечеться... Уже й ніч настала: засвітили зорі, замиготіли, заіскрили... Задивився Чіпка на небо.

— Що то, бабусю? — указує на зорі.

— То? Зорі.

— Що ж то за зорі?

— То — янголи дивляться! У кожного є свій янгол: то-то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало. Отож — як зірочка покотиться, — то душа переставиться. Душа переставиться — і зірочка покотиться — щезне...

— І моя там, бабусю, є зірочка? й ваша? й мамина?

— І твоя є, й моя, й мамина.

— А де ж моя, бабусю? — пита Чіпка, положивши голову на бабині ноги й не спускаючи очей з цілого рою зірок, що, здавалося, ворушилися на темно-синьому небі.

— Бог його знає, сину!. Чоловікові туди не досягнути... То Боже діло, то він і знає...

— Ай Бог там?..

— Там, сину...

— А що то за Бог, бабусю?

— Бог?.. Бог — батько. Він усе держить на світі: усяку комашину, усяку скотину й усяку людину... Він за всім ходить, до всього додивляється, од злого береже... Ото, як побачить, що сатана вміщується в його святе діло, — почина світом каламутити, — то й шле Святого Ілію на вогняній колісниці вбити сатану... Ото як Ілія котить, то грім гримить; а як стрільне вогняною стрілою — то блискавка заблище... Отакий-то Бог! Він страшний задля злого, а для Доброго — й він добрий. Бог — Батько... на світі нас держить і хлібом годує...

Загадається Чіпка. І встає перед його очима розгніваний Бог, обгорнувшись чорними хмарами... і гукає на Ілію — карати злого!.. Котить Ілія — небо й земля двигяться, як од вітру перина, од його бігу... Ось шкваркнуло... вогняна стріла розпанахує небо... Страх обіймає Чіпку! Надворі зовсім темно; місяця не видно; біліє, миготить Чудацький Шлях через небо; блищать, миготять зорі... Тулиться Чіпка До баби та стиха шепче:

«Я, бабусю, буду добрий... я злого не робитиму, то й Бог мене не і поб'є... А отих дітей, що мене били та проганяли — тих Бог поб'є, бо вони злі!.. Я буду добрий, бабусю...»

Замовк Чіпка — дух притаїв; думає про Ілію страшного, про Бога доброго... Трохи згодом питає баби:

— Ви казали, бабусю, що Бог нас хлібом годує?

— Він, дитино, — Він нас годує...

— А чого ж мама хліб заробляє, — ось досі з роботи нема... Каже, якби не робила, то нічого б було і їсти?..

— Дурний ти, хлопче! — каже баба. — Чоловік на те й уродився, щоб робити, а не лежати. То тільки, кажуть, спершу, поки ще люди в раю жили, то нічого не робили, — як святі були... Там, кажуть, було всякої всячини — і їсти, й пити! От вони ходили собі та їли... А сатана й заздрив на їх щастя, — та давай підбивати, щоб согрішили... Вони й переступили слово Боже... Тоді ото Господь вигнав їх з раю огняною різкою — й рай зачинив, і сказав робити самим на себе... Отож з того часу й почали люди робити. А то — нічого не робили, — як святі були!

— І навіщо ті люди согрішили, бабо?.. От би тепер і мама дома була, не плакала б так часто... і хліб би був: коли здумав, їв би!..

— На те Божа воля, моя дитино!..

Недурно Чіпка жалкував про хліб: він був у них, як розважений... і Одними руками що заробиш? Тільки що з голоду не мерли... Сказано — убожество! Раз була чудасія з-за того хліба. ,

Мотря була на полі. Оришці треба на грядках полоти. Як на те Чіпка розвередувався: «їсти; та й їсти, бабо!» в одну шкуру: «їсти!» Взяла Оришка окраєць хліба, одломилла шматочок, дала йому, а останній положила на столі: «Не бери ж цього, — наказує Чіпці, — бо он дивись: дивиться Бозя! Прийде мати, спитає: хто хліб поїв? То Бозя вкаже пальцем, мати й виб'є... Гляди ж, не бери!» Та й пішла собі. — Сів Чіпка серед хати; дивиться на образ — очей не спускає — їсть. З'їв той шматочок, що баба дала, — ще їсти хочеться! Хліб на столі лежить, — кортить його. Гляне в куток — Бозя дивиться! От став він крадькома до хліба руку посилати, а на образ — все дивиться... Посилає руку, не спускає очей — здається йому, що й Бозя глядить на його, — хоче по-сваритись пальцем... він і прийме руку назад... Оце приляже до столу голівкою (забрался на лаву), знову підкрадається. Гляне на образ: дивиться Бозя, та й годі! І їсти хочеться, і хліб перед очима, — та Бозя дивиться!.. Задумався Чіпка. А це, зразу, як кинеться од столу... Очі горять, губи оддулися... Та до стільця, що баба підставляла під ноги, як пряла. Ухопив стільця, стеребив на лаву, знайшов ножа, зліз на стілець та й повидовбував очі в образа! Тоді взяв — увесь хліб з'їв та й побіг на грядки до баби. — «Бабо! бабо-о!» — гукає. «Чого, Чіпко? ходи сюди!» — озивається з бур'яну баба. Прибіга Чіпка. «А я, бабо, і той хліб з'їв!» — хвалиться. «Нащо ж ти, сину, з'їв? А як мати прийде та спитає: хто хліб поїв? То Бозя й скаже...» — «Е... е... Бозя, бабо, не бачила... Я повиймав очі, щоб не дивилася!..» І байдуже собі, забулося. Коли так, перед Різдом, прийшлося хату білити, образи мити. Зирк! Мотря на образ — аж очей немає! Вона так і отетеріла. «Хто це очі повиймав?» — питає в

Оришки. «Де?» Глянула — справді без очей... Тоді до Чіпки: «Ти очі повиймав?» Сміється: «Я... Щоб не бачила, як хліб їстиму!» Згадала тоді Оришка, що їй хвалився Чіпка. Та що? Звісно — дитина: дурне, мале!.. Погримала на його Мотря, налякала, що Бозя битиме, коли таке буде робити, та й годі.

А були такі часи, що не Бозя, а Мотря була Чіпку — і добре була! Синяки іноді по місяцю не сходили. Не можна сказати, щоб вона не любила Чіпки. Ні. Вона його любила — як кожна мати свою дитину. Чи, не дай Боже, занедужає Чіпка, — Мотря сама не своя. Цілу ніч очей не заплющить: сидить над ним, плаче, молиться... «Тільки ж й утіхи й надії! Все-таки виросте своя дитина, стане хоч на старість у помічі... Може, хоч на старість не прийдеться до кривавого поту робити, терпіти од холоду й голоду та од літньої спеки палючої!..» Така в Мотрі думка. І не досипляє вона ночей, прислухається, як дише її єдина «надія й утіха»... А нехай здоровий зробить що Чіпка, — нехай з'їсть лишній шматок хліба, ЧИ покачається в калюжі... Лишенько! То не огонь паше, то лице Мотрине; то не іскри сиплються, — то її кльони й прокльони та Духопелики... Інша мачуха здержує руку над пасинком, а Мотря, розпалившись, не вміла здержувати над рідним сином.

Та не такий же й Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу-таки боявся матері, а далі — звук уже й до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впивалася, до живих печінок доходила... Ой, злий же він був тоді! Ой, лютий! Він би зміг — матері очі видрав або сам собі що заподіяв, якби не баба... А то вона, її тиха мова гасила його лютощі. Як почне, бувало, його умовляти, — та словом, як повивачем, зів'є... За те Чіпка любив бабу; душі не чув у їй. Що баба не скаже, усе послухає. А матері не любив і не слухав... Од бійки то сховається, то втече; а послухати — не послуха. Не раз Мотря з серця гірко плакала...

IV. Жив-жив! Чіпка в наймах, потім вівчар з Грицьком у діда Уласа.

V. Тайна — не тайна: Чіпка-вівчар, смерть баби Оришки, розкриття таємниці про батька.

VI. Дознався: знайомство з Галею.

VII. Хазяїн: зростання Грицька як доброго господаря.

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII. Січовик: історія села Піски (перехід козаків у хлібороби; історія Родини Мирона Гудзя).

IX. Піски в неволі: приїзд генерала Польського до Пісок; реєстрація селян; шинкарування Лейби; смерть Мирона Гудзя в 99-річному віці.

X. Пани Польські: приїзд у Піски пані генеральші, вечірки, одруження її дочок; «котяче царство» генеральші, доведення до смерті генеральші красивою й веселою дівкою Уляною; приїзд старшого панича — поручика Василя Семеновича, пізніше — молодшого панича Степана; розростання роду панів Польських.

XI. Махамед

Після смерті Мирона й Марини лиха доля, зачепивши крайком слізьми змоченого крила життя Іванове та Мотрине, майнула на інші хати з більшими недостачами, злиднями — на кріпацькі хати порізаних людей... Козачі кубла обгорнуло тихе хліборобське щастя. Настали роки кохання в полі та в худобі, складання всякого прибутку, тяжкої господарської праці дома й на полі, — та втіха дітками, кого благословив Господь...

Іван, ще дитиною направлений по хліборобській дорозі, так її й держався. Орав поле, сів, косив, жав, молотив, складав зерно — те на посів, те на поживу, те на продаж, або в горлаті ями — на голодні годи. Мотря, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові у його праці. (...)

Піднялись трохи хлопці, — треба їх до діла призвичаїти. От і почалось завжденне, на перший раз для дівчати, призвичаювання. (...)

Хлопці до всього того кидались з гарячим запалом, а найширше брався Максим. Він цілу ніч не буде спати, аби йому найраніш устати, братів побудити у поле. Зате ж йому найскоріше й надолужало. Двічі, тричі зробив що — уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай. Та ні заставити, ні застрахати! Таку невпокійну натуру викохав старий дід, на лихо Іванові, і загартував її своїми страшними переказами про невмируще завзяття та своїми сердитими закидами про те, як тепер на світі сталося... Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали в гаряче серце онукове... Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку, виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою, — кидала од одного до другого, цекла ненавистю

до всього, що гнітило або перечило, не давало робити, як нам хочеться, як нам задумається... Живі картини з позадавнього-давня виступали в хлоп'ячій голові: Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити... З ким же його?.. Де і його?! Пішла ходором думка за думкою... (...)

Душа його прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі; тісно у тихій батьківській хаті; тяжко між мовчазною скотиною, котру йому, як старшому, першому довелось пасти... І хлопець видумував шкодливі ігри: то на баранах їздив, то телят лякав, то прив'язував їм до хвоста дрючки й заливався заливним реготом, як телята дровичилися. Часто й густо батько його маніжив за це; оже нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, виб'є його батько, а через годину вже Максим на улиці з хлопцями навкулачки б'ється або братів за чуби таскає, або запряже їх у гринджолята, як зимою, сяде сам за пана й батогом поганяє... поки не вшкварне так, що реви на усю улицу...

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, — він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким; украсти, одняти що — йому дай! Генеральша ніколи не їла овочей з свого молодого садка: він усе пообносить, усе викраде, не дивлячись ні на собак, ні на сторожів. (...)

Як же дійшов до літ та убрався у силу, — біда з ним, та й годі! Високого зросту, станкий, бравий, широкоплечий, як з заліза збитий, а до того ще меткий, як заєць, співун-реготун... Хороший з лиця — повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними веселими очима, з чорним лискучим усом, — він був перший красень на селі... Вся молодіж любила Максима за його вдачу, за веселий, безбоязний норів, — усі йому корилися... (...) Кому насміятись над ким? У Максима язик, як гостра бритва... Хто заніс Луценкові ворота й почепив на самім версі столітнього дуба? Хто в Тхорихи-вдови вимазав дьогтем ворота? Не хто, як Максим... Чиїх рук не втекла Хоменкова дочка Хвеська?.. Не втекла Максимових рук! (...)

Не одна й не дві матірки плакало на Махамеда, як його прозвали старі баби. Не один парубок або й чоловік, покуштувавши на кулачках Махамедового «безміна», похиріє похиріє та через півроку і на той світ переступить... А горілку пити, гуляти — Махамед усім п'янюгам привід дає! Позаливають очі та шкоду, капості людям роблять...

Стали люди жалітися батькові, що Махамед синів їх розпоює, стали радити, щоб здержував сина. Та що батько вдіє з таким велетнем? Ні батькова грізьба, ні материна умова — нічого не подіють з таким гувльвісою, шибеником...

— Дай одружу! — дума Іван і радиться з Мотрею. Знайшли й молоду; умовили якось Максима, пішов з старостами. Так що ж? На заручинах Максим так нализався, що трохи-трохи не побив свого нареченого тестя. (...)

Вернулися люди з гарбузом; розказали батькові-матері.

— Побила мене лиха година та нещаслива з такою дитиною! — кричить батько.

— Ти нас, сину, на старість у славу ввів... нашого недовгого віку не жалуєш, — плаче мати.

А Максим — як ногу вломив: з хати та на улицу, а там — у шинок до жиди. Так розледачів, розібрався, розпився, що сказано: ні до чого! Знай у шинку кисне... (...) На капості чоловік здався, та й годі!

* * *

(...) Мучився отак з ним батько, мучився, та заплакавши, й каже Мотрі: «Ні, вже нічого з харцизою не вдію! Ні тихе слово, ні просьби, ні лайка — ніщо не помагає... Немає сили мені з ним битись... Хай же йде в москалі! Нехай його у службі попомуштрують, — може, витруть ту юшку, Що набрався дома!.. Хай його другі вчать: я з ним нічого не враю!..»

Мотря у сльози. Жалко матері своєї дитини. Уже який там він не лихий, який не недобрий, а все ж таки своя кров... Мотря плакала гіркими, а прохати Івана не посміла: вона догадалася, що то останнє слово батькового горя. Тут уже ніяке прохання не допоможе!

А Максим як почув, то ні скривився, ні поморщився. Так-таки зразу згодився та й пішов до прийому, виспівуючи та вигукуючи. (...)

Не стало Максима — затихла буча та лайка у Івановій хаті, не чуть ніякої й шкоди в Пісках. Не стало ватажка — товариство немов розко-тилось по світу. (...)

Іван востаннє згадував Максима в той день, як Мотря з проводів вернулася. З того часу сам ніколи й не згадає і сердиться, було, як хто другий нагадує.

— У мене немає третього сина — і не було ніколи! — казав він. Та вже після того за цілий день або вечір ні до кого й словом не обзивався. Думки, видно, не одженеш від себе!

Одна Мотря щонеділі, щосвята ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров'я Максима. Оддавши свою вбогу лепту, падала Мотря перед Пречистою на коліна й молила її тихим-гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі й забули. Життя пішло собі тихою ходою, приносячи то одраду, то тугу, та все стираючи спомин про Максима.

А він — хоч би обізвався коли, хоч би звістку прислав... Де він? як він? Ніхто нічого не знав, не чув...

А тут пішли в Івановій хаті клопоти за клопотами. Там Василя одружили й одрізнили; тут Мотрея переставилась... Іван, побачивши, що й йому, мабуть, незабаром за Мотрею, одружив Ониська; поділив синів, зоставивши свою хату та дві десятини поля москалеві, коли одкликнеться... Швидко після того Іван і сам поліг. Онисько оселився у батьківській хаті — доглядати москалевої худоби.

І стала та худоба кісткою в горлі як в одного брата, так і в другого. Піднялася з-за неї спірка та ворожнеча між братами. (...)

Давай судитися. Тягались вони, тягались, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько знищів, а тільки й того, що дізналися: Максим живий і вже старшим якимсь над москалями. Тоді брати перестали ворогувати, помирилися. Василь заспокоївся своєю худобою, а Онисько жив безпечно в москалеві хаті й володів його землею.

ХІІ. У москалях

Погнали некрут з рідного краю аж у Московщину. Гнали їх цілою юрбою. І який же невеселий здався їм той довгий перегін! Щоб хоч трохи скоротати час, вони то казки казали, то різні пригоди з життя пригадували, то про давні бої переказували, сподіваючись незабаром собі стрітись у чистому полі з ворожою силою... Максимові спали на думку дідові приповісті; він поділявся ними з товариством, а в самого аж душа закипала...

«Ой, та й знатимуть же мене вражі вороги!» — думав він сам собі, качаючись уночі на долівці коло своїх товаришів, котрі, виморившись, мертвим сном спали. І виплітали його думки в темній темряві страшну картину січі... Гук, крик, бій; дим застилає все поле, аж очі ріже; огонь, як з пекла, то з того, то з другого боку; бряжчать шаблі; гуркають гармати; палять гаківниці; брязкають списи; тупотять коні... Татарва мчить, як скажена... «Ага? вражі татарюги!» — кричить він услід їм і пускається навздогін своїм баским бистроногим вороньком... Шабля заблищала — голова татарська покотилася; кінь настоптав копитом — голова луснула, як стиглий кавун... У Максима аж дух у грудях сперло... «Господи! коли б швидше!...»

На ранок уставши, знову їх гнали. (...)

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони в лісний край. (...)

— Оце й Московщина починається, — сказав хтось. (...) Пройшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі напружились на його.

— Що то? кузні? — пита Максим.

— Село, — одказав йому старший москаль, що вів їх.

— То це кузні у царині?

— Не, то — избы.

— Що то за ізби?

— Хаты, по-твоему, хахол! Максим зареготався. (...)

Увійшли в село, або краще — в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на улицю виглядали без вікон хати — чорні, як комори, закурені димом... Де-де забовваніли й люди — у личаках, у довгополих балахонах, з бородами. (...)

От розвели їх по квартирах. Максим аж спльовував... Таргани, прусаки, стоноги снували скрізь по стінах, та було їх і в страві, і в квасі. У хаті — не виметено, смітник по коліна, несло од його чимсь смердючим. (...) Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами... Дим з печі валив прямо на хату, — бо хата без димаря, — давив у горлі, різав очі... Максим не поліз на «палаті»; страшно йому було прилягти і в тій багнюці, що на долівці. Він за цілу ніч не прилягав: з хати ходив надвір, знадвору — в хату; смоктав люльку (бо хазяїн прохав, щоб не курив у хаті). (...)

Тільки що стало, на світ благословитися, затуркотів барабан. Піднялась шатанина. Кожен схоплювався з постелі; нашвидку умивався, натягав одежину й виходив на широке дворище, зараз же за казармою. На «плацу» розставили їх невеличкими купками, приставили і до кожної по старшому, та й давай учити: як ходити, стояти, як руки держати, коли і що казати. Неслухняних били, а все-таки вчили: учили, щоб бити, били, щоб учити. Так день у день, день у день... «І нашо це воно, кому вона здалася оця муштра?.. для чого?..» — думали вони, вертаючись з учення. Здавалось воно їм гірше каторжної роботи. (...)

Минають місяці, рік... Одно та й одно!

«А бий тебе сила .Божа! — думає Максим. — Хоч би вже повели куди-інде... або ворог де вирискався!.. А то — муштра та й муштра! (...) От і давай Максим свою нудьгу розгонити: став горілку, як воду, і

дудлити... Москалі підхвалювали його за те, що «чисто» п'є; іноді й у шинок водили, бо в самого Максима не було й шеляга за душею,, (...)»

Максим став душею москалів. Моторний, сміливий, він скрізь давав усьому привід; оступався за товаришів, коли ті де на гулянках; заводили спірку; говіркий, він завжди вибігував перед начальством, як де попадалось товариство... Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостаті в одежі, він не жалував нічого свого. Лучалося що-небудь роздобути — все те йшло на гурт, на товариські пропої...

Товариші душі в йому не чули. Коли лучалося йому яке лихо, вони завжди гуртом його виручали. (...)

Привик Максим до такого життя. «Ні, — думав він, — московщина і далеко краща, ніж рідна сторона!» (...)

Одно тільки його мучило, одно здавалося гірше печеної редьки, |становилося руба у горлі. Це — життя у казармі вонючій та вонюча їжа. (...)

— За все, за все у вас добре, — хвалиться раз Максим канапам - товаришам, — одно скверно: їсти нічого!

— Подожди! — одказують. — Діждемо неділі — будемо прохатись на прокормленіє. Коли б тільки нам хвідхвебеля задобрити, а то б усе було гаразд!

— Куди на прокормленіє? — пита Максим.

— Да по миру прайтись. Авось отыщется добрый челаек... даст свои заплаты солдатские дыры заплатати! (...)

— Только смотрите: попадетесь — засеку! Слышь?..

— Слушаем, ваше б-родие! (...)

Уже до півночі добиралося, як вони входили у село та прямо до шинку. Там ще світилося. Чутно було: п'яними голосами тоненько бородачі виводили «Лучинушку».

Заробітчани увійшли в шинок, поскидали з плечей клунки, посідали уряд на лаві. (...)

— Да што, братцы, на ево сматреть? — крикнув Євпраксеев до п'яниць. — Тащи, кали так, целое ведро! — та й кинувся за перегородку до бочки.

— Только тронь — убью! — закричав, зціпивши зуби, шинкар і вхопив здоровенний обрубок у руки, замахнувся... П'яниці підскочили, вихопили з рук обрубок. (...)

Оддубасили добре, пустили. Шинкар плакав, лаявся...

— А что, теперь дашь по касушке? — питає знову москаль.

— Бери... пусть те удавит! — крізь сльози промовив шинкар і пішов собі у другу хату.

П'яниці сміялися. Москалі випили по косушці, заїли хлібом.

— Ну, теперь нам не время... Нада на работу пашпешать... Пращайте, честная кампания! Пращай и ты, дядя!.. Не сердись да вперед умнее будь! — промовили москалі до шинкаря, поклонилися чесній компанії і вийшли з хати.

За ними деякі з п'яниць. Одного москалі завербували з собою — і потягли на ніч до його, розпитуючи: хто тут на селі багатир і як хто поводить ся з людьми.

На ранок чутно: то того, то другого обікрадено. Шинкар, чухаючись, і свою пригоду розказував. Покликали старосту, кинулись за москалями... та їх уже й слід замело! На другому селі уже спродували те, що добули у цьому.

Провшвендяли заробітчани цілий тиждень. Вернулися у город, несучи з собою чималу силу грошей. Що слід, оддали ротному, а на останні загуляли.

Такі походи хоча спершу й будили якийсь сум і острах у душі Максимовій неправдою, крадіжкою, грабунком, а не чесним заробітком; отже, при такому товаристві, при гульні та вихвалках одного перед другим своєю силою, своєю вдатністю — стирали ту чорну думку. Максим швидко забув про неї. Усе ж таки для його непосидячої натури це була робота, з котрої одному виходила користь, другому — шкода... Не те, що нудна щоденна муштра, котра, як думав Максим, нікого ні знобить, ні гріє. І він цілком оддався тій роботі. Ні один випадок не обходився без його. Тут він виказував свою силу і свій розум. Іноді й геть-то круто прийшлося, якби не він.

Зате його рівні любили, як товариша, котрий нікому не попустить свого брата в образ; старші любили, як добру дійну корову; а начальство любило, як на все здатного, моторного москаля, котрого не встид послати у ординарці і на смотру перед ще вищим начальством показати. Незабаром Максима зробили унтер-офіцером.

ХІІІ. Максим — старшим: отримання Максимом звання фельдфебеля, одруження з Явдохю; отримання «чистої» і повернення в Піски.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV. Нема землі

(...) Увосени, тільки що позвозив додому Чіпка хліб з поля і лагодився молотити, сам собі міркуючи, як тепереньки бачитись з Галею, — на тік

до його вскочило лихо... Стоїть він на току з ціпом, — аж приходить десятник з волості. (...)

Коли так — тижнів, може, через два після того, як кликали Чіпку у волость, — знову прибігає десятник, загадує знову йти у волость та вже не самому Чіпці, а з Мотрею. Чіпка не послухав: матері сказав сидіти дома, а сам мерщій почимчикував.

Не вспів він ступити на поріг у волості, не вспів сказати «добридень», як писар до його з бумагою:

— Ось з суду бумага за вашу землю!.. Велено одібрати у вас і оддати Луценковому небожеві...

Чіпка — сам не свій. Дивиться то на писаря, то на бумагу: чи бумага бреше, чи писар?

— Як же це? — питає в писаря. — Адже тоді громада присудила нам землю...

— Присудить — присудила, — каже писар, — та, бач, парубче, є й над громадою старші. Громада присудила, а суд — од судив!

— То це так і оддать землю??!

— Авжеж!

— Та ні, не буде цього! (...)

Він сам себе, землі під собою не чує... Міряє він хату — то вздовж, то впоперек, б'є об поли руками, ніби сам собі приговорює:

— Та ні, не буде цього!.. Брешуть вони... Я вас знаю... знаю, бісових сутяг!.. Підсипав писареві блудяга... і є земля! Та ні!.. Мене сим не підведеш... Я сам своє знаю... допитаюсь свого... Хоч от — по сю (черкнув по горлянци рукою), а землі не дам!..

Порівнявшись з матір'ю, став, узявся в боки, глянув на неї...

— Виймайте гроші, які є! — гукнув зопалу.

— Які гроші? — здивувалася Мотря.

— Які є, всі виймайте... у город піду — позиватись.

— Де ж у нас гроші? Хіба ті п'ять рублів, що за овечат вторгувала... Там у скрині, в сувої заховані... Візьми, коли треба. (...)

* * *

Сонце вже стояло на вечірньому прюзі, як підходив Чіпка до Гетьманського. (...)

Лежить Чіпка у хаті на долівці, не спить, качається. Душно йому, варко; по жилах бігає гаряча кров; гаряче полум'я пашисть з рота; а в голові — одна думка ганяється за другою... То йому привиджується

Бдача: земля знову його; він такий радий, і мати рада: де попустив свого!.. І Галя йому любенько ввижається... Що не кажи, а Галя дівчина гарна! От, якби така жінка... Радіє Чіпка від однієї згадки... Аж ось по-

віяло холодним вітром з другого боку... Нема землі!, проходився дурно... марно втратився... Мати плаче, — це їй, старій, знову прийдеться на чужім полі тинятись... А самому як?.. Пропало все!.. То знову він хазяїн... іде поруч з Галею... Вона йому Любо глянула в вічі, усміхнулася... А лихий ворог позавидував йому — одняв землю, закрив своєю нечистою рукою її милий образ... Що ж тепер йому зосталося?.. (...) І встає перед ним людська неправда... Бачить він: вона, як павутина, заснувала цілий світ, — ніхто не виплутається з її тонких тенет... (...) «Господи, Боже! де ж твоя правда?.. — шепче Чіпка. — Де її шукати?..» Аж ось, здається йому, павутина і його основує, — от-от — і він в тенетах! Він рвонувся, кинувся... Хочеться йому забутись, заснути. Перевернувся він з боку на бік... Сон — як відьми вкрали!.. (...)

XV. З легкої руки

Уранці устав Чіпка з досадою в серці, з дурманом у голові. Узяв просьбу, поклонивсь Порохові, пішов у суд. (...)

Секретар Чижик (...) увійшов у двір, обпираючись на довгий ціпок, як обпираються старці. Люди поздймали шапки. Він озирнув усіх своїм мишачим поглядом і підступив до людей. (...) Дійшов і до Чіпки:

- Ти чого?
- З прошенієм.
- Об чім?

Чіпка подав до рук прошеніє. Секретар шморгнув носом; витяг лівою рукою з-за пазухи з червоними розводами чорну хустку, обтерся і став потихеньку читати прошеніє...

— Нічого не буде! — віддаючи назад прошеніє, одказав він, навіть не глядя на Чіпку.

- Як? — здивувався той.
- Так... документів нема!
- Та нам же громада цю землю одсудила...
- То що, що громада?..
- А в його хіба є? — запитав Чіпка про свого супротивника. Секретар

глянув, як п'ятака дав, і знов шморгнув носом.

- Підожди, — сказав він Чіпці, ідучи в хату.

Жде Чіпка годину, жде дві, жде вже й три... (...) Коли це — виходить сторож:

— Іди до секретаря! — сказав і повів Чіпку аж через три хати, де сило багато судовиків. (...)

Секретар неймовірно глянув на Чіпку.

- Знаєш що?.. — почав він і запнувся. — Як п'ятдесят рублів, то й діло можна поправити...

— Х-хе!.. — хекнув Чіпка, не то усміхаючись, не то дивуючись.

— Чого ти хекаєш?

Чіпка мовчав.

— А де ж та правда, коли так?! — у голос подумав він. Секретар зміряв його з голови до ніг своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: «Ой, який же ти молодий та зелений!»

Чіпка глянув на секретаря: очима вони стрілись. Мишачий погляд не видержав палкого та гострого і в одну мить перебіг на діло. Знову мовчанка.

— Ну, чого ж ти стоїш?.. І мене не держи, й себе...

— Рука б мені одсохла от по сю!.., — скрикнув Чіпка, показуючи на лікоть правої руки, та й повернув з хати, не доказавши. [

— Ов-ва!! — гукнув секретар услід йому. — Гарячий який... Гляди лиш, щоб не опікся! — докінчив він, йдучи за Чіпкою. (...)

Випили ще, ще... Очі в Чіпки налилися кров'ю, у чоловічках засвітили огні... Коло серця — немає ні міри, ні ваги тому, що там діється!.. Горілка змішалася з страшною злістю — і запалила серце... Аж знемігся Чіпка. Сів на триніжку коло столу, схилив на руку голову — і заснув... (...)

Чіпка проспав до обідньої пори. Прокинувся, підвівся... У голові — і дурман, у грудях — згага... (...)

Поніс Чіпка у Піски задурманену голову, ще дужче помучене серце... Тепер уже не жевріла в душі надія, не піднімала вгору його духу, не гнала вперед, як у город. Одна неправда та втрата — втрата всього наймилішого, найлюбішого — пекла його серце... Він ішов, ледве здійсмаючи ноги...

Надвечір доволікся до москалевого хутора, до своєї землі... Його обдало холодом, потім обсипало жаром... Порівнявшись з хутором, він спинився... «Не чуть... нема... все пропало!.. Ще вчора бачив... ще вчора... Мабуть, і вона зна... Карай же вас смерть нагла, прокляті!..» Він придав ходи в ноги.

Поминув свою землю, навіть не глянув на неї... Далі та далі... Уже сонце зовсім сіло... Уже смеркло, як дійшов він до Пісок... З неба блищали ясні зорі; по селу то там, то там світилося у невеличкі віконця світло; а в Гальчинім шинку топилось у печі, — здавалось, горіла хата зсередини... Ось і його двір. Кругом тихо; у хаті темно, не світиться... «Мабуть, мати спить, — подумав він. — Нехай же спить!..» І повернув до шинку. (...)

Аж перед світом приплівся Чіпка додому, ледве на ногах стоячи, — п'яний-п'яний, п'яніший землі...

Як глянула Мотря на його, то й перелякалася...

— Що це, сину?!.., на яких це radoшах?.. Чіпка сів на лаві, схилив голову...

— Де це твоя свитка, шапка?.. Заходив, кажеш, не тільки гроші, та й те...

— Свитка?.., шапка?.. Нема?.. Нашо вони?.. Навіщо все, коли... у. у... у... — завив на всю хату, мотнув розкудленою головою, засвітив повними сліз очима.

Материне серце мов хто в жмені здавив... Давай вона його умовляти:

— Навіщо це ти, сину, сам собі лихо робиш? Це ж ти сам себе з світа зживаєш!.. Плюнь ти на ту землю!.. Що ж робити? Жили ж он без землі кілька літ, та хліб їли... й тепер не сидітимемо без його... Ти тоді малий був, — сама пучками та ручками заробляла, — та не померли з голоду... А тепер — не те, що тоді!.. Тепер і ти заробиш, і я допоможу... Що ж робити? На все його свята воля!

— Ет, толкуй!.. Немає тепер у мене нічого — ані-ні!.. Що тепер я?.. Людський попихач, наймит?.. Пропало... все пропало! І добро, і душа пропала... бо немає правди на світі... немає між людьми... Тепер мое щастя — ось-ось було, та... уплило!.. — Чіпка розвів руками — і задумався... — А все люди, все люди... Вони в мене й батька одняли, людоді; вони мене ще змалечку ненавиділи — з іграшок прогнали, йшли повз хату, одхрещувались... Я малим був, а все бачив... За чортеня читали... Я чорт... е-е... Я чорт... над чортами чорт!.. А баба учила мене людей дрошати, а дід — любити... Дурні! дурні! не стоять вони слова доброго... їх мучити... му... морр...

Та — пуць на землю... Так і захарчав...

Мотря - встала; витягла з-під себе ряднину, укрила нею Чіпку, перехрестила його, сама перехрестилась, лягла на голому полу, та сон уже не йшов їй на думку... Сплили перед нею давні лихі роки; пригадала вона свою криваву працю; перескочила її гадка на свого чоловіка-москаля... Де він? що з ним сталося?.. Може, розпився, розволочився, та так де-небудь під шинком Богу й душу віддав... Глянула на сина, що, як той сніп, лежав на долівці — харчав, і стиха прошептала: «Господи! сохрани його й заступи!»

Прокинувся Чіпка — вже геть підбилося сонце. Голова крутиться; коло серця пече, мов гадина смокче кров з його... Походив він, походив по хаті, не глянув навіть матері в вічі, вийшов, ніби до худоби, тай потяг — не в загороду, а прямісінько до Гальки... На третій день — знову на ослоні в шинку. На четвертий — там його й сонце праведне стрітило, там і ніч темна привітала...

XVI. Товариство: знайомство й дружба Чіпки з Матнею, Лушнею й Пацюком; пияцтво; Мотря в приймах у сусідки; «пропивання» нажитого Чіпкою (крім снопів пшениці).

XVII. Сповідь і покута: сповідь Чіпки в Грицька Чупруненка й Христі; Дарування снопів Грицькові; докори Матні, Лушні й Пацюка.

XVIII. Перший ступінь: розробка Матнею, Лушнею й Пацюком плану пограбування хліба в пана; угода з Гершком щодо продажу вкраденого.

XIX. Слизька дорога: убивство Чіпкою сторожа; Чіпка зі своїм товариством у чорній; хвилювання Христі за Чіпку; Чіпка і його товариші на волі.

XX. На волі

(...) Ще тільки об'явили волю, — піщани зашуміли, як окріп у горшку.
— Шабаш, братця! воля! воля! — загукали кріпаки, кидаючи роботу та йдучи у шинок — волю женити.

— Ні, то ще брехня! — дратували їх козаки, — ще два роки поробіть на пана, та тоді уже й воля.

Піднялась спірка, змагання. Лаяли кріпаки козаків, лаяли панів, і лаяли попів: не було того на світі, кого б вони не лаяли, як свого лютого ворога... за ті два роки! Одначе, налаявшись, назмагавшись та накричавшись досхочу, вернулися знову на роботу. Хоч яка вже там і | робота була?! Кожен норовив як можна менше робити, а більше собі і загарбати: як би пана одурити.

Пани дивилися на ту роботу, — та охали, та зітхали, та нишком-тишком самі між собою щось балакали... А кріпаки собі тихенько один у одного питали: «Чи то ж то нам заплатять за ті два роки, що робимо, чи ні?» (...)!

Ще чуть стало сіріти, зібралися коло волості та взяли старшину з собою і пішли до пана у Красногорку. Прийшли; стали в дворі коло і ганку — повнісінький двір, нігде голки просунути. (...)!

Василь Семенович ще спав і з ліжка почув щось за гомін, за топін. Він подзвонив лакея; розпитав, що то. Той сказав. Наче хто голкою шпигнув вельможного пана, — так він прожогом скочив з ліжка. (...)

Він догадався, що це не даром ціла піщанська громада присунула, — та думав своєю сміливістю зразу її осадити.

— Що вам треба, піщани? — сказав він, хоч грізно, але здержуючись. Піщани поздймали шапки; кланяються.

— До вас, пане...

— Чого?

— За грішми, пане:..

— За якими грішми? — скрикнув пан і глянув гостро на громаду.

— Що два роки служили, пане...

— Дураки! Ви ж повинні були ці два роки служити... Мовчать передні, кланяються.

— Як повинні? — обізвався хтось зсередини. — За плату ж, то й служили...

— За яку плату?.. Закон велів!

— Закон? — знову викрикує зсередини, — то ви самі настановили такий закон!..

— Хто там озивається? — питає пан. — Ану, виходь сюди, та побалакаємо...

— А чорта! давай гроші!

— Хто озивається, сякі-такі сини? — кричить уже на все гошню пан. Хто сміє бунтувати? — та й підскакує до передніх.

— Ми не бунтуємо, пане, — кажуть, кланяючись, передні, — ми тільки прийшли просити плати...

— Якої плати? за що плати? Я вам дам!.. — уже навсправжки ляявся пан...

— Не цвікай!.. годі... не боїмося!.. — знову зсередини. (...)

Громада не розходилась цілий день: вигукувала та викрикувала аж до самого вечора... Так і простояли на ногах. Тільки ніч погнала піщан додому... (...)

Коли це на ранок — летить у Піски сам справник, летить стряпчий, летить становий. Сказано — ціле «временне відділення». Приїхав і посередник. А незабаром, слідом за ними, вступила москалів сила...

Громада збилася в купу, як овечки під дощ та лиху годину. Ніхто — ні пари з уст. Тільки чутно важке зітхання та якийсь тихий гул... Москалі зайшли з боків — і кругом, як кільцем, обложили громаду. (...)

Громада стала напирати на москалів; москалі на громаду. Піднявся крик, гвалт; зчепилася бійка з москалями... Люди, зачувши таку колотнечу, біжать, як на пожежу дивитись. Чоловіки — аж до самих москалів; жінки на тини поспиналися — з огородів... Дід Улас, старий, не видержав натовпу — упав... Москалі підняли...

Чіпка побачив. Закипіло його серце, заболіла душа... Біга поміж козаками, мотається на всі боки:

— Братця! — кричить. — не даймо глумитися над нами! не даймо знущатися над дідом!.. Ходім, братця!.. Тимофію! Петре! Якиме! Збирайте громаду докупи! Не даймо, братця!...

А ті, як побачили, що непереливки, та — тільки видно — через село...

Чіпка їх лає, батькує, молить, просить; кидається то в той бік, то в другий, то підскачить до москалів, то вертає до своїх. Побачив Грицька.

— Грицьку! братику! Ті бачиш? кров безневинно ллється... Діда Уласа ледве живого підняли на вітер... Не даймо!..

Грицько не одказав на це ні слова, — та мерщій від Чіпки, та в чужий огород, та й присів за лісою. Кинувся Чіпка до кріпаків... Тут його й схопили.

— Я — вільний! — кричить Чіпка. — Я — козак!

— А коли вільний та козак, то не бунтуй людей! — зіпонував справник.
— Ложіть його!

Довго борсався Чіпка... Ще довше його били... Ні крикнув, ні застогнав! Устав — наче з хреста знятий. Очі червоні, налилися кров'ю, горіли, як у звіра; на виду — бдідий-блідий, мов після тяжкої хвороби... Повів він страшними очима по всій громаді, глянув хижо на панство, на москалів — і підтющем побіг додому...

Обняло його зло нелюдське. Серце в його вило; душа палала... Прокляті! каторжні! ні суда на вас, ні права немає!..» — кричав він, качаючись по полу. Тіло боліло, як попечене... Він стискував зуби. «А вони?.. вони?! Слова доброго... смітнини послідньої не стоять!.. Прокляті душі!.. на вас трохи такої муки, трохи каторги... Катувати вас, пекти, тупим ножем шматувати!..» Від болю він кусав собі нігті, пучки... (...)

А це — як скоче та так без шапки прямо у шинок. Полилася горілка, як вода. (...)

Грицько, настоявшись у чужому городі та надивившись вдосталь на бійку кріпаків, трохи змерз та поплівся додому.

— Важно парять бісових маштаків! — було його перше слово до Христі. -

— Господи! там, мабуть, на той світ позабивали сердешних, бо крики такі доносились сюди, немов з могили, — відказала Христя.

— Так їм і треба, злодіям! г-

— Скажи мені: за що ти на їх узлився так? Хіба вони й не люди?..

— Життя через них, проклятих, немає! — аж скрикнув Грицько. — Нічого у хазяйстві не вдержиш за ними... Так і держи все під запором, а то — як раз та два рознесуть!.. (...)

Христі вже обридла лайка та кривда Грицькова. Вона не витерпіла.

— Який-бо ти, Грицьку, їй-богу! А якби тебе узяти в неволю?.. (...)

— Яка їм неволя? яка неволя?.. Он, пити, бунтувати... то їм неволя?! За те ж їх і попарили сьогодні... От попарили!.. А Чіпка, чула? як прийнялись за них москалі, біжить до мене, блідий такий, труситься... «Братику, Грицьку! Ходімо, оборонімо... Ходімо — не даймо!..» Цур тобі та пек! — думаю, — та від його... Ускочив в Остапійчин огород, захилювся за тин та

й дивлюся... А він ганя по вигону та скликає на оборону. Як же піймали його, як задали... буде пам'ятати довіку!.. Пішов, мов чмелений...

Христя тільки зітхнула і нічого не сказала. (...)

XXI. Сон у руку: сон Чіпки про вбивство сторожа; докори сумління Чіпки.

XXII. Наука не йде до бука: повернення Мотрі додому; щоденна праця Чіпки по господарству; дружба Чіпки з Грицьком; чутки в Пісках про крадіжки.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII. Невзначай свої: нічні збіговиська злодіїв (і Чіпки з його товариством) у Максима Гудзя.

XXIV. Розбишацька дочка: розмова Чіпки з Галею, з якої він дізнається про те, що Максим Гудзь віддає Галю за москаля Сидора.

XXV. Козак — не без щастя, дівка — не без долі: Чіпка вмовляє Сидора за гроші відмовитися від Галі, виставляє всій роті могорич і домовляється з Грицьком про сватання Галі.

XXVI. На своїм добрі: сватання Галі, оглядини в Чіпки; вінчання й бучне весілля; переїзд Галі до Чіпки; радісне життя молодих; дружба Чіпчиної й Грицькової родин; зведення Чіпкою нового будинку; новий промисел Чіпки (перепродування полотна).

XXVII. Новий вік: нове пореформене життя; історія життя Шавкуна, який прибрав до рук цілий повіт (після смерті пана Василя Семеновича Польського); Чіпка в повазі у піщан як господар; вибори Чіпки в земство.

XXVIII. Старе — та поновлене

Випав удушливий день саме серед гарячої пори жнив. Сонце стояло над головою, як сковорода, розкалене та наче огнем пекло. Пшениця осипалася: люди не встигали вхопити. Під такий час кожна хвилина дорога селянинові. А тут — кидай свою роботу, їдь у гласні!

Пани поз'їздилися. У Гетьманському, коло нового будинку пана Польського, стояли у три ряди карети, брички, натачанки. Поприїздили не тільки гласні. Багато наїхало з повіту й так собі цікавих панів подивитися на нове диво та послухати, що то за земство.

Прибули й прості гласні, хоч і не всі. То все були козачі писарі та голови. (...)

— А ви, капустяні голови! — (...) повернувся становий до козачих гласних. — Це вже ви нам одну капость зробили?! Чого ви сюди попрілазили? Що ви тямите?.. Ну, що ти, Свербиносе, тямиш?.. — визвірився Дмитренко на червонопикого, товстого козачого голову, од котрого так і несло горілкою. — Кис би собі у Хайки в шинку... Ні, у гласні преться!.. Або ти, Ступо? Жінчиної тині боїться, до ладу не вміє слова вимовить, а теж — і собі між люди... у гласні!!

Ступа й Свербиніс мовчали. Потупивши у землю очі, вони й не глянули на станового. Він кинув їх та до кріпаків:

— А ви, недобитки?.. Ще й вас тут не ставало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер — думаєте, що й ви пани?!

Стара виразка, розкорписана нечистими руками, защеміла у Чіпчинім серці. З-під насуплених брів засвітив гострий погляд, — то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті. (...)

Кажучи останнє слово, Дмитренко погрозив пальцем, повернувся, грюкнув дверима перед самим носом у гласних та й скрився у коридор (...)

— Це напасть, та й годі! — каже якийсь писар. — Швидко нашому братові за ними нігде буде місця знайти...

— А нашому братові, — увернув грізно Чіпка, — треба стерегти свого брата, а не тільки про себе думати...

Він мав ще щось сказати, та тут їх позвали у горниці. (...)

Саєнко, син сотниченка, попрохав «слова». (...) А на заключку всім гласним разом радив вибрати членом в управу хоч одного з гласних — селян. (...)

— Ось хіба Варениченко... — якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок. (...)

— Вы желаете? — спитав його предводитель.

— Та коли людська ласка та панська воля, — одказав Чіпка, підводчачись, — то й про мене..

Голос його тремтів; лице горіло; очі світили радістю. Пустили на голоси: вибрали Чіпку. (...)

Вибори скінчились. Селяни пороз'їздились по домівках. Пани забенкетували у городі.

Вернувся Чіпка додому. Галя побачила у вікно, вискочила з хати.

— А що?

— " Усе гаразд! — скрикнув радо Чіпка. — Тепер я, Галю, не тільки гласний, а ще й член в управі...

— Невже? — разом зрадівши і злякавшись, скрикнула Галя. ,

— Далєбі... вибрали! — хвалиться він.

— Кого вибрали? куди? — почувши останнє слово, питає Мотря, висунувшись у вікно.⁶

— Мене вибрали, мамо, в управу!

Мотря глянула прямо Чіпці в вічі, по виду в неї пробігла нерадісна смужка.

— І нащо воно тобі, сину, з панами тягаться? — каже вона журливо. — Ще, не дай Боже, підведуть як... Самі ж поховаються, а тобі - буде...

— Не бійтесь, мамо: не подамся! — заспокоює її Чіпка.

— Ще встрянеш куди... — своє таки Мотря.

— Нічого ви, мамо, як я бачу, не знаєте, — одказує без гніву Чіпка. — На те їх воля... А може, я, мамо, людям у пригоді стану... добро яке зроблю...

— Г вже, сину! Ти - один, а їх скільки...

— Один, та добрий, — оступилася за чоловіка Галя, і, всміхаючись, пішли обоє в хату. .

Радів Чіпка, потай од матері, удвох з жінкою, що заробив людську шану, повагу. Те, що місяць назад тільки заклунулось у серці, тепер уже снувало перед його очима, заволоділо його думками. Лагодився Чіпка громаді служити — збирався добро робити: грів у серці сам собі нишком, потай уже й жінки, голубку-надію — давнє забути і сліз його загладити... А вийшло так, що — де знайшов шану, там загубив спокій і... долю!

Вибір його в управу, зроблений під гарячий час, без поради, без розмислу, нікому не був милий. Козацька старшина на Чіпку скося дивилася. Писарям та головам заздро було, як-таки москальчук, ще недавній голодранець, волоцюга, ледащо, посівши за жінкою багатство, вискочив у люди, між пани, куди вони перлися з самого малку, що їм снилося й ввижалося — та не сталося! Пани — оханулися, як уже вибрали. Стали вони один одному жалітися, який тепер вік настав, що свій брат дворянин братається з «хамом» та ще підводить до того й других. (...)

Він почував своїм серцем, що це вертається за ним давнє, простягає до його руки, хоче його схопити, обняти... (...)

Горе, кажуть, об горе чіпляється.

Вернувся Чіпка з Гетьманського додому з розтрудоженим лихом у серці. Стрива його мати, хвалиться: нема Галі дома, поїхала до батька, бо Максим занедужав.

— Чим? — пита Чіпка.

— Господь його знає. Поїхав, кажуть, кудись на ярмарок любісінький, милісінький, а привезли — ледве дише.

— Гм... А що у вас чувати доброго?

— Що ж тепер доброго почувеш? Нема тепер нічого доброго... Он, розказують, на Красногорку напали розбишаки... Чоловіка з двадцять наїхало, — та сторожі одбили... Кажуть, така бійка була, Господи!

Чіпку подрав мороз поза шкурою... «Так... так! — думає він. — Оце ж воно йому й ікнулося!..» (...)

На другий день поїхав Чіпка до тестя. (...)

У світлиці на ліжку лежав Максим, перегнувшись удвоє. (...) Його мучений вид уразив Чіпчине серце — аж забігала мишка... Явдоха підступила до недужого.

— Максиме! — обізвалась вона.

— О-ох! — одказав Максим, важко зітхнувши.

— Чіпка приїхав. . .

— Тату! Здорові були, — привітався Чіпка, підступивши до ліжка.

— Ох-о-ох!..

— Чого се ви?..

Максим несамовито скрикнув — і схопився обома руками за спину. Скривлений у рота вид показував страшні болі. Він похлинувся, закашлявся... Забулькотіло в грудях; Максим виправивсь, тріпнувся, розкрив широко очі, провів ними хижко по всіх... То був останній погляд — погляд наглої смерті... Явдоха мерщій накинула на вид чорний платок.

Як підняли платок, — Максима уже не було... Мука застигла у його на лиці, виглядала широко розкритим, скривленим ротом, витріщеними очима...

Галя глянула — і скрикнула... «Умер!., умер!..» — кричала вона не своїм голосом, вибігаючи у кімнату і кидаючись на ліжко лицем у подушки. (...)

Приїхав перед вечором додому, сам на себе не схожий. Галя стріла його на порозі та аж перелякалася.

— Чіпко! що з тобою? ти нездужаєш?

— Ні, здоров... їсти хочу. Дали йому їсти. (...)

— Ти мене зовсім забув... — одказала вона, схлипуючи.

— Як забув?

— За тим проклятим земством — ні поговориш ніколи, нічого...

— Та таки правда, що воно у мене отут сидить! — показав на серце.

— Чом же ти його не кинеш, сину? — обізвалась журливо Мотря. — Чи воно тобі не огидло?.. На тебе вже дивитись страшно... Який був, а який став!!

Чіпка матері нічого не одказав.

Надворі стемніло. Спускалася ніч на землю, утихомирювала людські клопоти, руки й думки. Полягали спати. Чіпка лежав мовчки, хоч і не спав. Думки цілим роєм окрили його голову. Перелітали вони з самого

малку — аж до сьогодні; назирнули кожну пригоду життя його, гарячили кров, мутили розум. «Скрізь неправда... скрізь!» — шептав він. — Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда та й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатися від неї, утекти від неї; плутаєшся у темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти; не знаходиш місця, де б прихилитися... Сказано: великий світ, та нема де дітися!.. Коли б можна, — увесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б, може, й правда настала!..»

Чуючи, як важко Чіпка зітхає, а не озивається, Галя знову почала плакати. Замість утіхи, Чіпка похвалився їй своїм горем та трохи сам не заплакав. Галя його заспокоювала, голубила, пригортала міцно до серця. Чіпка одмовляв їй нехотя..

Наплакавшись, Галя заснула, як мала дитина: тихо, спокійно.

Чіпка прокачався цілу ту ніч і очей не змикав: усе думав, мучився...

XXIX. Лихо не мовчить

(...) Горілка, кажуть, усьому злому злодійка. А в Чіпки в хаті горілка тепер господиня. Рідко проходив той день, щоб п'яне гульбище не збиралося, не гуло, не кричало... (...)

— Що це ти, сину, робиш? — з плачем докоряє Мотря, а серце у неї як не розірвється від горя. — Другі кривавим потом заробляють, а ти... Сину, сину! Бога побійся, коли людей не страшно! Згадай: у яких ми злиднях жили, у якій нужді гиніли, та ніхто про нас не скаже слова лихого... А тепер і достатки...

— Не ваше діло! — шпарко переб'є її Чіпка, — лежіть там собі на печі, коли лежитьесь!..

Застогне Мотря, обіллється гарячими сльозами та й замовкне. А недужа від того стала, аж почорніла... її рідна дитина, її єдина надія - краще б я тебе не родила або малого задавила, ніж тепер отаке бачити! Та й почне проклинати товариство, котре до такого підводить її сина.

(...) Чіпка щодень робився все хижіший та хижіший. Як той звір, кидався він на кожного заможного чоловіка... Перше «карав» тільки пана та крамаря, а то вже став «одбирати своє» і в свого брата — заможного козака: обдере, як липку, тільки живу душу на світ пустить... (...)

XXX. Так оце та правда!

(...) Галя почула, що п'яна згряя побралася. «Чи тож-то й Чіпка пішов, чи, може, в світлиці?» — подумала вона, взяла свічку і пішла у світлицю.

У світлиці не було ні душечки. На столі стояла порожня, пляшка з горілки та три порожніх чарки, та два полумиски на денці з росолом — видно, були з огірками. На столі поналивано горілкою, понакришувано хліба, де-где валялися недоїдені гузки з огірків. Під столом валявся порожній боклаг — аж воронка торохтіла. Ослони в хаті попереставлювані: один вздовж, другий впоперек. Накурено так, що дихати важко було; страшенно смерділо горілкою... Сказати: була то не світлиця заможного хазяїна, а корчма п'яна!

Галя не могла довго побути у ній, так її давив дим, змішаний з горілкою. Вона, грюкнула дверима і увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим коцем. Галя зняла коць, мала була лягати, — та сама незчулася, як опустилася на ступець, обперлася на стіл рукою, на руку схилила голову — і задумалась... Довго вона думала; потім покотилися з очей сльози — і, заливаючись ними, вона впала на постіль; довго-довго плакала, та незчулася, як і заснула. На столі свічка догоріла й сама потухла...

Мотря, качаючись на печі, цілісіньку ніч не спала — теж плакала. Так її уразили лихі речі «проклятих людей». А скільки то думок переплило у материній голові за ту ніч! Думала вже всяко. Думала піти сказати на сина, що він розбоєм промишляє, щоб узяти його разом з його лихою ватагою: тоді вона буде знати, що вже немає у неї Дитини! То знов нова думка: а може, оханеться? Та шкода й сердешної Галі — вона так мучиться; так побивається за ним!.. І знову візьме жаль материне серце: стане вона молитися Богові, щоб послав їй смерть Швидше, та знову плакати... Так цілу ніч проплакала та продумала.

Прокричали другі півні. Коли геть за північ почувся здалека тупіт, гомін. Далі — ближче... ближче... коло самої хати... «їдуть! — подумала Мотря. — Хоч би ж хоч сюди не заходили», — прошептала. Коли чує — повернули в світлицю.

Перегодя трохи рипнули двері — увійшов хтось у хату.

— Хто там? — питає вона з печі.

— Це я, — одказав Чіпка.

І — чує вона — став над помийницею вмиватись... У серці їй наче то гострим ножем шпортонув.

— Що то, сину?

— Нічого...

— Ой, сину, сину! хоч би вже ти на те не пускався... Хай би крав, хай би грабив... а то...

— А Явдоху хто з світа звів? — питає гостро Чіпка.

— Що ти кажеш?

— Хто, кажу, Явдоху струїв?

— То це я, сину??!

— Уже ж не я...

— Спасибі...

Не доказала, замовкла... Запекло коло серця, мов хто огню приложив; плач, злість, досада разом піднімались з душі, бунтували стару кров: як обухом ударило в голову, задзвонило в вухах, потемніло у віччю...

— Краще б я руки наложила на себе, ніж таке чути! — прошептала, качаючись на печі та стогнучи.

Незабаром повходили в хату й друзі. Засвітили світло. Мотря виглянула з-за комина — і затрусилася... На кожному видні були сліди свіжої крові. Мотрі зробилося страшно, холодно. Вона забила у самий куток печі, трусилася, як в лихоманці... Далі вона почула, як стали в печі огонь розводити — одержу палити. Вона боялася, щоб не скрикнути, боялася зітхнути — та все міцніше й щільніше стискувала зуби, тулилася в куток...

Упоравшись як слід: повмивавшись, попаливши, яка була в крові, одержу, розбишаки погасили світло, побрались у світлицю.

— О-ох!.. — здихнула Мотря. — Хоч би Галя коло мене... Ох, Господи!.. — застогнала вона, — дай мені дожити до завтрього... Одсахнись тебе... зречусь тебе, мій сину... мое лихо... перед усім світом скажу... на все село прокричу... Ох!.. Чого хоч ніч така довга?.. чого хоч вона так нешвидко тягнеться?.. Хоч би швидше світа діждати... Господи... Боже наш! сохрани й заступи...

Та злізла з печі, упала навколішки перед образом та тихо й чуло молилася, б'ючи земні поклони. Не чула вона, коли й треті півні прокричали, не помітила, коли почало на світ благословитися. Од щирої молитви одірвав її, розбуркав несамовитий крик та стук у вікно.

— Ря-а-туй-те... Ой... рят-у-у-йте!.. — кричало щось під вікном молодим дитячим голосом.

Мотря кинулась до вікна.

— Хто там?.. — питала вона з хати.

— Це я... рятуйте... хто в Бога вірує... Одчиніть... пустіть! — аж плакало та просило.

Мотря тихенько вийшла надвір — та трохи не омліла... Перед нею стояла літ десяти дівчинка, у одній сорочці, об'юшеній кров'ю, боса, розхристана, розпатлана — стояла й трусилася...

— Що се?.. що з тобою, дочко?.. чия ти?.. де ти була?.. звідки вирвалася?.. — тремтячи сама всім тілом, питала Мотря дівчинку.

— Ой, лишенько... бабусю... Ой... горенько тяжке... — з плачем ледве вимовляла дівчинка. — Я з хутора... розбишаки були... усіх побили... порізали... постріляли... батька... й матір... діда... бабу... дядьків...

дядину... маленького братика... усіх... усіх... Одна я зосталася... одну мене не знайшли... втекла...

— Як утекла?

— Поїхали... запалили хату й поїхали... Ой... о-ой! бабусю... горенько мені!.. — скрикнула дівчинка, хапаючись рученятами за Мотрю, — боялася, щоб та, бува, не втекла...

— Цить... ци-ить, моя дитино! — зацитькувала Мотря. — Я знаю, хто ті розбишаки... Мовчи!.. То мій син, клятий!.. Цить... а то як почує — не животіти тоді ні тобі, ні мені...

Дівчинка прихилилася до Мотрі та тихо схлипувала. Мотря увела її у хату.

— Ходім у волость... у волость ходімо! — шепче вона, а сама чує, що голова у неї кружиться, очі страшно горять, ноги трусяться... от-от упаде! — Ходім, дочко... поки ще сплять...

— Я змерзла, бабусю... холодно... — шепче дівчинка, тулячись до Мотрі.

— На, хоч мої старі чоботи узуй!.. Он платок... юпка... швидше!.. Похапки назула вона на дівчинку старі закорублі чоботи, накинула юпку, платок; на свої старі плечі натягла кожушанку — і вийшли удвох тихо з хати.

Червоне зарево ударило їм прямо у вічі. Дівчинка схопилася за Мотрю: вона боялась тієї пожежі — то горіла їх хата... Хутко вони обидві повернулися спинами до широкої полоси огняного світу, що піднімалась високо вгору, наче хотіла запалити хмару, та й потягли підтюпцем на другий край села. Червоний півень просвічував їм шлях своїми кривавими очима... а навкруги собаки валували...

Незабаром прибігли волосні, назбиралось народу повнісінький двір, обступили кругом хату. Ні одної душі не випустили: усіх побрали, пов'язали. Піднявся крик, гвалт.

Від крику прокинулась Галя. Швиденько накинула вона на себе юпку, вийшла з своєї хатини... Як глянула вона на Чіпку, що з скрученими назад руками стояв і понуро у землю дивився, як угляділа об'юшену кров'ю дівчинку:

— Так оце та правда?! Оце вона!!! — скрикнула не своїм голосом — І несамовито залилась божевільним сміхом...

Тіло в неї тряслось; очі помутилися — вона ними якось чудно водила; на губах встала кривава піна, а вона все сміялася, все сміялася...

Чутка про все те, як грім, розкотилася на всі кінці, рознеслася на Всі боки — в одну мить обхопила усе село.

Збігалися люди, як на пожежу, дивитись, а вертаючись додому, від Страху Богу молилися.

- Чула? — як божевільний, вскочивши в хату, скрикнув Грицько.

Христя глянула на його та й пополотніла.

— Що там? пожежа?..

— Чіпка людей порізав... усю Хоменкову сім'ю виполонив!

— О-о-о... — якось чудно загула Христя. Очі в неї розкрилися, боязко їй страшно повела вона ними по хаті.

— Уже погнали у город... в тюрму, — каже Грицько.

— А Галя? а мати? — ледве чутно спитала Христя.

— Незнаю... здається, дома...

Христя мерщій за кожушанку, хапаючись накинула її наопашки та чимдуж побігла з хати.

Грицько гукав, завертав, кликав. Вона нічого того не чула — була вже далеко.

Перегодя трохи вернулася як з хреста знята. Вступивши в хату, перехрестилася.

— А що? — спитав Грицько.

— Галя... — знову перехрестилася, — повісилась...

— Отуди к лихій годині! — виторопивши очі, сказав Грицько та й замовк.

Цілий день вони обоє мовчали: смутні, бліді, неспокійні — мов дожидали смерті. Двоє діток їх, хлопчик та дівчинка, помітили це та, не розуміючи, від чого воно, сиділи собі тихо на печі й шепталися:

— Чого це тато та мама сердиті? — питав стиха хлопчик.

— Не знаю... — одмовила дівчинка й замахала на хлопчика пальчиком.

— Ци-ить! мовчи... битимуть!..

Це вже було туди під осінь, на другий рік. Сонце заздалегodi, почувши її, надолужало своїм теплом: не гріло, а пекло. Дощ як затявся, і трохи не на корх лежало на шляху пилу, та стояв він і в воздуху, як сивий туман, ліз у вічі, душив у горлі... Люди знай їздили по шляху: настала саме гаряча пора возовиці. По тому ж самому шляху простувала у Сибір, на каторгу, ціла валка скованих по руках, по ногах арештантів. Кругом їх цілий звод москалів з ружжями.

Пройшовши Піски, валка стала коло волості, на вигоні, на пере; починає. То був Чіпка з своїм товариством.

Як почули люди, то стали збігатись з усього села — старе й мале; мов на ярмарок.

У той час Грицько вертався з поля з снопами — аж трьома возам» Він — за одним; Христя за другим; а син — хрещеник Галин — сидів на

третім поверх снопів, тільки головка манячила. Побачивши зборище, вони спинили волів, а самі пішли до гурту... та й поторопіли обоє. Не швидко вже Грицько опам'ятався, підступив ближче.

— Що це, брате Чіпка? — журливо, з самого глибу серця, обернув до його Грицько.

У тому запитанні, у його голосі, не було ні докору, ні помсти, а вчувся тяжкий жаль — шкода пропащого брата...

Чіпка скося зиркнув, здвинув густі брови — та й одвернувся.

Грицько стояв, як пришиблений, дивився мовчки. Незабаром старший москаль, що вів етап, скомандував в дорогу.

Рештанти стали підводитись, забряжчали важкими цепами. Почалося прощання, обнімання, почувся плач, голосіння... Плакали люди, обнімаючи своїх безталанних братів; подавали їм на прощання — кожен по своїй спроможності: той шага, той копійку, а хто й гривню... Плакали розбишаки, навіки прощаючись з рідним селом, з своїми людьми — рідними й нерідними. Один Чіпка не плакав. Як той сич насуплений, стояв він нарізно всіх, звисивши на груди важку голову, в землю потупивши очі, — тільки коли-не-коли з-під насуплених брів посилав на людей грізний погляд... Не знайшлося душі, щоб підійшла до його, попрощалася...

Брязь!., дзень!., брязь!., дзень!.. Валка рушила.

— Хай тобі Бог помагає на все добре, — крикнув навздогін Чіпці Грицько.

Чіпка озирнувся — і одгукнув з дороги:

— Грицьку! поклонись матері... Скажи: хай мене дожидає в гості, коли не сконіє до того часу...

— Господи! — заливаючись сльозами, мовила Христя, — напути його на все добре! — та разом з Грицьком і повернули до возів.

— Воно таки правда, що цей Чіпка непевний...

— Такий і батько був...

— І вродився так, — прости, Господи! — балакали люди, проводжаючи очима потонувшу в сірій куряві валку. Довгенько ще вони стояли, судачили, рахували, поки не перевели розмови на врожаї, на посіви та другі хазяйські турботи, а тоді вже й порозходились по домівках.

Мотрю узяв Грицько догодувати до смерті. Швидко після того вона й умерла.

Чіпчину хату опечатали, забили. (...) Через рік — веселе колись місце опустилося, зглухло. Облупана пуста стояла ще страшніша, ніж та, котру купив Хрущ. (...)

А недалеко од Пісок, над самим шляхом, коло Хоменкового хутора, насипана висока могила, а на ній стоїть височенний хрест — оглядає навкруги хутори, села, всі околиці... Під ним тліє вісім безневинних душ, загублених в одну ніч. (...)

Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка. (...) Аж ось — випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знакомий — жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю — та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, — бенкетує тут п'яне море темної простоти... Оже ще й досі, під пізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом...

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ

(1845-1907)

Іван Карпенко-Карий — майбутній класик вітчизняної драматургії — народився 17 вересня 1845 р. в селі Арсенівці поблизу Єлисаветграда (нині с. Веселівка Кіровоградської обл.) у родині управителя поміщицького маєтку Карпа Адамовича Тобілевича.

Освіту Іван Тобілевич здобув у Бобринецькому повітовому училищі. Через матеріальну скруту родини на цьому офіційні «університети» для нього закінчилися. Наприкінці 1864 р. його прийнято на державну службу до повітового суду канцелярським служителем. 1865 р. Карпенко-Карий переїздить до Єлисаветграда, де обіймає посаду столоначальника повітового поліцейського управління. 1870 р. Іван одружився з дворянкою Надією Тарковською (із роду відомих російських митців). З 1869 по 1883 р. він пише свої перші твори: оповідання «Новобранець», п'єси «Чабан» («Бурлака»), «Хто винен?» («Безталанна»), «Підпанки». З 1844 р. Карпенку-Карому заборонено перебувати на території України й у великих містах Росії. Драматург оселяється в м. Новочеркаську, живе під наглядом поліції як політичний засланець. 1885 р. написані п'єси «Розумний і дурень» та «Наймичка», а 1886 р. — комедія «Мартин Боруля». 1887 р. він одержує дозвіл залишити Новочеркаськ і переїздить на хутір Надія, що поблизу Єлисаветграда. З 1889 по 1904 р. з-під пера драматурга виходять такі твори: «Сто тисяч», «Паливода XVIII століття», «Сава Чалий», «Хазяїн», «Гандзя», «Суєта», «Житейське море».

Іван Карпенко-Карий - один із засновників Театру корифеїв -першої української професійної театральної трупи.

15 вересня 1907 р. письменник помер під час лікування в Берліні, поховано його поблизу хутора Надія.

Чим він був для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се розуміє кожний, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література.

Іван Франко

...Сцена ж мій кумир, театр - священний храм для мене!.. В театрі грати повинні тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської тривожить кам'яні серця і, кору крижану байдужості на них розбивши, проводить в душу слухача жадання правди, жадання загального добра, а пролитими над чужим горем сльозами вибілюють його душу. Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх, і сміхом крізь сльози сміється над пороками, і примушує людей, мимо їх волі соромитись своїх лихих учинків!.. Служить таким широким ідеалам любо!..

Іван Карпенко-Карий

МАРТИН БОРУЛЯ

*Комедія в 5 діях
(Скорочено)*

ДІЄВІ ЛЮДЕ:

Мартин Боруля — багатий шляхтич, чиншовик.
Палажка — його жінка.
Марися — їх дочка.
Степан — син їх, канцелярист земського суда.
Гервасій Гуляницький — багатий шляхтич, чиншовик.
Микола — його син, парубок.
Протасій Пеньонжка }
Матвій Дульський } чиншовики
Націєвський — регістратор з ратуші.
Трандалев — повірений.
Омелько
Трохим } наймити Боруліні.
Гості. }

ДІЯ ПЕРША

Кімната в хаті Мартина Борулі. Двері прямо і другі з правого боку. Грубка з лежанкою. Дерев'яні стільці, канапка і стіл, покритий білою скатеркою.

ЯВА І

За столом сидять Трандалев, а з бокових дверей виходить Боруля з бумагою в руках.

Боруля. Натє, читайте! (Дає бумагу). Читайте відціля.

Трандалев (чита). По вислушанні всех вишеізложенних обстоятельств і на основанні представлєнних документов, Дворянское депутатское собрание определяет: *Мартина*, *Генадієва сина*, внука *Матвея Кардова*, правнука *Гервасія Протасьєва*, *Борулю з сином Степаном*, согласно 61 ст. IX тома Свода законов о состояниях, ізданія 1857 года, сопрічіслить к дворянскому его роду, прізнанному в дворянском достоинстве, по определєнію сего собрания, состоявшємуся 14 декабрия 1801 года, со внесєнієм во 2-ю часть дворянской родословной кнїгі і дело сіє с копіями, как настоящего определєнія, так равно і определєнія от 14 декабрия 1801 года, представить на утверждєніє в Правитель-ствующій Сенат, по департаменту Герольдіи.

Мартин. О!.. Виходить, я — не бидло і син мій — не тєля!.. І щоб після цього *Мартин Боруля*, уродзоний шляхтич, записаний во 2-ю часть дворянської родословної кнїги, подарував якому-небудь приймаку *Красовському* свою обиду? Та скоріше у мене на лисині виростє таке волосєя, як у їжака, ніж я йому подарую.

Трандалев. Так, виходить, візьмємо на апелєцію?

Мартин (б'є кулаком по столу). На апелєцію! Безпрємінно на апелєцію! Що то за суд такий, що признав обиду обоюдною?.. Я вас питаю: яка тут обоюдна обида? Він каже на мене «бидло»!.. — а я мовчи? Він кричить на сина, на чиновника земського суда, «тєля» — а я мовчи? Мовчи, коли дворянина так лають? То що ж би я був тоді за дворянин? Ну, і я сказав йому: свиня, безштанько, приймак!.. Але яка ж цє обоюдна обида?

Трандалев. Стривайте, не гарячіться! Будем апелювать.

Мартин. Апелювать!

Трандалев. А за вивод подамо встречний іск.

М а р т и н. А коли треба, то й поперечний.

Трандалев. Поперечних не полагається. Ви заспокойтєсь, уголовная палата одмінить рішеніє, ми виграємо діло. Когда я був ще фотографом, то для практики вів діло *Горбенка з Щєрбиною*, таке саме діло, як ваше, тільки там не словесная була між ними обида, а кулачная. *Щєрбина*, знаєтє, схопив *Горбенка* за чуба і так ним мотнув кругом себе, що і сам не вдержався на ногах — упав! А магістрат признав, що драка була обоюдная. В рішеніі сказано було: хотя *Щєрбина* взяв *Горбенка* за волоса, обвьол его

вкруг себя, причом в руках остался значительний пучок волос, імеюційся при деле как вещественное доказательство; но, прінімая во вніманіє, что прі етом действіи тяжестью тела Горбенка і сам Щербина бил повергнут на землю, то прізнать обіду обоюдною!.. Це було перве мое діло, я апелював, і уголовна палата одмінила... І по вашому ділу одмінить — не журіться... Ітак, виходить, по ділу об обіді апеляція?

Мартин. Апеляція! То так апеляцію напишіть, щоб у Красовсько-го у носі закрутило, щоб йому свербіло!.. Я грошей не пожалію, аби мені Красовського у острог посадить. (...)

ЯВА II

Трандалев (сам). Добре діло це повіренічество, ей-богу! Другого такого прибільного не знайдеш. А поки-то я на цей шлях вибрався, то чим не був? Був і писарем в питейній конторі, був обероб'їждчиком, був прикащиком по економіях, держав биржу в городі, служив у маклера — скрізь важко! І роботи до біса, і користі мало, а тільки схибив де — рошот, і бігай, шукай місця... Зробився я сам хазяїном: купив машину, одкрив фотографію... Хліб не важкий, і на первих порах копійчина гарна стала перепадать; коли ж і тут біда: усі патрети виходили без очей! Прийняв я у компанію лабаранта Плащинського, і як ми не билися — не виходять очі. Усе як слід, а очей нема... Плащинський і очі добре од руки навчився робити, а діло не пішло. Скасував я свою фотографію і взявся за повіренічество — пішло як по маслу. От і тепер: діло Борулі веду проти Красовського, а діло Красовського — против Борулі. їзду на своїх конях по просителях: і коней годують, і мене годують, і фурмана годують, і платять!.. Наберу діл доволі, приїду вл город, піду до столоначальника, до того-таки самого, що й діла послі буде рішать, і він мені напише, що треба, а я тільки підпишу, якщо маю довіреність, а ні, то однесу підписать просителю. Апеляцію треба — так саме: той же, що рішав діло, і апеляцію напише, а коли діло замисловате, — вдаришся до секретаря. Мало чим дорожче заплатиш. Нарешті: чи виграв, чи програв, а грошики дай! Живи — не тужи! Все одно що лікар: чи вилічив, чи залічив, — плати! (...)

ЯВА III

М а р т и н, а потім Степан.

Мартин. Діловий чоловік! Нема розумнішої служби, як гражданська! Здається, якби мене опреділив був покійний папінька на гражданську, то вийшов би первий чиновник! Коли ж покійний і не думав про це — все

дбав про хазяйство. Пасіка, чумачка голову йому заморочили, а тепер другий світ настав: треба чина, дворянства. А поки-то вилізеш в люде, станеш на дворянську ногу, то багато клопоту! От сина определив у земський суд, та ще мало знає, не натерся, а, Бог дасть, натреться, тоді повіреного не треба — самі всі іски поведем! Коли б ще дочку пристроїть за благородного чоловіка. Щось Степан мені казав про одного чиновника... Треба з ним побалакати.

Входє Степан.

Степан. Я вже зібрався, папінька, в дорогу.

Мартин. От зараз коні запряжуть, та й з Богом! (У двері). Омелько! Запрягай коней, та натачанку підмазати не забудь! Я хотів з тобою це побалакати про того... як його? От що був у нас з тобою на Масниці. А, дай Бог пам'ять... чиновник. На гітарі добре грає.

Степан. Націєвський.

Мартин. Еге-ге! Націєвський! Ти, здається, казав, що йому Марися уподобалась?

Степан. Він питав мене, чи багато за нею приданого дасте, то певно, уподобалась.

Мартин. А він же сам має який чин чи так ще — канцелярист?

Степан. Ні, він уже губернський секретар. Мартин. О, чин має немалий! Степан. Давно веде ісходящу.

Мартин. Ісходящу? А що то за штука — та ісходяща?

Степан. Така книга. Через його руки всі бумаги ісходять: він їх в розносні записує і печата пакети. Без нього ні одна бумага не вийде з ратуші.

Мартин. Виходить, важна птиця.

Степан. Скоро і вступаючі йому поручать.

Мартин. Вступаючі?!

Степан. Тоді вже всі бумаги і в ратушу, і з ратуші будуть іти через його руки.

Мартин. Яка ж це должность? Степан. Регістратор.

Мартин. Губернський секретар, ще й регістратор!.. Якраз для нашої Марисі жених, а за придане нехай не турбується. Скажи, щоб приїздив. Коли хоче, то нехай на наших же конях і приїде, я його і звідціля одвезу в город на своїх. Побалакай з ним... так, знаєш, політично, і коли тепер не приїде, то напиши мені, що скаже.

Входє Марися.

Марися. Тату, Степане, ідіть: мати кличуть!

Мартин. Марисю, скільки раз я вже тобі приказував, не кажи так по-мужичи: мамо, тато. А ти все по-своєму... Ти цими словами, мов ба-тогом, по уху мене хльоскаєш.

Марися. Ну, а як же? Я забуваю.

Мартин. Он, як Степан каже: папінька, мамінька...

Степан. Або: папаша, мамаша.

Мартин. Чула? — папаша, мамаша... треба так казати, як дворянські діти кажуть.

М а р и с я. Я так і не вимовлю.

Мартин. Привчайся, ти на такій лінії. (До Степана). Ходім! (Обніма його за стан). Канцелярист!

Пішли.

ЯВА ІV

Марися, а потім Микола.

Марися (одна). І що це з батьком сталось, все переіначують! Папінька... Мамінька... Аж чудно! Папаша... Мамаша... ще чудніше! Ха-ха-ха! Не можу я так балакати.

Входє Микола.

А ти чого притися? Микола. Хіба не можна?

Марися. Та нема часу й побалакати з тобою: Степана виряджаємо в город. А я люблю з тобою сидіти і розмовляти так, щоб нам ніхто не заважав і ніхто нас не бачив.

М и к о л а. А мені вже обридло ждати і ховатися од людей. Сьогодні скажу своєму батькові, щоб побалакав з твоїм, а після провід і поженимся. Чи так, Марисю?

Марися. Авжеж так, чого ще ждати?

Микола. Поклич мені Степана, я хотів з ним побалакати.

Марися. Зараз.

М и к о л а. А йому сказати?

М а р и с я. З якої речі?

М и к о л а. А щоб на весілля приїхав.

Марися. Поспіємо ще. (Іде).

Микола (оглядається). Марисю!

Марися. Чого?

Микола (підходе). Не будеш сердитися? — я тебе поцілую. Марися. Ну, мерщій!

Микола цілує її раз, хоче ще, Марися одводять його.

Годі! (На відході). А то ти до весілля націлуєшся, а послі обридну. (Пішла).

ЯВА V

Микола, а потім Степан.

Микола (один). І ніколи більше разу не хоче, тільки оскому наб'є!.. Стривай же, я женюсь. Завтра батько побалакають з дядьком Мартином, а через два тижні Марися буде моя жінка! Жінка моя!.. Тільки подумати — та й гарно. А як оженюсь? О Мариночко моя кохана, ти моє сонечко, і світиш мені, і грієш мене.

Входе Степан.

Здрастуй, Степане!

Чоломкаються.

Сьогодні вже й ідеш? І до нас не зайшов. Може, гордуєш?

Степан. Ти знаєш, не через то, щоб там що... а від того, що... той... якось часу не було — короткий отпуск. Непременний засідатель одпустив мене на малий строк з родителями повідатися... А тут бумажки про дворянство... то все з папінкою читали... А ти ж як побиваєш?

Микола. Нам що? Вдень наробишся, а ввечері разом з соловейком щечемо по садках!.. От у вас, мабуть, скучно там, у городі?

Степан. Чого нам скучно? У нас є біліярд, бульвар чудесний, панночок скільки хочеш; у неділю бульвар ними цвіте, мов маком всіяний... А то збереться компанія, та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раки, ілі запиваємо трьохпробною і співаємо крамбамбулі! .

Микола. Що ж то: трьохпробная і крамбамбулі?

Степан. Ха-ха-ха! Трьохпробная — водка, а крамбамбулі — романс! І скучать немає часу: у нас щодня бумажки приносять з пошти по мішку...

Микола. Що ж ви з ними робите?

Степан. Записуємо у діжурну, а потім у вступающу, списуємо копії.

Микола. Навіщо ж то?

Степан. А які є бумажки! Ай-ай-ай! Особливо як заведеться пререканіє: кому діло треба зробити. Тут один другого брєє так... що аж пальці знать!.. Наш секретар пише: «Прошу не вдаватися в ізлішню, обременительную, бесполезную і для времени разорительную переліску,

ібо 215, 216 і 217 ст. ХУ. тома 11 часті іздання 1857 года навчають, как следует сіе дело направить». А нам знову отвічають: «Єслікatego-ричеські вникнуть в указанніє статї, то оніє к делу не относятся, ібо»... чудесно!

Микола. Ти їх, як молитви, знаєш...

Степан. Напам'ять заучую. Мені Антон Спиридонович совітують виучувати бумаги напам'ять. Він теж виучував, а тепер столоначальником по уголовній часті.

Микола. Ну, як собі хочеш, а я б скорій рови копав, ніж таку роботу робить.

Степан. Да, ето правда - важко... Умственная работа — висшего порядка предмет! Я, брат, зразу аж плакав, як определіли мене в казначейство. Дали мені, знаєш, якусь відомість: одні графки та цифри. Очі розбіглися: не знаю, котру поставив, котру ставить; проминув одну графку, всунув цифру — не туди, нагородив харків-макогоників і заморочився так, що замість пісочниці взяв чорнильницю і покропив відомість. Злякався, щоб не прив'язали до столу, та й утік... А потім определіли мене у земський суд. Тут зовсім другі діла... Два годи писав присяжні листи та всякі копії, а тепер і сочиняємо...

Микола. До чого ж ти там! дослужишся?

Степан. Столоначальником буду, а потім, може, й секретарем, чин дадуть, женюся на багатій...

Микола. Так. А мені скучно за тобою: умісті вчилися у отця Ксенофонта, умісті й науку скінчили, та й розійшлися! Пам'ятаєш, як на гречку отець Ксенофонт нас становив за те, що не вивчили дев'ятого псалма? А ми повтікали додому й поховалися у бур'янах, а Марися нам їсти носила... Сміха!

ЯВА VI

Ті ж і Мартин.

Мартин. Ну, сину, поснідаєш, та й з Богом в путь! Уже коні готові щоб сьогодні за сонця в город поспів, бо завтра і На службу треба: це не то, що воза підмазувати або воли на пашу гнати — там діла поважній. (До Миколи). А ти, хлопче, все батькові воли пасеш?

Микола. Пасу. Не всім же, дядюшка Мартин, і в чиновники йти.

Мартин. Правда, правда! Не всякий може діло розумить... Кому — до волів, кому — до бумаг — така жеч...

Микола (подає Степанові руку). Ну, прощай, брат, благополучної тобі дороги.

Степан. Спасибі.

Микола. Прощайте, дядюшка Мартин. Мартин. Іди здоров!

Микола пішов.

Чого він до тебе в'язне — які ви товариші? Мало чого, що з одного села, що однолітки, та у кожного з вас інша дорога! Ти, сину, не дружи з нерівнею, краще з вищими, ніж з нижчими. Яка тобі компанія — Микола? Мужик — одно слово, а ти на такій лінії, трешся між людьми іншого коліна... Може, Бог дасть, і столоначальником будеш або й письменником у станового. Це не то що: «цоб, половий!..», «цабе, перістий!», а піт йому лле, а пил припада на лице, і смуги по всій тварі, та дьогтем смердить від нього, як від мазниці. А у тебе — друга лінія! Одно те, що не сьогодні-завтра утвердять в дворянстві, та от тобі й чин на той рік дадуть; атестат з уездного училища нужен, казав мені секретар, то ми достанемо; а друге, хоч би й зараз, глянь на себе і глянь на Миколу. То-таки мужик репаний, а ти — канцелярист!.. Так-то!.. Ну, а як будеш колежеський регістратор, то тобі й мундир який полатається і кокарда?

Степан. Аякже! Воротник, вишитий по чорному бархату золотом, застібається в один борт на дев'ять Пугвиць!

Мартин. От бач! Де ж йому рівняться? Коли б, Господи, тільки утвердили у дворянстві мерщій. Ти кажеш, що Каетан Іванович завіря, що коли вже депутатське собрание признало, то й сенат признає?

Степан. Каетан Іванович казав мені: поклонись батькові і скажи, Що от-от буде не доказующий, а настоящий дворянин, тепер безпремінно утвердять, бо діло в сенаті вже шостий місяць!..

Мартин. Треба йому четвертей п'ять вівса послать. Там, як побачиш Каетана Івановича, нагадай йому про мендаль, він вже знає. Скажи, папінька просили за мендаль. Не забудь.

Степан. Добре, не забуду.

Мартин. Іди ж снідай, а я дщо звелю Омелькові.

Степан пішов.

ЯВА VII

Мартин, а потім Омелько.

Мартин (один). Ну, тепер вже все одно що й дворянин! Треба тільки дворянські порядки позаводить... Вирядю Степана і приймусь за

дворянські порядки. (У двері). Омелько, Омелько!.. (До себе). Хоч і коштує багато, та зате ж порівняюся з Красовським.

Входить Омелько.

Ти б надів чоботи.

Омелько. На біса я їх буду таскати у дорогу та ще й у будень, добре і в постолах.

Мартин. Що ти тямиш, гаво! Повезеш у город канцелярського — і в постолах!

Омелько. Хіба я його буду везти? Коні повезуть. А я сяду на повозку, ноги в сіно засуну, то мені й байдуже.

Мартин. Не базікай! Надінь, кажу тобі, чоботи!

Омелько. Та що ж мене там — танцювати заставлятимуть, чи що?

Мартин. Роби, що велять! Візьми рядно велике квітчасте та гарненько закрій сіно, щоб панич у реп'яхи не вбрався.

Омелько. Який панич?.. Хіба Красовського панич поїде з нами?

Мартин. Сто чортів тобі в потилицю! Наш панич, Степан Мартинович! Подавись ти своїм Красовським... Степан Мартинович — такий самий панич!

Омелько. Степан?! Давно ж його призвели, хазяїн?

Мартин. От як трісну тебе в пику твою репану, то ти не тільки Степана Мартиновича будеш паничем величати, та й мене не хазяїном, а паном зватимеш. (...)

ЯВА VIII

Мартин, а потім Степан і Палажка.

Мартин (один). Поки-то ще люде навикнуть, як величати! Воно й самому наче трохи чудно: то було «Мартин, дядьку Мартине», а тепер — пан!.. Нічого, звичаються!

Входять Степан і Палажка.

Палажка. Гляди ж мені сорочок, платків, щоб не порозкрадали. Там я тобі вирізала три пари нових онучок і все поскладала як слід.

Мартин. Яка це в тебе шинеля? Я ж тобі казав: зроби таку, як у столоначальника.

Степан. Сукна нестало на дармовіса.

М а р т и н. На ж тобі грошей і безпремінно зроби дармовіса (дає) та купи самуваря, чаю, сахарю і... кофію і пришлеш з Омельком. Д там, що останеться, візьмеш собі: може, рукавички купиш... Дивись, як люди, так і ти. Та чоботи чисть раз у раз, щоб блищали, як у засідателя, - одежа перве діло. Та ще не забудь про те, що я тобі казав: нехай приїздить хоч і на наших конях — я його і назад одішлю. Палажка. Хто?

Мартин. А, послі! Як приїде, тоді побачиш. Присядьмо ж на дорогу, так годиться. Я на неділю пришлю Каєтану Івановичу вівса і сіна, а ти, Стьопа, нагадай йому про мендаль...

Входє Омелько в чоботях і в дранім кобеняку.

Омелько. Та йдїть, бо Кулкат не стоїть, аж ляга.

Мартин. Ти б ще мішок драний надів на голову! Він там осоромить панича! Надїнь мені добрий кобеняк!

О м е л ь к о. Та ви ж за кобеняк нічого не казали, а тільки за чоботи! (Набік). От наказаніє Господне з таким паном: звелів надїть чоботи, а чіпляється за кобеняка. (Пішов). (...)

Степан. Прощайте, папїнька! Прощайте, мамїнька!!

Мартин. Кланяйся ж там Каєтану Івановичу, Свириду Петровичу...

Виходять. Завіса

ДІЯ ДРУГА

Кімната у Борулі.

ЯВА І

За столом сидять Мартин, Гервасій і Матвій.

Г е р в а с і й. Так от яке діло, пане Мартине: ти знаєш, що я чоловік не бідний, Микола у мене один, то й він не буде бідувать; а в тебе одна дочка... Мій Микола і твоя Марися умісті вирости і полюбили одне одного, а ми з тобою давні приятелі... То як ти скажеш: чи не поженимо ми своїх дітей? Нехай давня наша приязнь закінчиться весіллям наших діток!..

Матвій. І я з охотою потанцюю на весіллі свого хрещеника! Ану, Мартине, рішайте, бо мені вже танцювать схотїлось!

Мартин. Так-то так, приятелю мій, я знаю, що ти не бідний, і, може, справді діти наші любляться, та не ципада тепер віддять мені Марисю за твого Миколу.

Гервасій. Чого так?!

Мартин. Дочка моя дворянка, а твій син... ні дворянин, ні чиновник... так не приходиться дворянці йти за простого хлібороба, я тепер на такій лінії...

Гервасій. Он що! Я тебе, Мартине, не пізнаю: поки ти не ганявся За Дворянством, був чоловік, як і всі люде; тепер же десь тебе вкусила шляхетська муха — і так дворянство у тебе засвербіло, що ти рівняє себе з Красовським...

Мартин. Що мені Красовський! Я сам уродзоний шляхтич! Красовський був безштанько, і батько його так само сидів у Шадурського на чинші, як і ми; а що він женився на дочці Шадурського і через те зробився державцем, то це ще не велика жеч! І мій Степан, Бог дасть, дослужиться до чина та жениться на Тридурській, і ми зовсім тоді порівняємося з Красовським!

Гервасій. Далеко ходить! Красовський — вчений, лікар, Красовський — державець, а ти надимаєшся через силу, щоб з ним порівняться, бундючишся дутим дворянством, з добра-дыва посварився з ним, — вір мені, що як будеш отак роздувать свій гонор, то Красовський з'їсть тебе!..

Мартин. Подавиться, пане Гервасію, подавиться — я глевкий!

Матвій. Глядіть, щоб він вас не підпік, ха-ха-ха!

Гервасій. Що ж ти тепер зробиш? От він не хоче, щоб ти сидів на його власності, і вибирайся! А сам не підеш — під руки виведуть, за ноги витягнуть, викинуть за межу зо всім збіжжям! Що там рівняться!

Мартин. Мене — викинуть? Мене — за ноги витягнуть з прапрадідівського ґрунту?! О-о!.. Та хто посміє? А стрічний іск, а апеляція? Я його ще в острог посадою за обиду, я правду судом одшукаю, я йому покажу, яке я бидло і яке теля мій син!

Гервасій. Ти осліп од дворянства! І поки ту правду знайдеш, то все хазяйство профиськаєш і все-таки нічого не доб'єшся, і Красовський тебе випре звідціля! (...)

ЯВА II

(...) Входе Палажка.

П а л а ж к а. Чого це Гервасій і Матвій заходили? Мартин. Гервасій свата нашу Марисю за свого Миколу. Палажка. От і слава Богу! Я рада,

що такого зятя мати буду: поштивий, добрий і хазяйський син. М а р т и н.
І хлоп. Палажка. Такий, як і ми. Мартин. Дурна!

Палажка. Сам ти дурний! Чого ласешся? Що ж ти маєш против
Миколи?

Мартин. Слепа!

Палажка. Тьфу! То тобі, мабуть, повилазило. Мартин. Глуха.

Палажка. Отже, ей-богу, так і вчеплюся у чуприну, як будеш лаяться!

Мартин (набік). Чого доброго вчепиться! Це буде не по-дворянськи.
(До Палажки). Не сердься, Палазю, а скажи мені — ти бачила ту бумагу,
що Степан привіз?

Палажка. Бачила.

М а р т и н. І чула, що він читав у бумазі?

Палажка. Чого ти причисився до мене? Не балакай навтямки, кажи
товком: чи віддамо Марисю за Миколу? Не мороч мене.

Мартин. Діло шість місяців — в герольдії, Не сьогодні-завтра
утвердять в дворянстві; а я дочку віддам за мужика!.. Що ж то я — з
глузду з'їхав, чи як?

Палажка. Здається мені; що з'їхав: не велиш ні мені, ні дочці робить,
сам не робиш, понаймав наймитів, наймичок, хазяйство псується...

Мартин. Палазю! Дворянин — одно, хлоп — друге!.. Може, ти цього
не розумієш, то я тобі ясніше скажу: сметана — одно, а кисле молоко —
друге! О! Розумієш?

Палажка. Одно розумію, що ти стерявся розумом: (...)

Мартин. Що ти з нею будеш балакати?.. Хіба тобі краще буде бачить
свою дочку за репаном мужиком Миколою; ніж за губернським
секретарем-регістратором? Краще? Кажи!

Палажка. А де ж він, у біса, той... ростератор?

Мартин. Регістратор. І

П а л а ж к а. Та не вимовлю.

Мартин. Ото-то ж бо й е! Приїде, душко, приїде! Про нього ж я й казав
Степанові на од'їзді, чула?

Палажка. Та чом же ти мені не сказав? А то: і сліпа, і глуха — тільки
роздратував мене... Ну, а Марися?.. Ти ж її питав, — може, вона не схоче?

Мартин. І питає не буду, нащо питає? Вона недурна, в ній —
батькова кров", розбере, не бійсь, де — пан, а де — мужик!

П а л а ж к а. Дай Боже! Хіба я їй ворог?

Мартин. І я не ворог своїм дітям, хочу обох дітей пристроїть
по-дворянськи!.. Тільки ти, Палазю-душко, зділай милість, не супереч
мені, слухай мене.

П а л а ж к а. Не драгуй мене, то все буду робить, як звелиш.

Мартин. Ну, годі! Сідай, душко! Омелько привезе самуварь, чаю, сахарю і... кофію. Чай я пив і знаю, як його настановлять, то сам тобі Розкажу; а кофію не знаю, як роблять. Піди ти зараз до Сидоровички — вона зна — і повчися у неї. І розпитай гарненько, як його роблять і коли його подають: чи до борщу, чи на ніч? (...)

ЯВА ІІІ

Мартин, а потім Трохим і Омелько.

Мартин (один). Довго ж нема Омелька! Певно, привезе жениха. Та вже пора б йому й приїхать давно. Треба буде попросить на вечір

Протасія: він гарно і багато уміє балакати... А важко і в дворянстві жити; розходу, розходу, — самим робить якось не приходиться...

Входе Трохим.

Трохим. Пане! Наших дві пари волів і дві корови зайняв економ у двір.

М а р т и н. Де ж вони паслись?

Т р о х и м. Та в череді, з череди й зайняв!

М а р т и н. Як він смів?!

Трохим. Так пан Красовський звелів.

М а р т и н. О, виродок з шляхетського заводу! О, гайдамака! Грабитель! За що ж?

Трохим. Каже, що на вас накинули чинш і поки не заплатите — не віддасть.

М а р т и н. Не віддасть?.. Бери палицю і мені знайди доброго дрючка!.. Я їм покажу... Я... Ми їм покажемо!

Трохим. Ні, пане, я не піду. Він похваляється і вам на спині горба зробить. Каже: Боруля добивається бумажного горба, а я йому на спині горба надрюкую.

Мартин. Хто це казав?

Трохим. Економ.

Мартин. О, хлоп поганий! Він, наймит Красовського, мені горба зроби? Мені?.. Та я... запрягай крней, поїду зараз в стан! Це грабіж, грабіж!..

Трохим. Нема ж натачанки ще з города. Мартин. Біжи до Сидоровички позич.

Трохим пішов.

Граблять!.. Граб... Граб... Це мені ще і на руку — нехай граблять!.. Разом за все отвіт даси! Ні, пане Красовсякий — Боруля ще потягається з тобою! Мабуть, почув, що діло в герольдії... апеляція... стрічний іск йому в печінку сіли... О Пресвята Діво! Вмішайся в моє діло, поможи мені ворога свого dokonать.

Входе Трохим.

Трохим. Там прийшов Омелько. Мартин. Який Омелько? Т р о х и м. Та наш же Омелько. Мартин. Сам? Трохим. Сам.

Мартин (набік). Що ж це за знак: і забарився, і жениха не привіз?!! (До Трохима). Запрягай же свіжих у нашу натачанку та поїдемо зо мною у стан, а Омелько Нехай зараз іде в хату...

Трохим. Він боїться іти в хату.

Мартин. Чи ти не здурів? Чого він боїться?

Т р о х и м, Та коней наших покрали в городі. Мартин. Як?.. О Господи! Нова напасть... Тягни його сюди, за чуба тягни! (Біжить до дверей). Омелько! Ірод! Супостат! Іди в хату!

З міста повернувся Омелько без коней, чобіт і кобеняка. Від нього Мартин дізнався, що Степан з друзями пригостили Омелька чаркою і вночі було викрадено коней й Омелькові чоботи й кобеняка.

Трохим вийшов.

(Омелькові). Ти чого стоїш? Пішов — не печи моїх очей!

О м е л ь к о. Та тут ще лист від панича.

Мартин. Чого ж мовчиш? Давай мерщій, шелепа!

Омелько (достає з шапки). Та не гримайте ж хоч за листа, бачите, зашив як далеко: боявся, щоб хто не вкрав. Думаю: хоч шапку і вкраде, то лист буде цілий, чорта з два найде. Натє.

Мартин (прочитавши). Що його робить?.. Жених обіщав приїхать, як коней пошлю з натачанкою... Тут грабіж... там коней покрали!.. Памороки забило... (До Омелька). Іди, розумна голово, надівай постоли, поїдем зо мною у стан, а Трохим поїде в город зараз же, щоб завтра і натачанку привіз... Упряж де ти зоставив?

Омелько. Злодії взяли, тільки черезсідельник зостався.

Мартин. Щоб ти на ньому повівся! І упряж позич в Сидоровички.

Омелько. А коней яких запрягать?

Мартин. Не питай мене!.. І дорогою не балакай до мене, бо я тебе, каплоуха собако, чисто всього обпатраю!

Омелько. Ну й сердитий... Що то пан... (Пішов).

Мартин (один). І язик став, як кілок, і в роті пересохло!.. А синок... синок!.. Я тут із шкури вилазю, щоб його в люде вивести, а він там п'янствує...

Входе Омелько.

Ти чого у вічі лізеш? Кортить, щоб поскуб?

Омелько. Письмоводитель станового приїхав, питається, чи ви дома, та я не знав, що й сказати: боявся, щоб не лаяли... Що йому сказати? Мартин. Зви! Преси! Бачиш — дома, хіба тобі повилазило?

Омелько вийшов, Мартин біжить до бокових дверей.

Палажко! Письмоводитель приїхав... І-і! Я й забув, що її нема! Марисю! Пошли за матір'ю до Сидоровички, а сама вари вареники, печи курчат; нехай дівчата печериць назбирають, у сметані насмажиш; та яєць звари уснятку і молока спар!.. Нехай Омелько порося заколить... Та квас, квас щоб був, бо він раз у раз з похмілля... Певно, привіз утвердження в дворянстві. Отепер, пане Красовський, я тобі покажу, яке я бидло і яке теля мій син... (До дверей). А, Нефодій Осипович! Пожалуйте, пожалуйте, дорогий гостю!

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

ЯВА I

Мартин. Цілу ніч з досади не спав! Як прочитав Нефодій Осипович бумагу, щоб-мене безотлагательно вивести з іменія Красовського, то наче п'ять котів вскочило у груди і разом почали дряпати там своїми гострими кігтями!.. Ну, пане Красовський! Сипеш ти грішми, щоб мене вивести звідциля, — і я посиплю, де треба, щоб тебе у острог посадить!.. Нефодій Осипович за грабіж узяв заявлення, каже, — це уго-ловне діло!.. Красовський хвалиться та похваляється!.. Хвались-хвались!.. Коли б мені ще роздратувать його, щоб він розбій який зробив, — та на Сибір... Що

Сибір? На каторгу його!.. Будеш ти знать Борулю і дітям закажеш!.. Я не буду хвалиться, ні, а тимчасом: і в острог, і в Сибір, і на каторгу тебе запру... О, не я буду! Якби не ждав сьогодні жениха, то зараз би поїхав у город — до повіреного, там голова: губернею править! Ну, та день-два підожду... Гей, Омелько!.. Бог дасть, дочку пристрою, тоді заживу настоящим дворянином: собак розведу, буду на охоту їздить, у карти грать.

Мартин відсилає Омелька на шпиль, щоб той вчасно сповістив про приїзд жениха.

Входить Марися і несе клунок. Куди це? Що це?

М а р и с я. Треба прати сорочки тощо: багато набралось вже шмаття.

Мартин. Я тебе постираю! Страмить мене хочеш? Дворянська дочка сама стирає! Може, ще й на річку підеш? Для чого ж то я двох робітниць найняв?

Марися. Вони на городі копають, а я ж що буду робить?

Мартин (набік). Справді!.. І сам не знаю, що б вона робила, яку б їй роботу дворянську знайти... (До Марисі). Нічого не роби!

М а р и с я. Та я ж так занудюсь без роботи, захворію.

Мартин. Глупство! Наглядай, щоб другі робили, а сама надінь мені зараз нове плаття, помий гарненько руки та й сиди, як панночці слід. Та руки, руки мені мий разів три на день, не жалій мила. Ну, на лиці вона й так гарненька; а треба б присипать ще борошенцем, — є таке борошенце, та не знаю, як його звуть і де воно продається... :

Марися. Як собі хочете, а я, ей-богу, без роботи не буду сидіть.

М а р т и н. Не смій мені, кажу! (Набік). Яку б їй роботу найти пристойну?.. А! (До Марисі). Я тобі п'яльця достану, будеш вишивать у п'яльцях.

М а р и с я. Та я ж не вмію.

Мартин. Навчишся. Не святі горшки ліплять! А шмаття однеси назад.
(...)

ЯВА ІІІ

Марися дізнається від Миколи, що Мартин не хоче віддавати її за нього, через те що не має дворянського титулу.

ЯВА IV

Марися, потім Палажка.

Марися (одна)- Так от яке зуспіло мене горе! Дворянина батькові в зяті схотілось. О Боже мій! Та де ж на всім широком світі знайдеться дворянин, щоб так мене любив, як любить мій Микола? І я? Кого так щиро полюблю, щоб промінять його, забудь? О, нікого-нікого! Краще — смерть, ніж заміж за другого!..

Входе Палажка.

Мати! Вони, певне, не знають нічого... Мамо! Палажка. Чого, дитино моя?

Марися. Що в нас робиться? Чом батько від Миколи старостів не прийняли? Я ж вам давно казала, що люблю його, що він буде мене сватать, і ви самі тому раділи...

Палажка. Ох, дитино моя! Не пристало тобі тепер іти за Миколу. Батько каже, що ми в дворяне вийшли — панами стали, а Микола не дворянин і через те нерівня тобі.

Марися. Нерівня?... Боже мій! А хто ж нам рівня? Хіба хочете, щоб я дівкою посивіла?

Палажка. Не журись, дочко, не посивієш — жених є... гарний... і чин має.

Марися. Є?! Хто?

Палажка. Отой судейський, що приїздив до нас з Стьопою на Масляній... ти йому уподобалась... Пам'ятаєш? Що грав на гітарі і співав... чин великий на ньому... ростиратор, либонь...

Марися. Мамо, голубко моя! Я вже давно люблю Миколу, а того судейського тільки раз бачила, не знаю його — і знать не хочу.

Палажка. Ох, не завдавай же і мені жалю! У мене у самої серце болить за Миколою, я сама його люблю... та що ж нам робить, що нам робить, коли тепер не приходиться тебе за простого віддять, бо ми в Дворяне вийшли,

Марися. Мамо! Жили ж ми перше без дворянства і всі були щасливі!.. Нашо ж дворянство нам здалося, коли воно, горе приносить? Коли через нього ви хочете мене нещасною зробити, занастить мій вік Молодий!.. Мамо! Я ж ваша кров — не губіть мене, віддайте заміж за Миколу. Я не хочу бути дворянкою! Краще жить на світі щасливим Мужиком, ніж нещасним паном — це всяке знає! (...)

ЯВА V

М а р т и н, а за ним хлопець вносить п'яльця; потім Марися.

Мартин. Отут, хлопче, постав та йди собі.

Хлопець ставить п'яльця на місце й виходить.

П'яльця! І нехитра штука, а зараз красу господі придали. Якось веселіше горниця дивиться. Нехай Марися вчиться. Сидоровичка обіщала показати, спасибі їй. От і благородна кума в пригоді стала! Кумів завше треба вибирати значних і благородних! А як, Бог дасть, Марися вийде заміж, то первогр онука он як охрестю: кумом візьму полковника Лясковського, а за куму — генеральшу Яловську.

Входе Марися і пада йому в ноги.

Що це?!

М а р и с я. Не губіть мене, не топіть мене — я у вас одна! Мартин. Ото, Господи, як злякала, аж ноги затрусились. Встань! Чого тобі?

М а р и с я. Не віддавайте мене заміж за того жениха, що приїде з города, я його не люблю, я за нього не хочу...

Мартин. Як?! За благородного чоловіка не хочеш? За кого ж тебе тоді віддати?

Марися. Віддайте мене за Миколу.

Мартин. Світ навиворіт. Панночці — мужика забажалось!.. Не смій мені про це й заїкаться!

М а р и с я. Я люблю Миколу, і він мене любить, ми будемо щасливі...

Мартин. Що то за слово таке — любить? Кажі мені, що то за слово таке?.. Га? Що воно означає: чина чи дворянство?

М а р и с я. Я не вмію розказати... Я..

Мартин. Видумка! Витребеньки! Баб'ячі химерики! Чина, дворянство треба любити, а другої любові нема на світі!.. (...) Марися. Тату!..

Мартин. Який я тато? Що то за тато? Марися. Папінька!

М а р т и н. І слухать не хочу! Іди, роби, що велять.

Марися пішла.

Не знає свого щастя, сказано: молоде — дурне... Ох, діти-діти! Якби ви знали, як-то хочеться бачити вас хорошими людьми, щоб ви не черствий хліб їли... Якби-то знали... тоді б ви зрозуміли, що батьки не вороги вам...

От трохи погримав, а вже й жаль!.. Воно ж, дурне, дума, що я їй ворог!
Ворог за те, що витягаю з мужичества... А чого мені це коштує?.. Колись
подякує.

Входе Омелько.

Їдуть?

ЯВА VI

Омелько (задихався, не може говорити). ї-ї-ду-уть!

Мартин. Чого ти так засапався? Сопеш, як підпалений кінь. Далеко?

Омелько. Ху-ху-ху!.. Утомився... М а р т и н. Ти ж конем їхав?

О м е л ь к о. Де там! Упав, к бісовому батькові, з коня... Мартин. Я ж кажу, що так!.. Далеко?

Омелько. Ні, зараз за могилою і впав! Тільки що виліз на Рака, а...

М а р т и н. Не про те! Не про те я питаю! Чи далеко їдуть?

О м е л ь к о. Та, мабуть, уже близько біля двору. Мартин. Ти ж бачив, хто їде?

Омелько. А хто ж? Трохим їде — нашими кіньми і нашою натачанкою...

Мартин. А в задку сидить хто-небудь?

Омелько. В задку?.. Не примітив!

Мартин. Чого ж ти біг, бодай ти луснув! (Іде до вікна).

Омелько. Чисто коліно збив, болить, як печене, прибіг попереду, а він ще й лається!.. Чорт на тебе угодить... (Пішов).

Мартин. Він... Жених!.. (До дверей). Душко! Палазю! Приїхав! Жених приїхав! Одягайтесь мерщій! А Господи, аж серце забилося! Прийняття треба на славу...

(Відчиня середні двері).

Входе Націєвський з гітарою в руках, у шерстяній накидці. Мартин іде до дверей, розставивши руки.

Милості прошу, дорогий гостю!

Націєвський кладе гітару на стілець. Обнімаються і цілуються.

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

ЯВА I

Омелько і Трохим вносять стола.

О м е л ь к о. То це жених нашої Марисі, сьогодні й заручини?

Трохим. Еге. Дорогою він мене частував біля кожного шинку — гарний панич!

Омелько. Він же й мене частував тоді, як чоботи і кобеняк укради, бодай йому...

Т р о х и м. І що вони там роблять, ті судейські — такого їх, як галок восени?

Омелько. Бумаги, каже, пишуть.

Трохим. Нащо ж ті бумаги?

О м е л ь к о. На продаж. Продають.

Т р о х и м. Та хто ж їх купує, кому вони потрібні, хіба на цигарки?

Омелько. Виходить, є такі люде, що купують. От бачив повіреного, що приїздив? Коні — як змії, тарантас — блищить, фурман — наче коробейник Улас!.. Бачив? От же він бумаги продає. Його фурман дав мені на цигарку легкого тютюну і розказував, що, каже, його пан якісь бумаги пише і продає людям, що кому потрібно, — з того й хліб їсть, і будинок має у городі. От і наш пан, каже, купив якісь бумаги у нього на Красовського, а Красовський, каже, довідався, приїздив аж у город, заплатив дорожче, і він продав йому бумаги вже на нашого пана. Так і торгує! (...)

ЯВА II

Входить М а р т и н. (...)

Омелько і Трохим виходять.

Мартин. Ще спить. Сказано — чиновний чоловік, не то що простий шляхтич: ще й чорти навкулачки не бились, а він схопиться і гасає по хазяйству!.. Нащо вже я: от, здається, зовсім вибився на дворянську лінію, а не можу уранці довго спати — боки болять, а треба привчатися! Воно якось так зовсім другу пиху тобі дає. Прийшов хто рано чи там яке діло по

хазяйству, а ти спиш! «Дома пан?» — питають. «Та ще сплять!» О! І всі — на пальчиках... Безпремінно заведу такий порядок: чи прокинувся, чи ні, а буду лежать до сніданку.

Омелько несе ночви і відро води.

Що це?

Омелько. Та умиватися ж.

Мартин. Ну і що тобі сказати? Де ж ти бачив, бусурмене, щоб люде в ночвах умивались? Поросят тільки у ночвах патрають, а ти хочеш благородного чоловіка...

Омелько. Та як письменоводителеві над ночвами ціле відро води на голову вилив.

Мартин. То — інша річ: чоловік сирий і на похмілля.

Омелько. А цей хіба тверезий вчора ліг?

Мартин. Не твоє діло! Іди візьми велику дерев'яну миску і води у полив'яний глечик.

Омелько. І що б то відразу сказати, а то носись. (Пішов).

Мартин (один). Треба десь такого служку достати, щоб при горнищах був, бо Омелько старий для прислуги, нічого не тямє.

Омелько вертається з глечиком і мискою.

Там постав, і якщо спить, то навідайся через яке врем'я.

Омелько пішов у другу хату. Входе Палажка.

Спить ще. А що, як там, душко, у тебе, чи все готово? Палажка. Поки люде посходяться, усе буде готово.

(...)

Входе Марися.

Палажка пішла.

Ну, моя дитино, я вже скінчив з твоїм женихом. Сьогодні заручини, а на Тройцю й весілля.

Марися. Не любите ви мене... випихаєте з дому... (...)

ЯВА ІІІ

Марися (одна). Ох, тату-тату! Якби ви знали, як мені тяжко слухать ваші речі! Наче тронулись, борони Боже. Що мені робить? Щоб не сердить батька, я тим часом покiрствую, а чого наговорю женихові, то нехай тільки слуха! Коли ж і після того не одчепитися, то піду вже на одчай: нехай хоч б'ють, хоч ріжуть — однаково! (...)

ЯВА ІV

Входе Націєвський, одягнений у сюртук з куцими полами. Рукава з буфами, коло плечей вузчі, а біля руки ширші. Штани широкі, трубою, коло чобота зовсім вузенькі. Жилетка червона, двобортна, без маніжки, з мідними луганцями, шия пов'язана чорним шовковим платком.

Націєвський. З добрим утром, Марина Мартинівна, як спа-лось-спочивалось?

Марися. Лягли легко, встали ще легше; а ви як? Здається, і лягли важко, і встали тяжко...

Націєвський (набiк). Зразу збрила! (До Марисі). О, яка ви гострая і строгаая!.. (Бере гітару і побренькує). Нам з привички. Інший раз, як вернешся, од Шулемки, так ще тяжче - ляжеш, — одначе діла за нас ніхто не робе! А ви вишиваєте?

М а р и с я. Ні, я не вмiю, так сидю, батько звеліли вас підждидать за п'яльцями, щоб ви подумали, що я баришня...

Націєвський. А хiба ви не баришня?

Марися. Не знаю, як вам здається... Я проста дівчина, мужичка, нічого не вмiю; я умiю жать у полі, громадить, мазать, корів доiть, свиней годувать... Подивiться, які у мене руки.

Націєвський. І разпрекрасно! А як вийдете за мене заміж — iбо ми вже з папiнькою вашим сiє діло покончили, не знаю, як ви, — тоді не будете жать, найдеться друга робота, более благородная... і руки побiліють... А по вечорам я буду вам грать на гітарі. Буде весело, у мене знайомих доволі...

М а р и с я. Я за вас нехочу заміж, то татко мене силують, а я вас не люблю...

Націєвський. Як побрачимся, тоді полюбите!.. Любов — ета злодiйка приходить зря, сьогондйа нет ейю, а завтра — вот она! Та ви ще мене не знаєте! (Б'є акорд на гітарі і співа). (...)

У нас многi баришні од мене тають, і ви розтаiте.

Марися. А я чого буду таять, я не сніг.

Націєвський. Ну, розтопитесь...

Марися. Борони-боже! Хіба я смалець?..

Націєвський. Ха-ха-ха! Остроумно! Одно слово, полюбите мене — ручаюсь.

Марися. О ні! Ви мені противні...

Націєвський. Ето даже обідно, ібо я всегда нравілся женщинам. Почему же у вас такая злость протів меня?

Марися. Я вас не люблю і прямо вам кажу, а ви таки лізете у вічі, от через це ви мені противні.

Націєвський. Та нет! Ето ви шуткуєте!.. Ето ви говоріте по той простой причині, что мало знаєте меня; а когда выйдете замуж, присмотрітесь і апробуєте — как пишеться в журіялах — тогда другое скажете!.. А тепер заключим наш разговор поцілуем как жених і невеста. (Співає). Жажду я одного поцілуя!.. Позвольте!

Марися. Цього ніколи не буде! Мені легше випить оливи з мухами, ніж вас поцілувати! Душа моя до вас не лежить, і очі мої не стрінуться з вашими; а коли ви й після цього все-таки хочете, щоб мене присилювали за вас заміж, то знайте: я люблю давно другого, чуєте? Люблю другого, йому слово подала, і не розлучить нас ніхто — хіба могила, а за вас я тоді вийду заміж, як у Спасівку соловейко заспіває! От вам уся моя правда. І нічого нам балакати, розміркуйте гарненько і більше до нас не приїздіть; а тепер — прощайте! (Хутко виходе).

ЯВА V

(...) Мартин з Палажкою не можуть дійти згоди у виборі кумів для майбутніх Марисиних дітей. Націєвський підслухав цю розмову.

ЯВА VI

Входить Націєвський з накидкою в руках, а потім Омелько.

Націєвський (надіва накидку). Це так! Невеста з приплодом!.. Благодарю!.. Я ще тільки сватаю дівку, а вони, бачу, вже й дитину хрестить будуть. Ні, шукайте собі дурнішого. (Бере гітару під полу). Давай бог ноги від такого шлюбу. Піду наче у проходку і — поминай, як звали! (Хоче йти).

Входе Омелько.

Омелько. Ану, скиньте лиш чоботи, посидьте трохи босі, тепер тепло...

Націєвський (набік). От тобі й маєш! (До Омелька). З якої статі? Для якої надобності?

Омелько. Та я достав трохи галанської сажі, то почистю, щоб питали... Я вмент... я чистив і письменоводителеві, і...

Націєвський. А!.. Не нужно, брат. Скажи мені — чи тут є корчма?

Омелько. А як же без шинку? Отут зараз за містком... Без шинку не можна.

Націєвський. То я піду трохи пройдуся, а кстаті, у мене є діло до жида... (Пішов).

Омелько (один). Похмелиться пішов... І не диво! У чоловіка голова тріщить після вчорашнього, по собі знаю. А наші завели сварку за кумів. Ну й чудні! На Тройцю ще тільки весілля, та, може, й дітей у Марисі не буде, а вони вже збираються хрестить онука!.. Старий хоче кумом полковника, а стара — копитана! І таке підняли, що страх! Стара вже двічі за качалку хапалась!..

Входять Мартин і Палажка. (...)

М а р т и н. А ти чого тут виснеш?

Омелько. Та я достав галанської сажі, хотів паничеві чоботи почистити, а він пішов у корчму... Мартин. Чого? Омелько. Похмелиться.

Мартин (Підступа до нього). А ти почім знаєш? Га? Хіба він тобі казав, що йде похмелиться? Звідкіля ти це узяв?

Омелько. Та я так догадуюся, а він казав — діло є до жида.

Мартин. Н-ну! Не такий сьогодні день, а коли я тобі зубів не повибиваю за твої речі, то не я буду... Так і ляпнеш, що в голову влізе. У чиновників у кожного є діло до жида! Біжи поклич його зараз, скажи — гості збираються, будемо обідать. А Марисі не бачив?

Омелько. У садку сидять.

Мартин. Гукни й на неї, щоб ішла.

Омелько пішов.

Палажка (у двері). Дівчата! Готуйте стіл! Мартин. Що ж це нема гостей?

Входять дівчата і пораються коло столу.

П а л а ж к а. Кого ж ти кликав?

Мартин. Дульського, Протасія, Сидоровича, Рачинського — з жінками, з дочками... набереться доволі.

ЯВА VIII

Мартин приймає гостей — Дульських, Протасія, Сидоровичів, Рачинських. Очікують Націєвського, його довго немає.

Входе Омелько.

Омелько. Оказія, пане... Мартин. А що? Де панич?

Омелько. Подався у город. Мартин. Як?

Омелько. Найняв Шулима, і той його повіз на своїй коняці у город.

Мартин. Брешеш, іроде!!

Омелько. Побий мене Бог! Я сам бачив, як виїхав з двору, ще й сказав мені: кланяйся своєму панові, скажи, щоб не ждали мене більщ ніколи... Я, каже, пошуткував!.. Жид ударив кобилу батогом, повозка заторохтіла, і я більщ нічого не чув.

Мартин. О Господи! Що ж це? Насмішка? Не може статся, тобі так здалося!

Омелько. Та нехай мені повилазить! Коли не вірите, то спитайте Голду.

Мартин хапається за голову і сіда, гості сполошилися, шепнуться.

Дульський. Ходім, панове, бачите, чоловік у такій оказії — чого нам тут стирчать.

Виходять. (...)

Мартин (вскакує). Осудовисько! На весь світ осудовисько! Палажко! Що мені робить? Що нам робить?..

Палажка (обніма Марисю). Бідна моя дитина! Ославив, покинув!.. (Плаче). Хто тебе візьме тепер?..

Мартин. Цить!! Я йому так не подарую! О, мізерний, о, паскудний! Кипить моя кров!.. Кипить! Мені — страм, дочці — страм!.. Перед усіма дворянами — страм... Ні! Я ж і тобі, я ж і тебе... (Біжить до дверей і гука). Омелько!

Омелько. Я тут ось.

Мартин. Сідлай мені Рака, а сам сідай на Блоху. (...) Я ж на твоїй спині всю свою обиду випишу!.. Я ж тобі... Марися. Папінька... Мартин. Мовчи! Геть пішла!

Марися вийшла.

Не будеш ти славить, а будеш ти струпи гоїть! Палажко! Давай шапку, давай гарапник!.. О, злість мене задавить! Омелько! Мерщій!

Входять Омелько із середніх дверей, Палажка з бокових. Палажка подає шапку і гарапник. (...)

ДІЯ П'ЯТА

Декорація та ж.

ЯВА І

Входять Степан і Омелько. Степан одягнений по-дорожньому. , Омелько несе за ним скриньку.

Степан. Ну, слава Богу, дома. (Роздягається).

О м е л ь к о. Де його поставить?

Степан. Став тут і доказуй мерщій, як далі було. Далеко ж ви його догнали?

О м е л ь к о. От зараз на повороті біля Розкопаної могили. Степан. Ну?

Омелько. Стали наблизатися, а панич той, певно, пізнав нас, почав штовхат жида у спину; а жид оглянувся і зараз затріпав обома руками, зашарпав кобилу віжками і ну її цьвохат батогом, а кобилка вскач пустилась, а ми ще гірше припустили: Коні наші потомились, бо ми з копита вскач погнались. Блоха вже стала спотикатися, а Рак аж стогне під паном! Вони не втечуть — а мій не доженем... А біля могили дорога переорана, повозка застрибала по борознах, потім задок схилився на лівий бік, потім одскочило колесо, вісь одбилась, кобилка стала. Жид схопився і що є духу попер у бур'яни... Отут ми їх догнали... і я напарив жида, а панича пан частували... Спасибі, чумаки одняли, а то, мабуть, і вбили Б. А потім Пан злізли з коня, стали пить воду, трусяться та й упали, як неживі... Чумаки ті їх і додому довели.

С т е п а н. От нещастя!.. Иди ж випрягай коні.

Омелько пішов.

ЯВА II

Степан, а потім Марися.

Степан (роздягається). І хто б сподівався, що так скінчиться сватання? Добре й Натгієвському, сердешному, досталось, одначе хоч би тобі пару з рота пустив!.. Як приїхав, то слабів дві неділі. Я його питаю: а що, як?... Нічого, каже, приймали гаряче... Тепер і сам бачу, що гаряче. Погані наші діла, усе пішло шкереберть — і в дворянстві одказали, і земський суд скасували, і я остався за штатом — і куди примоститься, сам не знаю...

Входє Марися.

Марися. Стьопа! Приїхав? Здрастуй, братіку! (Обніма його). Слава Богу, що ти приїхав, — ми вже з мочі вибились і ради не дамо!.. батько дуже слабї, — мабуть, умруть. (Плаче).

Степан. Що ж йому таке?

Марися. Одно до другого... Тут оказія з тим женихом, ти, мабуть чув?

Степан. Чув, Омелько розказував.

М а р и с я. Не успіли батько очунять після тієї оказії, а тут Красовський зібрав людей, виганяв нас з села, хотів розвалить хату; батько дуже сердились, сварились, кричали, і з ними зробилась якась причина: упали на землю зовсім, як мертві. А, не доведи, Господи!.. Ми з матір'ю в ногах у Красовського валялись — насилу одпросились на місяць, та й то дядько Гервасій заступились... І це ще не кінець! Проійшло скілько днів, батько стали поправляться, як знову получили бумагу, що в дворянстві одказано, і зовсім уже занедужали, з сили вибились, нічого не їдять... все зітхають та читають ту проклятушу бумагу... Коли б хоч з Красовським помирились, а то він знищить нас зовсім; завтра строк вибираться, а куди вибираться, що робить з слабим батьком — самі не знаємо! Слава Богу, хоч ти приїхав!

Степан. От наказаніє Господне!.. Не знаю як і признаться, тепер батькові!.. Я вже, Марисю, теж не служу — мене за штатом оставили.

Марися. Не, кажи, не кажи батькові, борони Боже! Вони заразї вмруть, як ще довідаються, що й ти не служиш. Після скажеш...

С т е п а н. А мати ж де?

Марися. Пішли до дядюшки Гервасія просить, щоб помирився з батьком, чи не дасть якої ради, — його так татко любили, завше слухали—і посварились...

С т е п а н. А за що ж уже з Гервасієм папінька посварився?

Марися. Багато говорить, я тобі послі розкажу, а тепер — іди до батька, вони тебе дуже нетерпляче ждали. Тільки не кажи, що ти не служиш, борони Боже! Послі!..

Степан. У мене аж ноги стали труситися... Стільки біди кругом, що й... (Махнувши рукою, пішов у бокові двері).

ЯВА ІІІ

Марися, а потім Микола і Степан.

Марися (одна). А Господи милосердний! Верни Ти спокій і мир у нашу сім'ю! Так уже вимучились всі, що, здається, і умерти було б краще, ніж щодня турбуватися і не бачить краю всім бідам і напастям! На дядюшку Гервасія уся надія... Чи ублагають же то його мати?

Входе Микола.

Ну що? Мати у вас?

Микола. У нас. Батько згодився, зараз прийдуть сюди. Я почув і побіг мерщій тобі сказати про цю радість! Може, й нам щастя знову усміхнеться! ..

Марися. Слава Богу!

Микола. Здається, і Степан приїхав? Марися. Приїхав, він у батька.

М и к о л а. То я зостанусь...

Входить Степан.

Степан. Іди, Марисю, папінька тебе кличуть.

А, Микола! Здрастуй.

Микола (поцілувавшись). А що, як батько? Степан. Хоч і не питай!.. Змарніли зовсім.

М и к о л а. Ти ж надовго приїхав? Степан. Зовсім!

Микола. От і чудесно! І який же я радий, що ти зостанешся у селі! Знов затоваришусь.

ЯВА ІV

Входять Палажка, Гервасій і Протасій.

Степан повідомляє Гервасію, що його по службі скоротили. Гервасій радить повернутися до батькового господарства й викинути думки з голови про дворянство. (...)

ЯВА VI

Мартин, Гервасій, Протасій, Палажка, Марися, Микола і Степан.
Мартина садовлять на стільці. Він жовтий від розлиття жовчі.

Мартин. Здрастуйте!.. Бачите, як перевівся Боруля! Гервасій. Послухай же мене, Мартине, я тобі добра зичу. Зараз і поздоровшаєш.

М а р т и н. Ні... ще поїду в город, повезу всі дворянські бумаги Каєтану Івановичу...

Гервасій. Знову за своє! Мало тобі лиха через те химерне дворянство?

Мартин. Бумаг же, бумаг багато!.. П'ять літ діло йшло, зовсім було признали, сопричислили... і не утвердили! І через що? Пустиак! Сказано у бумазі, що не так хвамілія стоїть: у нових бумагах — Боруля, а у старих — Беруля!.. Бодай тому писареві руки назад лопатками повикручувало, що написав — Беруля... Я і сам не знаю, хто я: чи Боруля, чи Беруля... Може, й Беруля!.. Та так і покинуть? Жаль живий бере за серце... А може, ще Каєтан Іванович...

Г е р в а с і й. Витягне з тебе яку сотню або й дві. (...)

Палажка. Старий, зглянься на нас, послухай Гервасія, нащо нам Тте Дворянство, як ти помреш, а ми без хліба останемся...

Марися. Рідний мій, дорогий тат... папінька! Нам не треба дворянства; одного бажаєм, щоб ви одужали, і знову будем жить весело, як колись...

Боруля шука очима Степана.

С т е п а н. І я, папінька, не хочу дворянства...

Мартин. І ти, Стьопа?! Не хочеш? Дворянства не хочеш?.. Ти? (Зітхає). Всі не хочуть... Хлопи... хлопи!.. (До Палажки). Піди, душко, принеси палятурку, там у мене під подушкою...

Палажка пішла.

Нехай Омелько принесе соломи і затопе грубку.

Марися пішла, а через яке врем'я вертається з Омельком, котрий вносе солому, запихає у грубку і підтоплює.

Потухне послідня іскра від бумаг, потухне моє життя... умру на ваших очах, побачите!

Палажка вносе палятурку, повну бумаг, Мартин розв'язує.

Право на дворянство!.. Грамота... герб!.. І це все спалить?.. (Читає крізь сльози). Отношеніє Дворянського депутатського зібранія от 16 февраля 1858 года за № 1541 о признаніи рода Борулі в дворянстві. (Говоріє). Було ж, виходить, за що признать... (...)

Омелько. Підпалив, горить!

М а р т и н. Не кричи! Чого кричиш? Бодай тебе чорти підпалили у пеклі — поспієш! І своїми руками спалить дворянські достоїнства?.. Не можу!..

Гервасій (хоче взяти). Та давай я спалю.

Мартин (захищає папери). Стривай, стривай! Дай я ще надивлюся на них!.. Хоч герб оставить на пам'ять онукам і грамоту прапрапрадіда і атестат...

Гервасій. Щоб знов розсвербілось дворянство? Та не будь дитиною, пани!

М а р т и н. А!! Ну, підведіть мене!

Підводять.

(Він бере папери, робить два ступні до грубки і стає). Не можу!! Руки тремтять... у серце шпигає...

О м е л ь к о. То віддайте мені, пане, на цигарки!

Мартин. А щоб ти подавився! А щоб ти утопився!.. Дворянські папери на цигарки?! Щастя твоє, що я слабкий.

Омелько. А що ж таке сказав?

Мартин. Мовчи! Бо я тобі, з носа печерицю зроблю!

Омелько. Поки зберетесь, то воно й погасне. Піду ще соломи внесу.

М а р т и н. Стюпа!.. А як же ти будеш служити без дворянських паперів? Тобі й чина не дадуть?

Гервасій. Та він і так не служить, його оставили за штатом, земський суд скасували, тепер такі чиновники не нужні.

Мартин. Як?!

Степан. Так, папінка! Це правда, та я боявся вам сказати! Нас, двадцять чоловік, оставили за штатом.

Мартин. За штатом?.. Не служиш?.. Не нужен?.. Земського суда нема?.. Ведіть мене!!

.... Ведуть.

За штатом!.. (Кидає папери в піч). Горять червоно, як кров дворянські горять!.. О-о^о! Нешасний хлопець Мартин Боруля!.. Тепер ти бидло! Бидло!

А Степан — теля! (Ридає). Пустіть! Рятуйте папи!.. Я сам поїду У дворянське собрание, у сенат поїду... (Підбіга до печі). Згоріли Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все-таки — бидло! (Тихо плаче)..

Палажка. Годі, старий! Слава Богу, що дворянство згоріло! Тепер будемо жити по-старосвітськи...

Степан і Марися (цілують його). Папінька, заспокойтесь!

Мартин. Не кажіть на мене тепер папінька, кажіть татко!

Гервасій. Заспокойся, Мартине!.. А тепер я знов прошу тебе: давай пожелим наших дітей, вони любляться, а ми на весіллі забудемо усе лихо! Та накажемо їм, щоб онуків наших добре вчили, то й будуть діти їх дворяне!

М а р т и н. Я з радістю! Ідіть, діти, сюди. Нехай вас Бог благословить, та вчіть, вчіть дітей своїх,

Марися і Микола обнімають Гервасія, Палажку, цілуються із Степаном.

щоб мої онуки були дворянами.

Протасій. А-я вам на цей случай розкажу цікаву річ... Літ тридцять тому назад...

Гервасій. Нехай на весіллі кому-небудь розкажеш.

Протасій. Га?

Гервасій. Кажу, на весіллі кому-небудь розкажеш. Протасій. Тьфу! Де чорт упрє цього Гервасія, то прямо і рота не роззявляй...

Входить Омелько із соломою.

Мартин. Не треба, згоріло! Все згоріло, і мов стара моя душа на тім огні згоріла!.. Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала. Візьми, Омельку, попіл розвій по вітру!..

Омелько. І що б то було на цигарки віддати!

Завіса

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

(1840-1904) р.

Михайло Петрович Старицький народився 14 грудня 1840 р. в селі Кліщинцях Золотоноського повіту на Черкащині у дворянській родині Коли Михасеві йшов п'ятий рік, помер батько, а на дванадцятому — і мати. Сиротою опікувався материн брат Віталій Лисенко — батько видатного українського композитора Миколи Лисенка. Вищу освіту Михайло здобував спочатку в Харківському, потім у Київському університеті (на юридичному факультеті). Ще студентом (1861) він одружився з сестрою Миколи Лисенка Софією. 1871 р., оселившись у

Києві, Михайло став організатором Товариства українських сценічних акторів, яке взялося за постановку драм рідною мовою. Щоб поживити українське літературне життя, Старицький видає два випуски альманаху «Рада» (1881, 1883), у яких, окрім власної драми «Не судилось», публікує дві перші частини роману Панаса Мирного «Повія», повість Івана Нечуя-, Левицького «Микола Джеря», твори Пантелеймона Куліша, Олени Пчілки, Бориса Грінченка, Івана Карпенка-Карого та ін. Іван Франко, високо оцінюючи зміст альманаху та його значення в літературному процесі, писав: «Се був мов перший весняний грім до довгих місяцях морозу, слюти та занепаду».

Перу Михайла Старицького належать такі твори: поезія «Виклик» (яка стала народною піснею, більше відомою під назвою «Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна...»); повість «Облога Буші»; п'єси «Талан», «У темряві», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «За двома зайцями» (переробка комедії І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках») та ін.

1891 р. М. Старицький дебютує як прозаїк повістю «Осада Буши», а згодом з'явилися «Заклятая пещера», «Розсудили», низка оповідань.

Помер письменник 27 квітня 1904 р. Похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Старицький був переважно співцем громадянських настроїв, але бриніли в нього - правда, зрідка - й чисто ліричні тони небуденної краси, що до самого серця доходять і проймають його відповідними почуваннями.

Сергій Єфремов

* * *

З «Облозі Буші» виведено дужі, велетенські надприродні історичні характери, широко і героїчно окреслені...

Дмитро Антонович

ОБЛОГА БУШІ

*Історична повість з часів Хмельниччини
(Скорочено)*

*Ой напилися і сестри і браття
кривавого тива край лугу,
Та не дали ні себе, ні віри святої
ворогам на поругу!*

Із народної думи

I

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, — трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненадлого гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й,

піднявши стяги, стали «у дідівську славу дзвонити»... Це було восени 1654 року.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, Що панував над околицю. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі Розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, — цебто торговий майдан, — з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежоване високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало "Ровалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який Чабравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухи, них схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорозжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняним, хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю.

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костьол, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого, навпаки, по широких згоріщах і площинах чорніли якісь плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм усім були непокриті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою пістрявою одіжжю: тут вбачалася і руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок і

замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і састова рожева, з паняньських цукрових плечок, накритка.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока. Всі були скам'янілі й похмурі, тільки-но діти а палкими, цікавими оченятами не могли встояти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: «Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!»

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів; миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже поклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набиті козацтвом. Засмажені мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суворо, а не знаючі страху очі? вогкі їм від сердечного молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схиляються, хрестячись, низько* Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен могучего дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за дим стоїть молодий ще козак красень Острроверхий, з чорними, ледве да крученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою х0рунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться геть лисий, з білою пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но жонота; рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не світиться ні жаж, ані розпач, в жадних не видно безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у газетовім кораблику — її подруга Катря, молодого; хорунжого жінка, що з неї не зводить очей.

Оріся стоїть перед образом великомученика Степана. Її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається леге-

сенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні, й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі, розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на глашатая правди й любові, і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

«Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе; усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки і спокій, і щастя — у сяянні довічного неба».

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі У святого і зорять їй у душу; але ті очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та Це ж не святого стражденика очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, °чі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним Разом пропав і життя її стямок...

«Що це я? — кинулась раптом Орися. — У таку хвилину і де про Милого стала гадати? Де ворог людський бентежить натруджене серце, відступися, нечистий!» І вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся, і луна покотила його по байраках та горах. Усі здригнулися і переглянулися значно; а клир тихо співав: «Слава в вишніх Богу і на землімір, в чоловіцїх благоволеніє!»

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епіт, рахилі, з кипарисовим, у срібряній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувсь до молільників:

— Братіє і друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'явся за гріхи наші син чоловічеський, мужайтеся духом, ібо наступає година нужденна, і возлюбивий пас страсотерпець покликав вас стати твер. до і купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмарищами оточив наше убїжище, що донині крилося Богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся хресту Господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під ноги нечисті святиню... Не даймо ж ми на знущання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, панотче, голови положимо! — перенісся відклик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця Господня, хай криє вас від стріл і напастей покров Пресвятої Богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно прорік панотець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони і сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над усім якесь враження надзвичайне, і кожен почував над собою вже помах смерті крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за панотцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: «Отверзи очі твоя, Боже наш, і внемли молящимся тобі». Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчею й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високості, окропив тричі і містечко Бушу, і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шикі, лавою. Різкий, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги і гнав по млистому небу ключками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало протягом його скуфійку і понесло геть униз по Дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки-но держално вломило. Всі були лиховісним передчуттям похилені. 1

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полум'ям на високім хресті і полинув, згасаючи, до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення, у Господа і з причетом журно до церкви вернувся.

Коли зачинилися двері церковні і всі козаки й добровольці зібралися на невеличкім плацу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник Михайло Завістний зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись пану сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив Господь від нещастя; але воля Божа прийшла, і поклика вона нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике, і постраждать до кінця. Двадцять

тисяч щонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмилі; пан Яскульський — і пройде, і зух — вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів у султана та й приволік сюди татарву — на грабежі наших дібр, на гвалти й знущання над нашими сестрами і жінками і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воевода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добуть свою спадщину — орлине Чарнецьких гніздо.

— Так, так, — підміцнив сивобородий дідусь, — учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надоккола, мов вовчі зграї, розлізлись загони татарські, — додав хорунжий.

— Знати, наважились вони, — вів далі сотник, — або перерізати нас усіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону та волгу, на неволю і каторгу до галер, а жінок, і дочок, і сестер — на все-світній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада.

— Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого білого тіла, а візьміть із наших напасників добру ціну, — прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном..

Катря гаряче пригорнула Орісю, а та тихо сказала:

— Добрий козак. .

— Слушайте ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник, і тиша запанувала.» — Чотири дні тому від славного нашого полковника Богуна — продовж йому, Господи, вік — відібрав я наказа, щоби ми, в Разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в шермицерії¹ наскільки, мога, аби тим дати пану полковнику час діждатися підмоги у Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затрима; ти злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбовану шрамими лицар, увесь голений, з самим лишень оселедцем, закручений за єдине вухо зухвало. — А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець. — Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну,

¹ Шермицерія – заст. фехтування.

а щоб їм подолати одну душу козаку, то тра часу днів зо три або й чотири не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвались деякі весело. — А такого убгати, як ти, то й тижня мало! а

— Так, стало быть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квита, — по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина; — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо, — вставив старий козарлюга, — що наосяще, по правді сказати, умирати ще я не вмирав, а-для того я не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну та це пuste — спробувати можна.

— Тим паче, — додав сивий дід, — що доведеться тільки раз на віку скуштувати того меду!

Всі засміялися і яось весело підбадьорились.

— Так слухайте ж мого наказу, — сказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки. — Всіми своїми потугами, наскільки в нас є, ми засядемо в пригороді: там всякого припасу досхочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохід до валів і вузький, і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потроху і почнемо лушити та локшити... потіха вийде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— Нащо й краще! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по Божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко; і тут хоча й трудніше нам відбиватися буде, проте ще днів зо два чи зо три продержимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкреслив молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А щодо замка, то ми його лишимо на дітей, на дідів та на жоноту, провадив сотник. — Доки ми будемо кришити ворогів, то й вони допомагатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі Поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамося живцем! — покрикнула грізно жонота.

- Зуміємо вмерти, — відказала відважно Оріся, виступаючи наперед — і святині нашої в руки поганців не кинемо!!

- Батькова дочка! — зауважив кобзар.

- Ну, попрощайтеся хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас навідати.

Юрба заколивалася; намітки поміщалися з шапками, хустки і стрічки — з шликами; стихло все, і тільки вчувались то поцілунки гарячі, то обійми міцні, то зітхання, але жоден стогін, жодне ридання не вразило завзятців, і хіба-но крадькома на чіїх-не-чіїх чорних молодих та яскравих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху — Орісю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом. — Ти знаєш... як тебе я люблю... ніхто, як Бог... Його воля! А от пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку, — велебно відповіла Оріся. — За мене не зчервонієш ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю смеркова мла, і в п'ятмі тій ледве-ледве було запримити, як одномірно коливалися списи й шапки і як довжелезна многоголова потвора, немов баечний той змії, вповзала у браму широку.

Оріся стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу, і в неосяжній п'ятмі миготіли лишень блискавиці далеких пожарищ...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орісиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина, обмежована товстелезними мурами; ділиться стінами нахрест; в одному з сегментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням. (...)

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушно; тільки часами ледве примітно здригаються плечі у неї. (...)

— Годі, Катре! — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для останньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збувених мук.

— Гріх! От перед цією Святою Матір'ю гріх! — показала на образ Оріся. — Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти.

— Не те, не те!.. — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку з-під очіпка впало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз тут., на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором зі своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її шовкове волосся.

- Коли б воно на тебе лишень упало саму, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить усіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може, й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилася ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилася? — спитала нервово Оріся. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохала.

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся і провела рукою по білому чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч. - А може, кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялось мені в серце!

— Твоє кохання! — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця, і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то що від миру, — важко зітхнула Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зірньо моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товаришку по горю. — Скажи мені хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі легшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

- Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли узнатись тобі, — усміхалась уже Катря, щаслива тим, що таїну вивідає — мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай... — зупинилась вона, міркуючи... — адже ж то брат твій? Він тебе називав сестрою? — Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужий, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка-бо ти! Нестотно мале дитинятко, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі, — я там росла ще дитинкою... І так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати жила... кохала, ласкала мене... Я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці¹, літ дев'яти. «Знайшов, — каже, — сироту безпритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!» — Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давніх.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалась - зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі, — ми переїхали далі від Бугу; росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, тулялись... ну, призвичаїлись, поріднилися... ех, та що й згадувати! .

— Ні, ні! Докажи-бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!.. Співав гарно... Батько почав його вчити герцям лицарським, брав і на Запорозжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бара ото... а вже я його так ждала й виглядала, як Божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягався, Боже! А батько раз сам вернувся Додому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! Для чого? Батько промовчав, але я знаю, що він дарма не скаже...

¹ Кульбака – заст. сідло.

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від вразкої, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе. (...)

III

Глупа ніч; проте у польськiм обозі край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт і рух. Слуги з походними нишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси, і начин всяке — куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнали кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, рожні шкварять і лаються. Навкруги, під дрібним холодним дощем, не горять, а куряться вогнища; коло них в туманистих загравах кривавими плямами вбачаються постави людські, — інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя. Розіслано на долівці дорогі килими; розставлено складні шкурятині канапи й кріселка, розложено столи і білими обрусами вкрито; на них у срібних тяженних, нюрнберзької роботи, шандалах горять десятками свічі воскові; на срібній і золотистій посудині їх полум'я миготить і блискоче зірками, яскріє діамантами в кришталі. Сайгаки і голови з велпрів стоять на столі; розмаїті потравки, бігоси, лозанки парують і смачним пахом дратують охоту до їжі; у куфах, суліях, пляшках леліють ласкаво та втішно і старки, й наливки, і заморські вина, і темні та густі сорокалітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв, і цілющого трунку.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний — Потоцький, син старого Миколи Потоцького; що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сап'янці з золотими острогами і срібна місорка, а зверху наопаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венетійського оксамиту, облямований горностаєм; на голові соболевий шлик з струсевим пером, що діамантом коштовним прип'ято. Многоцінне каміння яскріє і свіргоче йому на руках, і на застібках, і на піхвах прип'ятої до лівого боку дамаської шаблі. (...)

Попліч Потоцького справа сидить польний гетьман Лянцкоронський; він, навпаки, одягнений в звичайну бойову одіж; обличчя йому повне достоїнності й поваги; в очах, синіх, великих, світитися розум.

За ним сидить у сталевих шелягах воєвода Чарнецький, на всю округу — пекло і жах; від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим, з горбинкою ніс загнувся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість.

Ліворуч почетне місце сина кримського хана Махмета-Гірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по достотам міститься панство вельможне; убране в саєти, едваби, злотоглави та в зброю блискучу, воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями панями та панянками, а не на воювання суворе. Деяким не вистачило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх тилом на зруби та на них розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них свідком єдиним.

Це дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав тривожливе полум'я свіч, обличчя у бенкетарів, розшарені старкою, та добрим венгерським, та литовськими медами, палали вогнем і світились звірчою втіхою.

І регіт, і вигуки, і скромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий.

— На моє здання¹, — провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венгерського, — не слід нам затримуватися тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гультіпак — і негоже, і мети нема, та й часу жаль: Беллона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперше, — сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому гетьман коронний, — панська вельможність надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас затримає тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, яснійший графе, надуживаю правдоту, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на справі вояцькій і винайшов виборну місцевість, — підкреслив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове, — більше потіхи... але я доведу його вельможності, що над правдотою вчинено гвалт, — вів далі Потоцький, і в його масних очах заяскріла ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили, і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла купка мізерна якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому ухваленому замку

¹ На мою думку (польськ.)

лишилась-но жонота сама, розуміє пан — самі кобіти, — це раз; в замку сховані усі добра, і козачі, і окольних селян, та й награбовані у поштивої шляхти, — це два; в замку, нарешті, ми наловимо живцем, молодиць і дівчат... а при наших похідних нуждотах, при січових голоднечах-постав воно не поміха, — це три; чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, яснійший графе! — загоготіла шляхта — Се головна річ, і по наших нужденних трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане... — почав було Лянцкоронський.

— Пшепрашам, вельможний пане, перервав його пан Потоцький, і польний гетьман, ображений, змовк.

— За кобіт і за любовці! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — загримотіло навколо.

— Хоча й оті хлопки, вів далі, смакуючи губами, Потоцький, — Неелегантні, грубі, незграбні і кізьяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе-хе-хе.

На мою думку (польськ.).

— Досконале, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, баньканий, з закрученими догори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь святим Паркелем, що кобіта і вино, та ще яц до них додати пеньондзи¹ — найкращі утіхи на світі. За Венеру ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство! In hoc trinitario est veritas!² Віват!!!

— Віват! Віват!! - розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я, — відмовив Чарнецький, — щоб українських хлопок до кобіт не єднати: вони — тварюки!

— Між українками і по красі, і по душевних достотах суть привабні жінки і дівчата, — сперечив якомсь ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарськiм колі зухвальство — на оборону підлих схизматок, які у вельможної шляхти мались за найгідші, принижені тварі.

Зборонець був огрядний і стрункий — красень юнак; його біле, благородне чоло обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою і відвагою сині очі.

— Хоча й лицарський повин боронити кобіт, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива, — зауважив по невеликій паузі гетьман Потоцький.

¹ Гроші (польськ.)

² У цій трійці істина! (Латин.)

— Даруйте мені, яснійший графе, що я насмілюся тут виявити свою думку; але мене змалку наставляли говорити правду усюди, — промовив з достотою молодий лицар, уклонившись гетьману низько.

— І я прошу вибачення за його, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально спізнати магнатських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шанобний виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто; ясний графе: якийсь із сих гайдамаків розбишака спалив, нібито з помети за свою бидлиську сім'ю, у мого дівера хутір, вигубив цілу фамілію, і захопив гвалтом одного лишень хлопчика у полон, і повернув шляхетного сина на своє хлописько.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе сороміцькою кров'ю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був змушений гвалтом сином лічитись тієї родини, що твою матір, сестер і братів поконала...

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем, і він згорда відповів:

- За мене, пане воєводо, не знадобиться червоніти нікому: хоча мене вигодовано і виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопці мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по своїй вірі схизматській, і в дорозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно. (...)

IV

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипались землею лантухи, плелися тури з верболозу і набивалися глиною, уставлялися в дві айв три пері¹ дубові мажі, окуті добре залізом, — найкраща оборона рухома супроти нападу кінниці, — підглибшались рови і окопи, перетаскувались майже на плечах бойові всякі прилади — гармати, діла і гаківниці. Поважно, порядно, без зам'ятні, з безперечним послушенням сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа. (...)

Нарешті прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовистим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих, при ділі: інші вигострювали шаблі й ножі, інші переносили в потрібні місця припас і оружжя, інші наладовували у

¹ Перія – ряд.

рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву, а здебільша лежало по валах та по мажах і, смокчучи люльки, пантрувало пильно за кожним рухом ворожим. (...)

Генеральний обозний послався віддавати накази, і за півгодини на краю вузького шляху, що вів аж до пригорода, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани-ляхи так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху готуються, дурні, — відповів Шрам із бійниці. — Ти, батьку, дозволь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завжди щонайперша шана у Бога, — згодився сотник, смакуючи люлькою, і сам зіп'явся на мажу, щоб полюбувати першим привітом.

— А славно обмерзли голошоком окопи, — завважив він, глянувши, — от для воріженьків буде скобзалка. напрочуд.

— Так, так! — відізвася й Шрам. — Михайло святий нам споміг.

Шляшок до окопиц звивавсь понад берегом і тулився одним боком до ставка, а другим — до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало і глибшим, і жаховитішим: в одному місці воно вузило шлях. До шести сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами, під згуки литавр і сурем, напасники рушили весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам. — Набивай бабів дрібною картоплею, а паній — галушками, а гаківниці й плющихи — горохом, наводь усі метко на тамту площину, підготуй на зміну, набой, і махну люлькою — шквар!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на полицках є порох? Оглядіть, підсите сухого! — обернувся до козаків, що за возами засіли, пан сотник.

— Усе, батьку, наготові, тільки гукни! — відмовили з-поза маж веселі обличчя, хоча й очі їм блимали лиховісним вогнем.

Батава дійшла до вузької перейми, зупинилась у непевності, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що, дасть Бог не буде жодної відсічі, рушили наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигнулась земля, і здригнули, задзвеніли залізом вози, із пащів у баб і панянок вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму і розіслалися по шляху широкими колами. Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав; пекельний борвій змішав і

зім'яв ураз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а Тепера розметану і повалену в порох, — сотні молодих, жизнедушних побратимів скошено рукою кривних братів, і осквернилася рідною кров'ю омиता земля, і повисли в повітрі крики на пробі, і лемент, і обірваний стогін...

Збилася в купу юрба і почала давить один одного; інші зривалися з узбочі у провалля, інші кидалися у воду; решта посунули було навпаки, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з баб і панянок розкидав їх грудую навкруги; з нестямю і жаху кидали безталанні геть зброю, кидалися осліп зі скель, ринули у плин по крижаній воді і, задубівши, зразу пускалися на дно...

— Tausend Teufel!¹ — покрикнув німецький проводир. — Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат пере луплять!

— До зброї! Бігцем! — розляглася і в другім місці команда. Звиклі до послушенства і до бойового вогню німці рушили перші, а за ними пішли й поляки. При виході з другого; ще вужчого, переходу зустрів їх вибух гарматний і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували мазкою живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися і в ставок, і в провалля, і вперед... Але ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих який нівечив їх украй; проте недобитки, з палу не тямлячись і нічого не бачачи в диму, навмання, осліп все ще ринули до окопищ.

— А нуте, хлопці, тепера наша черга! — крикнув сотник і двісті жерел, виставившись із-за окопищ, затріскотіло у перса недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись у рів, а звідтіля поп'ялись на вали... І вони, сп'янілі від помсти, таки дістали б мети, і не одна б козака душа попрощалася з білим тілом, коли б не пошклила валів ожеледиця: забісованці кидалися на окопища і склизили шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки скобзаються! — сміявся сотник.

— Занятно! Го-го-го! — реготіли хижим реготом козаки, кепкуючи над німцями та ляхами. — А нуте, нуте! Поскобзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх упень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав мов скажений:

— Donnerwetter!² Бийте тих хлопів!

¹ Тисяча чортів – (нім.)

² Грім і блискавка! (Нім. лайка)

Молодий біловусий німчина тільки руками розвів і навznak упав нерухомо.

Почалась різанина, та ненатла, огидна, звіряча різанина коли чоловік, сп'янілий від крові, розсатанілий від гвалту, запінившись, з хижим реготом б'є нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на Бога, пощади.

А з вишнього замка, з дзвіниці, назустріч звитяжному галасу і стогону бездольних скональців линує урочистий дзвін і велебний псалом славословців до Господа, і всі оті згуки разом неслись за крайниці життя, аж до небесних осель Бога любові та ласки... (...)

VI

— А що, хлопці, чи повкладали усіх воріженьків спати? — запитав сотник у козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного, — відповів сивоусий запорожець, — одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись — усе махав шаблею, боронився, дак я таки його упрохав, садонувши під ребро списом поштиво... ну й послухався язика показав...

— Це він тобі в насмішку, на глум, — засміявся Шрам.

— Та хай йому вже Господь Бог пробачить, як і я дарую, — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох-таки, клятї, уклали, — пробурчав Шрам, — спочатку вони були покидали зброю і стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась і воріженьків, як галушки, на списи стромляла, так деякі в скрутї кинулись знову до зброї і давай відбиватись... ну, трьох наших кулями й Цокнули...

— Кого ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибайголову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь — поховаймо їх по-козацьки, по-лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущались, а за те, може, й нам наші друзі відшукають там, угорі, по придобній місцині: адже все одно, братці, ми тут не забаримось. (...)

А навдалі, на греблі, ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду і набивають смертодайним зняряддям; коло них гармаші метушаться і зносять усякий припас. (...)

Заметушився з підручним Шрам, навернув жерлами до греблі гармати, намірив метник добре і двигонув першим набоем із баби. Всі з

надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очеркнувши величезну дугу, не досягло мети і шелеснуло перед греблею в воду, метнувши догори цілі пасма яскравого поплеску.

— Ова! — засміялися козаки. — Стара баба, видко, на втори слаба!

— Авжеж! — додали другі. — Розгуркалась змолоду, так тепер, як із решета...

— Або як із верші, — вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й пані, — сказав Шрам і приставив гнота до полички.

Грюкнула пані, та так, що аж земля кругом стріпонулася і посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші; далеко дихонула вона поклубом білого диму і важко відкотилась назад. З вискотом ядро різонуло повітря і невидимо полинуло наперед; вискіт хутко змінився стогоном, який теж ослаб умить і завмер, а разом з ним у сподіванці завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясним, супокійним, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самісінькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява і щось замиготіло в повітрі...

— Докинула, докинула пані вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі. — Відпасла, хвала Богові, черево, так за те ж по-панськи й гримнула!

— Та он, гля, братці, — деякі аж припали до греблі, — певно, винючують... панський гостинець...

Усі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам. — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жодного гуркоту ще не чулось у повітрі—Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглось, зближалось хутко якесь немовби квоктання і щось недалеко від берета шелеснуло по воді, кинувши догори цілий сніп з бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її очертом¹.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам, — а гармати у поганців подужі: ач як кашляють!

¹ *Очертом* – кругом, навколо

Тільки тепера долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга - закурилася, і, здається, немов у лівий куток, — постерегав Шрам. — Гей, ти, Жидолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почувся квокіт летючий, і щось важке промайнуло над головами і щезло в долині.

— От тепера вже, братці, сподівайтесь справді гостинця, — повиншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить, і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши Гнота до товстопузики.

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскот на валі, і три тури розлетілось у скибки, обсіпавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно лягнули! — підхвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну, і вуса. — їй-богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казати, — згодились другі, — запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть надокола з окопів земля; одна підбита панянка з дзенькотом похитнулась і заорала носом; дальній, аж у лівім кутку, віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно, — завжав пан сотник, — тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця, одні жарти.

— Авжеж, звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець. — Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди, — буде робота й рукам...

Коли це вмить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою глиною і відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець. — Ще спасибі, що ліву, а то б за праву я лаявся здорово, їй-богу! Ач, — роздивлявся він розбатовану в шмаття долоню, — хоч би ж відтяли та по-людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! Ану лишень відітни її чи сокирою, чи шаблюкою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жодних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісінький згиб рівно відчачнулась, рука від сурель¹ і впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце так справно! — похвалив запорожець. — А тепер порохом та землею забивай мерщій виразку та замотуй тугіше повивачем,

¹ Сурель – тут: ліктьова кістка.

ухміляючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря, — а мені батьку, дозволь михайлик¹ горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоров'я... — стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частіше, лягали густіше, руйнуючи все на-докола, шматуючи біле тіло козаче...

VII

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь, була порожня місцина, яка льохом тяглась і під млин; з цих льохів було вийстя² одно під лотоками, і в них засіла Вернидубова ватага з десяти левенців запеклих і завзятих у січі, і з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Усі вони, зігнувшись, навколішках чи майже лежачи, тислись під темним склепінням у печері; тільки через вийстя досягав туди неповним променем світ, та й те на тепер було завалено каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на цьому просвітку вирізувалась показно широчезна спина і груба, жилага шия, на якій придобно було б гнути обіддя.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставлялися на греблі подужі гармати; гармашів коло них по його рахунку було чоловіка з сотню, а мо, й більш, та зараз же за греблею при гарматнім обозі вартувало з півтори сотні піхотинців. Найближчі ж загони головних потуг стояли за вузьким та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кінниця бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюкотом та брязкотом з передків здіймались гармати, Як командував і верховодив усім гвалтовно не лях, а якийсь чи німота, чи, може, француз, як прилетіла на греблю з окопиц перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглись і крики, і лайки, і стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміявся тихо Вернидуб.

— То, певно, дядько Шрам так вітає, — зауважив сусіда.

— Авжеж, не хто, — підміцнив Вернидуб. А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворніш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірною на тих бестій першу й другу! Пильнуй! Готуй! От я їх, псів...

— Але ті бестії... молодець! Браво, браво! — проводив басові якийсь тенор.

¹ *Михайлик* – невеличкий дерев'яний ківш для горілки.

² *Вийстя* – отвір.

Здригнулася гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків підвалі; два-три камені зірвалося з склепіння, і осипалась на спини козачі крем'яшня й глина.

Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та, певно, докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові, — з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безвухий (у його таки справді одно вухо було ятаганом відтято).

— Пождіть трохи, хлопці, — почав був Вернидуб, а це як грюконе з шести гармат вибух — громом забив, враз його голос і так здвигонув мури й склепіння, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом гримнув другий, далі третій... і почався страшенний пекельний гуркіт і гвалт; усі інші згуки згубились у йому; козаки понімили й поглухли; вони в цьому страшносудному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалась земля і як з усіх боків їх посипало каміння. (...)

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слався і заволікав її геть білої хмарою; коли вона неспросяжно пеленою окрила все чисто, так що й найближчі очерети, й речі в її потонули, Вернидуб підліз, розкидав награмасаний у пролазі камінь і стиха гукнув:

— Ану, тепер, хлопці, за мною — пора!

Ніким не помічені, сорок завязців викралися з темного льоху і нишком по скосу за млином на греблю дістались. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі люльку палив, так курінний похопився завчасу пронизати йому перса ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку. (...)

— Постоїмо ж до краю, братці, за віру і вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули у руках у козачих кривулі, засвірготіли леза в повітрі блиском холодним, та на кожне ж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від прокльонів і стогін...

Сивий запорожець Безвухий уже чотирьох шляхтичів пишних Шаблею вклав, а лівицею встиг і двом німцям встромити кинджала, але догодила й йому криця шляхетська у лівий висок, і сп'янів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо і безвладно рухнув на землю. Молодий чорнобровий козак, що з ухмілкою постачав пообіруч смертельні дарунки, з ухмілкою ж поліг на Безвухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої очі

орлині; повалився за ним услід і Лопата, не Постерігшись з Тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двоє ще з Вернидубом стояло та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю...

— Гей! Продаймо себе щонайдорожче! — крикнув Вернидуб і, зібравши останні сили, ринувся у окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанівши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леви все, що їх оточало: їх велетенські посіки розбивали надвоє голови, розкраювали молоді вродливі обличчя, розвертали перса могутні; поранені, покривавлені перебійці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці... Але ось у одного товариша якось ліниво підвелась шабля угору, та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило додолу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух, та похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірені, розсатанілі від страшного опору ляхи з ненавистю кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи живим узяти на дратівлю; але напівсконалий Безногий, що вже кров'ю зійшов, змертвілою, рукою підняв ще раз пістоля і послав ватажку у самісіньке серце кулю прощальну... Зблід молодий пан і посунувся на руки жовнірам, та покотився до ніг його і Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А плавці вже досягали до свого берега і радісно віталися з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки-но двоє з найтяжче пораненим серед ставу барились і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніговою кашкою вже шерхла.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись. — Все одно не дотягти вам мене...

— Як же так кинути? — сперечив йому підручний плавець, якому вже забивало дух від втоми. — Та, їй же Богу, мені на дні буде й спокійно, а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений. Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші і кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились, коливаючись, і зникали навадалі. Г

знялась, полетіла козача душа за своїми подругами услід за хмари високі до невідомих і недосяжних просторів...

VIII

Сивий, зовсім лисий дід стояв у бійниці рогової башти і пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його стояла бліда, зі зціпненими зубами, з божевільно уткнутих в пригород поглядом Катря; вона не почувала, де вона стоїть і що робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, тінню літала над пригородом, Шукаючи межі уламками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддалік від Цієї групи, спершись головою на камінь, зосереджена в самій собі, застигла в однім охопившій її істоту почутті; вона зимно дивилася на тусьменючу долину. Скоро грім гармат, що ніс округи смерть і розрух, зненацька несподівано замовк і завмер перекотливою луною. Оріся очунилась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Слідуючі прояви лицарського герцю та скаженої, смертельної боротьби визвали на її бліді щоки фарбу задоволеної гордості і захвату. Вона підійшла до діда й велебно промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку і своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно, з великою втіхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не вспіла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш, — сказав пророко дід.

— Ні, ні! Час мій урвано, і вже надходить його близький кінець; одного тільки б прохала я в Бога — зуміти вмерти так, як уміють вмирати наші, не знаючі жаху, орли.

Саме тоді, як упав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом, і по воді коло польських драгунів в багатьох місцях підскочили бризки і бульбахи; четверо коней впало, останні жажливо метнулися вбік. Сполохались уцілівші драгуни і прожогом помчались до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї плюшихи послати їм гостинця навздогін? — спитала діда Оріся.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона Наведена лише он на той Шлях.

Усі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самою бескидою, побачили наближаючого вершника на баскому коні і в блискучому Панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Уважаючи Па гармидер бойовий, що стояв над берегом озера, перед очима з цього боку замку, на мурах вартових, вершники під їхали занадто близько і почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути, — сказав дід, і Оріся запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря. — Не піднось гнота! Знаєш, хто це?..

— Неприятель, ворог нашого народу, — байдуже відповіла Оріся.

— Знаєш хто? — хвилювалась все більше подруга. — Це Антось, це Корецький твій... Скарай мене Пречиста Діва, коли брешу!

Мов ток електричний пробіг по нервах Орісі; вона опустила запалений гніт на плахту, захистивши лівою рукою очі, вп'ялась у цього лицаря поглядом... Так, сумніву нема, — це він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибоко заглядаючи в душу очі; це його русяві кучері вибилися з-під шолома; це його ухмілка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилось її затріпотівше серце і вогнем розлилося у грудях, примусивши зашарітись червоною зорею її бліді лица, блиснути чорним алмазом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, сп'яняючі пахощі квіток, лагідне сяяння місяця, тихі розмови, радісні мовчання під дзвінке тьохкання соловейка й ці, дивлячіся закохано-велебно, очі, — все це промайнуло в одну мить в її запаленому мозку.

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись, — хвилювалась Катря, — який він славний, коханий твій...

Буцім ніж перевернувся в серці Орісі, фарба збігла з її обличчя, і брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом. — Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувуючи нелюдську муку, і, перемігши біль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орісю і надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Вище від цієї любові до своєї Вітчизни, дитино моя, немає на світі!
(...)

В церкві було тьмяно і сумно; одна лише лампадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи блищиками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед владчицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Оріся знала, за кого з душі його лилася молитва і летіла поза межі Всесвіту. (...)

— Я до вас, панотченьку, — сказала вона рівним, спокійним голосом, — мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку — очевидячки, кінець наш прийшов!

— Усе зважено на відвічних терезах, — відповів стиха отець Василь, — без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої. (...)

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може, треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну, — бо часу лишилося одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від цих гієн не сховаєшся, — відповів з журливою спішкою батюшка, — вони все сплять і зрють дощенту, з могил повитягають покійників... А от що хіба тобі повідаю: під цією церквою виспано глибокий льох, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід у цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними — головна комора, з неї є й потайки вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орісі.

— Що ж там, у тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я туди піду! -скрикнула, здригнувшись, Оріся.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя; від яструбів, — сказав ласкаво батюшка, — може, і врятуєш собі життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще ж і не жила на світі...

— Ні, панотче! — спалахнула Оріся. — Хай впадуть прокльони і вічний сором на тую голову, хто подумає рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього і опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бур'ян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укриє від бур мою душу і підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову і, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укрепіть її, сили небесні, і окриліть душу їй, херувими!

(...) Зійшло ясне сонце, офарбило в рожевий колір клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад ярмом, освітило став, і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влоговина з твані й багнуки, що вилискувала де-не-де калужками.

— Ба! Та й не іроди! Ач яку штукенцію підвели — увесь став по-псували! — замітив безрукий запорожець.

— Тепер уже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — Це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той татарин? Ото дивовижка! — образився навіть запорожець. — Я йому, собачому синові, таку дулю скручу й самою правою, Що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, їй-бо, ткну — та ще й як!..

— Он вони вже, мов комашня, повилазили!..

— Пильнуй праворуч! — крикнув сотник.

Але татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятдесят фоків і musiли повернути назад, — очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню. — По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі, — дядько став неі пускає по своїй спині погані топтатися!..

— Тепера не пустив, — замітив Шрам, — а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть. (...)

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушниці, хлопці!

— Всі — на вали! — підхопив сотник.

І висипало козацтво з запорожцями на вали, і, наче мак той, відкрило їх своєю різнофарбною одежею. (...) Шрам зі своїми козаками відбив наступ німців.

— Дяка Богові, ми з цими ворогами порухувались; але й нас, братці, значно зменшилось, люті ж вороги оточують нас необорним колом; підбито наші захисниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністро наш став рідний, і от-от не мине й години, як цілі хмари сарани цієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, але проте ж хочеться подовше помахати руками і якнайбільше вирядити в пекло цієї тварюки, так для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть, і чотири баби, — все-таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнулися всі.

— Ну, тож не гайте часу, братці, бо ляшки з татарвою нам відпочити не дадуть. Та от ще що: мертвих, тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не

візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитися, а ранених не можна кидати катом на знущання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обізвались Шрам і старий запорожець. (...)

Пораних побратимів на їхнє ж прохання козаки поскидали із скелі, щоб ворог, знайшовши їх, не знущався перед смертю. Адже для козака «від братньої руки й смерть красна».

X

Орися вийшла з церкви, прямуючи до околишньої вартової башти; там вона поміж лежавшим бойовим припасом знайшла цілий жмуток гноту і поклала його у фартух; потім з цією ношею вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підобгатих колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися оклинула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, так далеко була вона в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Орися її плеча. — Ти заснула і завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря і скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Орися, — ходімо поробимо вдвох, то, може, й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього? — Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою, — командувала Орися.

Катря вийшла покійно в сіни і зараз вернулась з двома засвітленими ліхтарнями.

— Ну, одну держи, а другу дай сюди і йди за мною. Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Орися взяла два заступи і один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря і вся затремтіла.

— От зараз побачиш!

Орися підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в противолеглому кутку шукати щось межи кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона й подругу. Незабаром остання під корою наваленого поживклого листя знайшла його.

Після двох-трьох потужних зусиль камінь здвигнувся з місця і одним боком піднявся; трохи завалившоїся землі впало десь глибоко у відтуленому під каменем колодязі, і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, сторожко ступаючи на шаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках в однім місці чорніли вроблені в кам'яну оправу низенькі залізні двері. Оріся піднесла до них ліхтарню і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вогкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок, і після дужого натиску Орісі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря і мало не загасила ліхтарні. Пройшовши, або, ліпше сказати, пролізши через вузький і низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він Уявляв з себе помешкання середньої величини. Баня його піддержувалася в двох місцях товстими палями, що підпирали простягнуті вгорі дубові бантини. Праворуч у стіні чорніли ще менші залізні двері Оріся відчинила їх і освітила ліхтарнею вхід; за дверима йшли вирублені з каменю східці і заверталися вузьким печеровим хідником наліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівне вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, Розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в вловнім, oprіч цілої гори бочок, стояв посередині ще величезний Гаплик, сповнений доверху мушкетним порохом і вкритий рядном, б льоху пахло важким духом селітри і сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарнями не минулася б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки, і бери заступа, — казала Оріся, — роботи багато, а часу мало.

— Що ж треба робити? — спиталася, не зрозумівши приказу, Катря з заступом у руках.

— От від цього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала, скарби будемо копати, — закопилила губу Катря, і в її голосі почулося журне невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось, — заспокоїла її з усміхом Оріся.

І подруги з подвійною пильністю взялися до роботи.

Докопавши рівчак до бочок у першій роговій льоху, Оріся збила заступом обручі з двох-трьох бочок і висипала пригоршнями з них порох,

зал оживши всередину гніт; потім протягла цей гніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковім льоху і нетерпляче ждала Орися.

Те ж саме зробила Орися і в другім роговім льоху, як і в першій, і, не спочиваючи, стала копати третій рівчак. (...)

Катря не довела-таки роботи до краю і, присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху луб'я і кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак. (...)

У своїй світлиці в роговій башті, з котрої мусили пантрувати за вузьким шляхом межі бескидом і ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Орися і Катря.

Остання, з божевільним, палким поглядом в очах, була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз по раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: «Помститись!»

Коли ж Орися, ставши перед образом, освітленим лампадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: «Заприсягнемося ж перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за! тисячі смертей ворогів божественного слова її розіп'ятого сина!» — то й Катря піднесла свої руки до образу і вимовила твердо й виразно: « Заприсягаюся помстити!»

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся і сповістила, що до башти підїхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах і засурмили. Орися хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк випадок бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горішню площу башти, вона при яснім сонячнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця Корецького, про котрого думала, що він вбитий її ж рукою, — пізнала і остовпіла. І почуття радості, що він живий, і прилив колишнього щастя, гострий біль, заподіяний його зрадою, — все це вдарило їй в голову, хвилювало кров, зворушило гарячковим стукотом серце. Зворушення д було таке велике, що вона, втраявши сили, трохи була не урвалася з муру коли б завчасу не вхопилась руками за високий зубець башти; зле за хвилику вона вже передужала себе, — повними грудьми вдихнула свіжого морозяного повітря і позвала на підмогу собі охолонувший розум.

— Стріляй з плющихи! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати. — Ніяких перемов!

Гримнув вибух, але вершники були занадто близько, і увесь набій пролетів понад їх головами, не зачепивши нікого. (...)

Минуло чверть години. Невважаючи на підняті вгору два списи з білими хустками, такої ж самої ознаки згоди на башті не виставляли, — залізна брама лишалась зачищеною, і висячий міст висів на гаках.

Тоді вершники з'їхались, поговорили про віщось, і один з них, вийнявши лука, натяг і пустив тятиву; стріла злетіла вгору, спинилась там на Мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край п'яти башти і задрижала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом під'їхали поза межу стрілу і спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головне ж — до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

«Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності і одчайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім завзятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками і дітьми куди завгодно, на що для безпеки вашого життя і волі видадуть вам прохідні Речі Посполитої листи. Коли ж ви зречетесь цієї ласки і вперто змагатиметеся в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від Орлиного гнізда не лишить і каменя на камені. Речинець для розсуду і виконання цього ласкавого призволення скінчиться увечері.

Осаул Антін Корецький».

Далі, внизу, був ще припис, звернений особисто до Орісі: «Сестро моя, життя моє і весь світе мій, Орісю! Чому доля не дала Мені вмерти від руки твоєї? І щонайлютіша смерть була б мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш справедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули від руки катів, ради всього святого в світі дай мені можливість виправдався перед тобою: я не смерті боюся, а Лишень боюся невинуватим полягти у домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не вистави білої корогви на башті і не впустиш мене хоча на годину повідати тобі мою щиросерду й передсмертну сповідь».

Лист затріпотів у руках Орісі, щось гаряче ворухнулося в серці сповнило відрадою груди і теплими самоцвітами зросло очі; вона відірвала той клаптик листа, де був припис до неї, і сховала його. (...)

Потім вона встала і звеліла скликати громаду на цвинтар, запросивши туди й отця Василя; на мурах же і баштах приказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Оріся прочитала громаді листа Лянцкоронського і попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI

На раді перше слово, певна річ, було надано панотцеві.

— Діти мої! — почав він, розмірковуючи гаразд над змістом листа Лянцкоронського. — Я бачаю, що в цій магнатській ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви й проливаєте кров, не згадано ані жодного слова, — її призначено на руїну й блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви і за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги, й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар божий, — провадив панотець далі, але суть коштовніші дарунки, що надані нам духом святим, це — чиста віра в Творця всесвіту. Життя — це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душа ж безсмертна, і якщо її положено за «друзі своя», за святу віру, вона досягне в світових житлах Божих довічного раю.

— Дак як же ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Оріся.

— А ось що, — сказав лисий дід. — Зброї козак нізащо на світі не віддасть у руки ворожі; ми ж ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу віру святу, та рідну Україну, та свободу нашого вільного люду!

— От тільки, панове, — завважила одна з молодиць, — ми тут раду радимо без пана сотника і без старшини, а їх би слід було запитати.

Всім стало ніяково, і ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму і певна, що з моїм словом він згодиться завжди і всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але і вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу якомога більш ворогів!

А Катря, вискочивши усередину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Усім їм загин! Вони відняли в мене все, і тепер тут — пуста, пуста! — біла вона себе кулаками у груди. — Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої, бузувирів, смерті! Поміть, хто в Бога вірує, помститься оцім собакам! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися, і насилу вже п заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. (...)

Орися підняла білу корогву і наказала впустити до брами одного лишень шляхтича. (...)

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жодна душа не згодилась На його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай мене, Орисю, — благаючим голосом по довгім мовчанню почав Антось. — У моїй долі є страшенне безчасне непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене і виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Орися.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближче навіть мого власного серця! (...)

— А що ж робити маєм? Що робити? — Корецький схопив її руки і притулив їх до своїх уст. — Якщо ти не хочеш утікати, — вигукнув він розпачливо, — то візьми цю шаблю і вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як умерти, — і вмерти від дорогої руки!

— Так умерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Орися, поклавши свої руки на Антосеві плечі і гостро дивлячись йому в вічі, — задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!..

— Мій ти раю! Щастя моє! — перебив її мов ошалілий з радощів Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе; за нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходь туди. Хоч би саме Пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи і потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через Печеру, що починається он там, край бескиду, де терни.

— І ти прийдеш? — захлиплюючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющихи: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму, і знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю, щасливий, цілуючи дорогий задля нього ключ.

XII

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. Вночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню і поставив її на окопах. Уночі ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й татари, оточивши містечко.

А сотник, востаннє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, а правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Проте не відразу, — відказав Шрам, - що ж, звичайно, сила й солону ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Жидолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах, і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати і вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видно буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготалися. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, вип'ємо ж востаннє і на прощання за наш славний народ і за наші душі, — сказав він, - та даймо, братове, один одному козацьке слово: коли будемо коло світлих східців престолу Божого, то всім нам благодати милосердного Бога, щоб послав він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окурений димом і залитій кров'ю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одноставно. Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задрижали стіни в хатах, посипалось, з дзвяком скло і шарування на землю, застогнали, заревли ядра гарматні, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури і кришачи міцні замкові мури.

Сліпий кобзар, з розхристаними грудьми, без шапки, стояв на мурі і співав натхненну думу:

Он славо, козачая славо!

Така твоя доля кривава...

Ти за щастя рідного краю

Закликаєш нас завжди до раю!..

Але в одну мить з свистом прилетіла стріла і встромилася у саме серце народного співця... Затерпло воно, прикипівши кров'ю, і навіки затих його голос пророчий.

Козаки відбивались завзято, кожна куля несла у ворожі лави певну смерть, але на кожную кулю летіли з ворожого стану цілі сотні куль, і стукали вони об козачі кістки, пронизуючи наскрізь тіло. З гуком та гамором кинулися з трьох боків розсатанілі вороги на невеличку карбу козаків; усі вони ринули натовпом — і поляки, і німці, і татари — з хижим воеводою Чарнецьким на чолі.

Замовкли вибухи і почалась нерівна рукопашна різанина. Поранені стрілами, котрі ще стриміли у них на тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб якнайдорожче продати своє життя, але на кожную їх шаблю опускалося десять. Озвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки і самі падали під ударами шабель без стогону й скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей! Гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник. — Боронитися»: нам більше несила, так не давайтесь живцем у руки, а краще рубайте, братці один одного.

— Чуємо, пане сотнику! — відповіло навколо небагато вже голосів.

І сп'янілі відважні козаки, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він востаннє зацідив своєму щирому другові перначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник. — Дочко! Не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Оріся і стрельнула з мушкета йому саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Оріся миттю спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там уже стояла Катря з двома факлями. Розлігся тягучий дзвін «по мертвому» і прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, святобливо увійшли у відчинені двері церкви і засунули їх тяжким засувом. Панотець Василь у чорній ризи, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого, невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги «схизматського бидла».

Викликалось кілька завзятців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мури і здивувались такій несподіванці: на дворі замку все було пусто.

Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від Радості, і у відімкнуту браму посунуло цілими хмарами зажерливе до Фабіжки, хиже військо.

А з церкви було чутно журливі співи, і сумні акорди тихо коливався у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тьмяним блиманням свічок, усі спокійно дожидали смерті й велебно співали: «Со святими упокой, Христе, душі раб твоїх...»

А глибоко в льоху під церквою блимала факля, увіткнута в землю, де Оріся, тріпочучи серцем, дожидала Антося. От у дверях дзенькнув замок, і він, її виправданий друг, з'явився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся. — Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любов'ю і життя своє безталанне зілля з тобою навіки!

— Навіки! До могили й за могилу! — з палом вигукнув Антос, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик в льоху. — Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо ж, мій орле сизий, укупі! — міцно обняла Оріся ошалілого від щастя друга свого і лівою рукою кинула факлю в бочка з порохом...

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... «Орлине гніздо!» укупі з святкуючими звитягу ляхами злинуло в повітря. Але не чутної було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохалися так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяйвом долину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята любов...

БОРИС ГРІНЧЕНКО

(1863-1910)

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (нині Сумська область) у небагатій дворянській родині.

Протягом 1874-1879 рр. навчався в Харківському реальному училищі, однак із п'ятого класу його виключили й ув'язнили через зв'язки з підпільною народницькою організацією. Після двомісячного ув'язнення Борис Грінченко працював дрібним канцеляристом Харківської казенної палати.

Склавши при Харківському університеті екстерном іспити на народного вчителя, у 1881-1894 рр. він працював за фахом на Харківщині, Сумщині, Катеринославщині.

Дебютував Грінченко як поет 1881 р. в галицькому часописі «Світ» за сприяння Івана Франка. За життя він видав шість збірок, найпопулярніші з них — «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Хвилини» (1903). Більшість віршів поета є програмними народницькими творами, що мають глибоке суспільне звучання. У романтичному ключі змальовує Борис Грінченко своїх героїв у ліро-епічних творах — баладах («Смерть отамана», «Біла бранка») і поемах («Христя», «Галіма», «Лесь, преславний гайдамака»). Грінченко залишив нам у спадок також чудові поетичні переклади Ф. Пиллера, Г. Гауптмана, М. Метерлінка, Г. Ібсена, Й. В. Гете, Г. Гейне, В. Гюго, Д. Дефо, О. Пушкіна.

Життя української інтелігенції — тема повістей «Сонячний промінь» (1890) і «На розпутті» (1891). У них письменник зосередив увагу на стосунках інтелігенції із селянами.

Серед творів великої прози особливе місце посідає дилогія, що складається з повістей «Серед темної ночі» (1900) і «Під тихими вербами» (1901).

Борис Грінченко писав твори для дітей і про дітей, позначені гуманізмом і глибоким проникненням у світ дитячої психології. З-поміж них найпопулярніші оповідання: «Сама, зовсім сама», «Олеся», «Украла», «Дзвоник», «Сестриця Галя», «Каторжна» та ін.

Борис Грінченко відомий також і як видатний мовознавець: він Упорядкував чотиритомний «Словарь української мови», що побачив світу 1907-1909 рр.

Помер Борис Грінченко 6 травня 1910 р. під час лікування в Італії. Похований на Байковому цвинтарі в Києві.

Борис Грінченко належав до неспокійних, «вихруватих» натуґ котрі кидаються на всі боки, заповняють прогалени, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук.

Іван Франко

Титан праці — стосовно нього це не гучний епітет, а об'єктивна констатація. Грінченко умів поєднувати у своїй особі художника й політика, людину тонких естетичних почуттів і громадсько-культурного діяча, якого раз по раз оплонила невідкладна для нації практична робота. Кращі здобутки великої праці Грінченка — невід'ємна частина духовного світу українського народу.

Анатолій Поґрібий

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля...

Максим Рильський

КАТОРЖНА

I

Каторжна — так її всі звали.

— Унеси дров у хату, чи чуєш, каторжна ти! — кричала мачуха.

— Геть з-перед очей, каторжна! — визвірювався на неї батько, вертаючися п'яний з шинку і заточуючись по хаті.

— За сцо ти мене стовхнула, каторжна! — пищав дворічний мачушин хлопчик, б'ючи її кулаками.

І так усі!.. Навіть хлопці та дівчата на вулиці хоч і не так часто звали її каторжною, але ж і на ймення мало коли звали, а як звали, то все ж із додатком: «Ота каторжна Докія...»

Та й було за що. Відколи мачуха ввійшла в батькову хату, ця маленька, семи років, дівчинка й разу не глянула на неї по-людському, а все з-під лоба. Може, вона боялася мачухи, не знаючи ще, яка вона, а тільки тим,

що вона мачуха; а потім не кидала боятися тим, що вже знала, яка вона може... А все ж був у неї завжди вовчий погляд. Та й не самий погляд!

Третього чи четвертого дня після свого весілля мачуха звеліла горщики поперемивати, а в неї, бачите, чомусь затрусилися руки, і вона пустила та й розбила горща. Не можна ж було дурну не повчити — мачуха дала їй штурханця. І ось після цього — хоч ти їй що, а нічого не вміє до пуття зробити: або поб'є що, або наплута, накруте й не так зробити, як треба. Довелося вчити трохи не щодня, а далі й щодня... Так що вона — покається? перепросить? Така! Хоч ти її вбий, од неї слова не почувеш і ніколи не заплаче, — найгірше, що й не заплаче ніколи!

— Докіє! — спершу ще її таки на ймення звали, — чому хвіртки не причинила? Теля вибігло.

Мовчить.

— Кому я кажу? Чи я тобі не наказувала?..

Мовчить, у землю очі втупивши. Убив би на цьому місці!

— Чи ти оглухла? — І мачушина рука з усієї сили б'є її. Стоїть, мовчить.

— Так слухай же слухай! Ось тобі, щоб слухала, щоб слухала, чуєш ти?!

Ні пари з уст! Ні сльозини з очей, мов їй і не болить! Одного разу мачуха не втерпіла:

— Хоч би ти заплакала коли, каторжна!..

А вона тільки глянула на неї з-під лоба, як вовк, і мовчить. І так завжди. Б'є її мачуха, б'є, поки втомиться, поки заболять руки, — аж тоді кине:

— У-у!., проклята! Каторжна!..

А до батька яка вона? Ще як мати її жива була, так тоді тільки до неї й мостилася, та вдвох усе плакали. Тоді хоч плакала! Та що з того?.. Така ж і мати її була — або плаче мовчки, або докоря: «Нащо п'єш, нащо жидові хліб носиш!..» Давав їй він доброго прочухана, як під п'яну руч. Ну, то ж матір бив, а ця ж чого тікає від нього? Не завжди ж він і п'яний, іноді схочеться йому пожалувати її — вона ж таки рідна дитина, оце й покличе:

— Докіє!

Підійде, голову похнюпить.

— Докіє! Дочко. — почне батько та й зупиниться: мов колода, вона перед його стоїть. Штовхне її спересердя, встане, плюне та й піде з хати, промовивши: — Ну, каторжна!

А з мачушиними дітьми що вона виробляла? Мало вона їх била та штовхала? Як мачухи в хаті нема, так і єсть їм! А одного разу таки розманіжилася: увіходить мати тихенько в хату з городу дивиться — сидить

вона на полу і хлопчика — років півтора йому було — мачушиного на руках держить та так цілує, та примовляє:

— Голубчику ти мій, манесенький! Поцілуй мене, — ніхто ще мене не цілував, як мама, вмерли...

Мачуха як скрикне:

— Ба, яка ніжна! А Оришку нащо на городі вдарила? Івасику, бий її, бо вона Оришку била. Бий кулачком, кулачком її...

Воно, маленьке, взяло та й штовхнуло її кулачком. Як скочить вона, як кине його на піл — трохи дитини не вбила — та з хати!

Не потрапила її мачуха й побити. І більше до дітей не підходила й на руки сама не брала, тільки як мачуха звелить.

От так же вона й на вулиці. З неї почнуть сміятися: — А за що тебе мачуха за волосся з двору в хату тягла?

А вона зараз кулаком!

І зла ж вона була, на всіх зла! І всі їй були вороги, й вона всім ворог, — каторжна, та й годі! Мабуть, у неї не серце, а камінюка була.

І все ховається від людей — мабуть, заздро, що люди веселі, так щоб не бачити. Піде в садок, аж у гущавину, та й сидить. І що вона там робить — хто її знає! Діти мачушині хотіли довідатися і назирцем одного разу побігли за нею. Так, кажуть, пролізла аж у гущавину та зараз до калинового куща — ріс там кущ калиновий великий, — сіла там під ним і головою до його припала, і руками його обхопила, й каже:

— Калинонько, — каже, — моя червоная, рідна моя матінко! Покрий мене своїм листоньком зеленим, своїми ягідками червоними! Одна ти в мене рідная, улюблена! — каже, а сама плаче...

Еге, вона плакала тим, що в неї не камінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько! І те серденько так хотіло любити, так хотіло! Але ж любити було нікого!.. Недоброго і часто й густо п'яною батька вона не любила, матері не було, мачушиних дітей мачуха любити не давала...

І вона плакала та обнімала червону калину; поливала землю своїми слізьми; і нахилила тоді до неї калинонька свої віти, і здавалось дівчині, що то мати рідна руки до неї простягає... І так вона плакала, поки почує, як мачуха кричить:

— І де вона, та каторжна, забігла?!

Тоді вставала вона з землі і втирала сльози. Відразу застигало їй обличчя, мов камінюка, і очі втуплювались у землю, і вона знову була тоді справді каторжна, що її нічим не дошкулиш — ні словом, ні ломакою. Такою вона йшла від калини.

Такою вона й тепер вийшла і відразу страшенно поблідла: вона побачила, як од гущавини побігли мачушині діти. Невже вони знайшли її схованку? А може, ні, може, вони тільки так бігли?

Але ж вони не так бігли, вони знайшли, побачили, почули і розказали про все мачусі.

Днів через два Докія знову була під калиною, засиділась і не почула, як мачуха її кликала. Уже тоді почула, як мачуха знайшла її в гущавині і потягла за волосся в хату.

— Стривай же ти, каторжна, я тобі дам, як тікати від роботи під свою калину!

Вхопила мачуха сокиру й побігла в садок. Докія відразу так і заніміла. Слухає, коли задзвеніла сокира в садку, затріщали гілки — ось ще, ще...

Вона кинулась, себе не пам'ятаючи, пробігла садок, добігла до гущавини... Мачуха рубає калину.

Дівчина несамовито скрикнула, кинулась туди і стала міждо калиною і мачухою. Мачуха аж злякалась.

— Ти чого прибігла?

— Не займайте моєї калини!..

Очі її горіли, а щоки були білі-білі; груди так і здималися.

— Ах ти ж падло! Геть!

І здорова мачушина рука відкинула геть маленьку дівчинку. Сокира рубонула, жалібно хряснула цівка калинова, і впала стеблина, тремтячи листом.

— Мамо! голубонько! рідненька! Не рубайте, помилуйте!

— Геть, каторжна!

Вона кинулась до мачухи, цілувала її руки, затуляла своїм тілом останні калинові стеблини.

— Геть, каторжна!..

Але каторжна обхопила руками кущ, і її тонкі маленькі пальці так і залякли на цівці. Трохи пальців їй не поламала мачуха, поки відірвала від калини, відволокла геть і останніми разами дорубала дерево...

Так росла Докія: без милування, без жалування, без ляльок, без дитячих іграшок, без калини, — тільки співала іноді тихо, як знала, що її ніхто не чує, тихо та жалібно. Де вона тих пісень училася — Бог її святий знає, а вміла багато — і все жалібно, — так, мов самі вони, в неї з серця лилися:

Ой до кого ж би я прихилилася?

Прихилилась би я до калиноньки,

До калиноньки, до червоної,

А калинонька нахилиється,

Мое серденько розривається...

А як оце побачить кого, зараз і змовкне, і знову така, як і була: очі додолу, обличчя закам'яніє... І так минали роки...

Минули — із маленької дівчинки виросла доросла дівчина. Та життя їй не перемінилося: так, як і раніше, була її мачуха і зневажав п'яний батько; як і раніше, не мала вона на вулиці подруг і була всім чужа, не маючи нікого до себе прихильного, та й сама не була вона ні до кого прихильна — зосталася вона «каторжною», як і була.

Ні, була й відміна.

Колись мов закам'янілий упертий вираз на обличчю тепер неначе злагоднів. Але ж це зробилося не тим, що вона пом'якшала своїм серцем до людей, а люди до неї, — ні; відміну ту на обличчі зробила страшна невсипуща журба, що гнітила їй душу, розривала груди і, не мавши вже сили ховатися в серці, виявлялась і на обличчі. Ця журба обнімала її й тоді, як Докія була ще маленькою дівчинкою, але ж була не така дужа, та й упертість перемагала її.

Потім мало-помалу заворушилися у дівчини в голові думки. Які? Про віщо? Вона спершу й сама не знала до пуття, як і про віщо вона думає: думається, та й годі. А думалося все саме смутне, саме невеселе, і ось, нарешті з цього безладдя розумового вибилася, виявилась виразніш од усіх одна думка: «За що мене так мучать?» А потім: «Хіба я гірша від інших?» І ці дві думки не давали їй спокою. Вона не могла бачити, що й вона була іноді винна: коли її кривджено й зневажавано, та й вона, як мала силу й змогу, не лишала цього без помсти, а іноді й над то. Вона не могла зрозуміти, що вона сама була винна, відіпхнувши від себе Христю тоді, як та на вулиці колись підійшла до неї і сказала:

— Докійко! Я... я...

Правда, всі вони — і хлопці, й дівчата, і ця Христя з ними — якось особливо дошкуляли їй того вечора своєю зневагою, але ж Христя оханулась, їй шкода стало бідної Докії, і вона, мало не плачучи, промовила:

— Докійко! Я... мені тебе... я... ».

Може, вона хотіла далі сказати, що від цього часу буде вірною подругою Докії, — але ж цього нічого не сказала, бо Докія, скрикнула: «Геть!», одіпхнула її і втекла з вулиці.

Вона, кажу, не могла ще зрозуміти того, що в таких випадках сама іноді була винна, не могла, бо дуже вже великої кривди зазнала від людей, і вона винуватила цих людей за все: за свої муки й сльози, за своє дитинство безрадісне, безпросвітне, безлюбне, за свої молоді літа; що марно гинули, — за все, за все. І люди були справді винні. Одні пекли її, мучили, — така була її мачуха. Другі не хотіли зрозуміти її мук, а тільки глузували з неї (або їй так здавалося, що глузували), — такі були дівчата, парубки. І вона це все терпіла і не знала, чим пособити собі. І отоді

прокинулась у неї в серці журба така страшна, сум такий великий, що він палив їй усі груди, не давав спокою ні вдень ні вночі.

Каторжна! Від усіх лаяна, від усіх зневажена! За що? Навіщо? Господи! Краще й на світі не жити!

І вона то плаче, то страшно обурюється на людей за їх неправду і думає про помсту.

Еге, її серце бажало тепер помсти, вона задушила б усіх тих, хто зневажа її, хто плузує з неї! А проте її серце не зле було, воно вміло любити і прихилитися до чужого горя.

Вона не дівувала так, як дівують інші дівчата. На вулицю чи на вечорниці вона ходила мало: раз те, що мачуха не пускала; друге — що вона їх не любила — тих хлопців та дівчат — і... боялася; третє — не мала в чому й піти, бо всі сміялися з того дрантя, що в ньому водила її мачуха. Ні, вона не дівувала! І хоча деякі парубки таки задивлялися на її стан високий, рівний, на її очі темні, нажкоси чорні, на брови, але ж тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторжної не можна й приступитися — така зла, зараз стусанами нагодує. А сама вона про це не думала: може, вона й уродлива була, може, мати й дала їй бровенята, та не дала долі, — вона цього не знала і не дбала про це, бо про це дівчата думають і дбають тоді, як парубки їм згадуються, а їй ще ніякі парубки не згадувались..

І так вона жила собі відлюдьком з своєю журбою, з своєю мукою, а іноді — і останніми часами дуже часто — і з бажанням помститися.

II

Одного разу мачуха послала її до тітки Одарки глечика попрохати. У Одарки вечорниці. Увійшла Докія в хату, — аж там шахтарі. Усі червоних сорочках навипуск, у чоботях з вимережаними халявами, з пістонами та з китицями, у сукняних чумарках. Усі веселі, один на гармонію грає, а ті пісні шахтарської співають:

Позавидував мужик,
Що шахтьору добре житьь;
Шахтьор пашеньки не пашетьь,
Коси в руки не берютьь!

На столі горілка, ласощі дівчатам. Це ж сьогодні на шахті гроші зароблені давано: рублів по двадцять, по двадцять п'ять за місяць шахтарі взяли та всі отут за день чи за два прогуляють. Ай гарно ж отой на гармонію грає! Та й сам гарний — одежа аж вилискується, а пояс так і сяє

весь од блищиків та від гудзиків. А з лица? Брови такі!.. Не встигла ще Дюкія й добри вечір сказати, вже він угледів її та й крикнув:

— А ось і дівка йде нова!

Та як кинеться до неї, та й обняв. Вона його добре пхнула — аж поточився, — а сама навтіки. Всі як зарегочуться, а він за нею з хаги тай піймав у дворі:

— А стій, дівчино, яка ти швидка! Хочу на тебе подивитися, чи гарна ти?

Та поставив її проти місяця — місяць ясно світив, — та й дивиться їй в обличчя, не пуска. То зла вона була на нього, а то вже гніву нема, сором тільки зробилося хто й зна й як! Як кинеться вона, вихопилась та тікати знову. А він кричить:

— Постій, дівчино, подожди! От же, їй-бо, ти гарна!

Утекла та спрожого як улетить у хату, аж мачуху злякала:

— Тю на тебе! Чи ти сказала? Де ж глечик?

Де глечик?.. Вона й забула про глечик! Сказала, що не дала Одарка.

Полягали спати — не засне вона. Усе місяць повний перед неї, просто їй в обличчя дивиться... А він нахилився до неї: чи гарна? Ой, сором! Ой, сором!.. А він же сказав, що гарна... Невже?.. От якби тепер глянути в дзеркало, та не можна!.. Як його звать? Він не з Ковалівки — мабуть, оврамівський... Та чого він на неї так дивився?

І спала й не спала вона... Другого дня мачуха добре попобила її за те що стане та й стоїть, як стовпець, а діла не робить.

Та дарма! У суботу ввечері вже вона біля вікна в Одарки й дивиться, чи там він. Нема! І в другу суботу, і в третю — все його нема, і не йде він їй з думки. Коли в неділю смерком іде вона левадою хмизу набрати, аж хтось:

— А здорова, дівчино! Чия ти?

Глянула — він! Так на її і затрусилось усе. Стоїть — з місця не рушить. А він підійшов та:

— Те-те-те! Та се та, що я при місяці дивився! Чого ж ти тоді втекла?

Та за руку її. Злякалася вона чогось, чи що, — хотіла бігти. А він не пустив. Обняв та як пригорнув... Нічого вона вже потім не знала, чого не чула, ні того вечора, ні другого дня, — нічого! Тільки чула, як на її на губах його поцілунок горіли.

Що далі було? Те, що вона покохала, її серце нарешті знайшло кого любити і віддалось... Ні про віщо вона не думала тоді: нехай б'ють і лають — байдуже! їй не болить після цілування солодкого, пригортання щирого. Байдуже!..

Прийшла весна весела, верба зазеленіла, соловейко затьохкав вишні цвітом укрилися. У садок вона вийде, — серце з грудей вирватися хоче. Небо синіє далеке й широке, хмарки по ньому, як ягнятка, біжать, степи,

ліси зеленіють, садок увесь пахощами обнімає, — ох і красо ж Божая, Яка ж ти гарна! Ой і світе мій милий, світе веселий та красний, як же на тобі гарно жити, вірно любити!..

Заспіває вона — сама пісня з грудей рветься; серце розцвітає, душа вгору лине. А зустрінеться з ним під вербою зеленою, під вишнею запашною, рясно квітом укритою, зустрінеться — ніч їй мала, не наговориться, не намилиється. Ох, і любила ж вона! Так любила, що всю душу віддала і назад не думала брати. Візьми мене, милий мій, коханий! Мене ще ніхто не любив, — візьми мене, бо вся я твоя! Ночі тихії, зірки небеснії! Тільки ви чули й бачили. Світе мій ясний, світе мій красний!

Минула весна, літо минає... Чи не мина з ними й щастя?

III

Ні, ще не минуло...

Садком зеленим з повітки Докія Семена випроводжає. Дійшли до перелазу. Ще б далі дівчина йшла, так люди побачать. Обвила вона йому шию своїми руками, пригорнулась до нього:

— Семеночку, соколе мій! Чого ти такий невеселий, став? Чом ти не такий, як спершу був?

Осміхнувся Семен:

— От дурна! Тобі тільки поцілунки на думці. Не все ж цілуватися, не довіку ж обнімається!

— Не довіку!? Ох, Семене, що-бо ти сказав! А я б умерла коло тебе... Тільки й віку мого, що твоє кохання. Як покинеш ти мене — загину без тебе. Не покидай мене, Семеночку, голубе мій, сонце мое, щастя мое.

Та й упилась устами йому в уста... І не одірвалась би, мабуть, якби сам він не одірвавсь:

— Прощай!

Перестрибнув через тин та й пішов улицею...

Пішов та знов не прийшов... І тиждень, і два минуло, а його нема. І осінь прийшла, а його все нема. Вона не хотіла йняти віри тому, що він її кинув. А вже з неї всі дівчата сміялися...

Вона ждала і — діждалася...

Стріла-таки вона його, стріла вдень серед вулиці. Кинулася вона до нього, — забула, де й коли це.

— Семеночку, голубчику!

А він:

— Тю! Чи ти не здуріла!

Та й пішов... Краще б він її вбив! Стоїть вона, коли чує, регочеться хтось. Озираючись — двоє дівчат з неї сміються.

— Утік? — кажуть. — Він уже давно до Пріськи ходе...

Невже правда? Ні, не вірю! Сама піду, впевнюся!

І пішла туди, на вечорниці. Він там, і Пріська там. І не дивиться він. Вона до нього, а він від неї, — аж усі помітили. Не мала змоги й слова йому сказати. Тільки як виходила, почула, — каже він:

— І чого вона, каторжна, так до мене в'язне?

Оце вже вона й од нього почула це прокляте слово, і йому вона каторжна стала. Усім вона каторжна, усім на світі. Усі її ненавидять! А як вона його любила! Боже, як любила!.. І він зрадив. І він такий, як усі. О, прокляті! Розірвала б усіх, задушила б, спалила б і його, і ту Пріську, і тих парубків та дівчат, що з неї сміялися, глузували, знущалися! От якби було чим — вона зараз би підпалила цю хату...

Голова її горіла, думки плуталися, груди пекло...

Якби чим запалити? Чи нема в неї в кармані сірників? Вона почала шукати, чи не зосталося якого сірника, чи не сховала як-небудь, розтоплюючи піч. Вивернула карман, витрусила — нема.

Вона швидко пішла з двору, пробігла вулицею і добігла до своєї хати. У вікнах не світиться, — вже полягали. Сіни незасунені, хата теж. Вона ввійшла в хату.

— Хто там? — спитався спросоння батько.

— Я! — сказала Докія і зараз же знайшла на комині сірники та й побігла з хати.

— Куди ти? — гукнув батько.

Вона не відмовила, вибігла з двору, знову-пробігла вулицею, але не пішла в двір, де вечорниці, а перелізла на город і зайшла ззаду, щоб ніхто не бачив. Велика повітка була прироблена до хати. Докія зупинилася під нею.

Вона чиркнула один сірник. Він зайнявся і зараз же погас. Сердито кинула вона його осторонь і запалила другий. Він горів. Докія почала підпалювати їм соломі у стрісі. Але солома була мокра, і сірник знову погас. Те саме було з третім і з четвертим.

«Ні, треба знайти сухої соломи. Тут єсть — тут, може, як тепло було він, проклятий, з Пріською спав. Ну, тепер уже не буде спати!»

Вона знайшла сухої соломи, згребла її в купку під очеретяною стіною і запалила. Солома затлілась і почала горіти нарешті.

«Ось коли зайнялося! Гори швидше, займайся! От гарно! Від повітки вогонь на хату. І всі вони згорять».

І Докії згадалася пожежа, що вона бачила, — ух, страшно! Так і там буде. Але там ніхто не згорів, а тут усі згорять... І Санька згорить? Санька — маленька дівчинка, дочка досвітчної матері. Докія за останній час дуже її влюбила, і дівчинка теж любила її. Але ж і вона згорить... Така

гарна, ласкава. І Докії в'явилось все: як хата горітиме, Санька простягатиме руки з полум'я й кричатиме: «Рятуйте! Докій ко! витягни мене!»

Господи! За віщо ж? За віщо вона спалить її? Це ж гріх! Людину спалить живу. Та й не її саму. Господи, може, все село займеться! Нащо ж це вона робить?

А солома шипіла, шкварчала і починала розгорятися. Ось полум'я вибухло. Ось-ось повітка займеться.

Та Боже мій!.. Та нащо ж це вона?..

Треба гасить, гасить мерщій, а то все займеться. Вона кинулась до вогню, хотіла затоптати його ногами. Але він горів. А їй уже вчувалося, як Санька кричить: «Докійко, рятуй!..»

Все закрутилось їй у голові. Червоне полум'я одно перед нею. Треба його погасити. Вона відразу зірвалася з місця і впала на полум'я. Воно пекло її, на їй займалась одежа. Але вона того не чула. Вона хапала руками вогняну солому, підгортала під себе і силкувалася гасити. Але вже вся одежа горіла на ній. Тоді, не знаючи, що робити, вона скрикнула:

— Рятуйте, хто в Бога вірує! Рятуйте! і більше нічого вже не пам'ятала...

Очутилась вона дома. Ні, не очутилась, а вперше розплющила очі. Де вона і що з нею, — того вона не розуміла.

Її обрятували парубки та дівчата, вибігши на її крик та погасивши пожежу. Вона страшенно попеклася, але того нечула: її ще дужче пекла гарячка...

Страшно вона мучилась. Усі її розпалені думки крутилися тепер круг одного осередку: їй все здавалося, що вона гасить пожежу, і вона борсалась, кидалась, давила попеченими грудьми піл, де лежала, і кричала:

— Рятуйте! Люди горять! Санька-голубочка згорить!..

.....

Перед смертю вона очутилась зовсім. Вона зрозуміла, що вмирає. Біля неї стояв батько. Мачухи в хаті не було. І більше не було нікого. Вона пізнала батька, але нічого не сказала. Промовила тільки:

— За що? Господи, Боже мій! За що? — підвелася і, скрикнувши впала знову на подушку. За кілька хвилин вона була мертва.

Її поховано, і ніхто не пожалів її. Вона всім осталась каторжною. Санька тільки плакала. І ніхто й не думав одмовити собі на те питання, що вона кинула вмираючи: за що? За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і та сумне?..

ІВАН ФРАНКО

(1856-1916)

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичах Дрогобицького повіту, недалеко від Львова, у родині сільського ковала.

Спочатку Іван навчався в початковій школі сусіднього села Ясениці-Сільної (1862-1864). За два роки навчання він опанував три мови: українську, німецьку й польську. Пізніше хлопець навчався у так званій нормальній школі Дрогобича (1864-1867) і Дрогобицькій гімназії (1867-1875).

У 1875 р. Іван Франко вступив на філософський факультет Львівського університету. Тут він співпрацює із студентським журналом «Друг», друкуючи в ньому свої переклади, вірші, літературно-критичні розвідки, публіцистичні праці. Юнак долучається до суспільно-політичного життя, навколо нього гуртується патріотично налаштована молодь. У той час уми передових діячів Європи заповнили новомодні соціалістичні ідеї, які, здавалося, принесуть людині й нації свободу і щастя. Молоді небайдужі галичани (насамперед завдяки старанням Михайла Драгоманова) теж захопилися цими ідеями. Франкові це захоплення обійшлося надто дорого. 1877 р. його було вперше заарештовано за соціалістичну пропаганду (митець провів дев'ять місяців у тюремній камері разом із кримінальними злочинцями).

Франко видає два збірники журнального типу «Дзвін» і «Молот», що, по суті, були продовженням забороненого раніше часопису «Громадський друг». У цих виданнях друкується знаменитий вірш «Каменярі». У серії книжок «Дрібна бібліотека» митець публікує свої переклади з різних літератур.

Насичена діяльність Франка була перервана другим несподіваним арештом у березні 1880 р. й тримісячним ув'язненням у коломийській тюрмі.

З 1881 р. у Львові за участю Франка виходить друком журнал «Світ», у якому він видає «Борислав сміється» — перший у європейській літературі роман із робітничого життя. Через матеріальну скруту Письменник змушений повернутися в Нагуєвичі до вітчима й працювати по господарству. Часу на творчість не залишалось, тож Франко Писав уночі. Саме тоді він створив повість «Захар Беркут», переклав Трагедію

«Фауст» Гете, поему «Німеччина» Гейне, написав низку статей про Тараса Шевченка.

З 1883 р. Франко знову у Львові, працює в журналі «Зоря». У 1885—1886 рр. нелегально відвідує Київ, аби поглибити співпрацю інтелігенції Західної і Східної України, розділених між двома імперіями.

Маючи намір стати професором Львівського університету, Іван Франко 1892 р. захищає докторську дисертацію у Віденському університеті.

Етапним явищем у вітчизняній літературі став міський роман, «Перехресні стежки» (1900).

Помер Іван Франко 28 травня 1916 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Франко був народжений поетом, але він же був народжений і прозаїком, і ученим-дослідником, і громадським діячем. Його творча діяльність нагадує складний і прекрасний поліфонічний твір: багато мелодій, багато контрастів, гострі поєднання звуків — але, зрештою, все зливається у світлу гармонію.

Максим Рильський

У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя». Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою почуттів і розуміння людської душі) що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв... Взагалі Франко — лірик високої проби, і його ліричні твори просяться часто в музику.

Михайло Коцюбинський

ГІМН

Замість пролога

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер.
Ні попівській тортури,
Ні тюремні царські мури,
Ані війська муштровані,
Ні гармати лаштовані,
Ні шпійонське ремесло
В гріб його ще не звело.

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився,
Та аж вчора розповився
І о власній силі йде.
І простується, міцніє,
І спішить туди, де дніє;
Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою, —
Міліони радо йдуть.
Бо се голос духа чуть.

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.
І де тільки він роздається,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Вічний революціонер —
Дух, наука, думка, воля —
Не уступить пітьмі поля,
Не дасть спутатись тепер.

Розвалилась зла руїна,
Покотилася лавина,
І де в світі тая сила,
Щоб вибігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся: день,?

СІКСТИНСЬКА МАДОННА

Хто смів сказати, що не богиня ти?
Де той безбожник, що без-серця дрозд
В твоє лице небесне глянуть може,
Неткнутий блиском твоєї краси?

Так, ти богиня! Мати, райська роже,
О глянь на мене з свої висоти!
Бач, я, що в небесах не міг найти
Богів, перед тобою клонюсь тоже.

О бозі, духах мож ся сумнівати
І небо й пекло казкою вважати,
Та ти й краса твоя — не казка, ні!

І час прийде, коли весь світ покине
Богів і духів, лиш тебе, богине,
Чтить буде вічно — тут, на полотні.

Безмежне поле в сніжному завою,
Ох, дай мені обширу й волі!
Я сам серед тебе, лиш кінь підо мною
І в серці нестерпні болі.

Неси ж мене, коню, по чистому полю,
Як вихор, що тутка гуляє,
А чень, утечу я від лютого болю,
Що серце моє розриває.

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?

Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово острє, як бритва?

Чом твої очі сяють тим чаром,
Що то запалює серце пожегом?

Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!

І чом твій „усміх — для мене скрута,
Серце бентежить, як буря люта?

Ой ти, дівчино, ясная зоре!
Ти мої радощі, ти моє горе!

Тебе видаючи, любити мушу,
Тебе кохаючи, загублю душу.

Чого являєшся мені
Усні?
Чого звертаєш ти до мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?
Чому уста твої німі?
Який докір, яке страждання,
Яке несповнене бажання
На них, мов зарєво червоне,
Займається і знову тоне
У тьмі?
Чого являєшся мені усні?
З житті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала,
Із нього визвала одні

Оті ридання голосні —
Пісні.
В житті мене ти й знать не знаєш,
Ідеш по вулиці — минаєш,
Вклонюся — навіть не зирнеш
І головою не кивнеш,
Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш,
Як я люблю тебе без тями,
Як мучусь довгими ночами
І як літа вже за літами
Свій біль, свій жаль, свої пісні
У серці здавлюю на дні.
О ні!
Являйся, зіронько, мені
Хоч в сні!
В житті мені весь вік тужити —
Не жити.
Так най те серце, що в турботі,
Неначе перла у болоті,
Марніє, в'яне, засиха, —
Хоч в сні на вид твій оживає,
Хоч в жалощах живіше грає.
По-людськи вільно віддиха,
І того дива золотого
Зазнає, щастя молодого,
Бажаного, страшного того
Гріха!

ЛЕГЕНДА ПРО ВІЧНЕ ЖИТТЯ

1

Олександр Великий весь світ звоював
І отее в Вавилоні мов бог раював.

А побожний аскет вік в пустині прожив
І молитвою, й постом богині служив.

Наче сонце, що разом прогонює тьму,
Так богиня в опівніч явилась йому.

Прихилилась і мовить: «Мій вірний слуго,
Чим тебе вдовольить? Чи бажаєш чого?»

Аскет мовить:

«Хоч яке се життя і трудне, і сумне,
Дай, щоб старість і смерть оминули мене».

Богиня мовить:

«Ну, як се в тебе дар найцінніший з усіх,
На ж тобі сей малий золотистий горіх.

Одну нічку не спи, один день промовчи
І, очистивши ум, сей горіх розтовчи.

Щкаралюцу в огонь, а розкусиш зерно,
Дасть тобі молодим вічно жити воно».

2

Цілий день промовчав, і не спав усю ніч,
І готовивсь аскет на великую річ.

Ось огонь розпалив із пахучих полін
І кадило в огонь щедро кидає він,

І закони Господні проходить умом,
Щоб очистити ум, не схибити притьмом.

Та ось сумніви в серці повстали страшні:
«Вічно жить молодим — ну, пощо се мені?

Чи вертати у світ, де панує борба?
Чи ось тут вічно жить? Се ж безумство хіба!

О богине, прости! Я згрішив, бачу сам!
Та безцінний твій дар комусь іншому дам.

У нас цар молодий, богорівний наш цар!
Богорівним зовсім його зробить твій дар.

Міліонам він сонце, життя є нове,
Для добра міліонів хай вічно живе».

Олександр Великий весь світ звоював,
Та дівчини рабом себе він почував.

Персіянки Роксани предивна краса
В його серці горить, мов пожежа, не згаса.
У обіймах його та красуня горда
Наче тає, на груди його припада;

Та хвилинка мине, і він чує, що ось
В її серці вороже ворухиться щось,

І в очах, ще вогких від любові і жаги,
Дикі іскри горять, наче злі вороги.

З її уст вилітають бажання страшні —
Се бажання пожежів, убійства, різні.

Їй опертись король не здоле й на мить:
Там згорів Персеполь! Завтра Суза згорить!

Кліта вбив при вині! Чи любов се, чи чад?..
День у день із небес його кидає в ад.

166

Олександр Великий богині моливсь:
«Дай, богине, щоб нині весь світ проваливсь!

Або дай, щоб скінчилася мука моя,
Щоб я знав, чи богиня вона, чи змія?

Чом міняється так, кільки є в дні годин?
І чи в серці її я паную один?»

В тій хвилині аскет перед ним опинивсь
І покійно царю до землі поклонивсь.

«Вічно жий, царю мій! Хай твої вороги
Згинуть! Ось тобі дар від твого слуги.

Не згордуй! Сей малий золотистий горіх —
Від богині се дар! Моя гордість, мій гріх».

І він все розповів, відки має сей плід,
Що робить, щоб богині сповнить заповіт.

«Міліонам ти сонце, добродій еси, —
Будеш жить вічно юний, як Плід сей з'їси».

5

«Вічно жить! Молодим! Справді, божеський дар!»
І великим, безсмертним почув себе цар.

«Вічно жить! Молодим! А вона? А вона?
Постаріє, зів'яне, мов квітка марна!

Що без неї життя? Сонце? Небо? Сам рай?
З нею жить! Або радше ти сам умирай!»

Вже й не думає цар, до Роксани біжить:
«Серце, ось тобі дар: вічно в юності жить!»

І сказав їй усе, відки має сей плід,
Що робить, щоб богині сповнить заповіт.

«Коли любиш мене, моє сонце ясне,
Дасть безсмертя обом нам зерно те дрібне.

А не любиш... — урвав. — Кого хочеш люби!
Ось тобі сей горіх! Що захочеш роби!»

Зчервоніло дівча, в личко вдарила кров, —
Олександр не ждав її слова — пішов.

Гей, Роксано, красуне, що думаєш ти?
Чи про те, щоб з царем до безсмертя дійти?

Не про те! Інший жар в її серці горить!
Інший бог там живе! Інший цар там царить.

Він мета її мрій, осолода очей,
Над усіх милий їй генерал Птолемей.

Хоч не любить її, і холодний, як лід,
Вона рада свій вік дати за сам його вид.

«Вічно жить молодій, а без нього? О, ні!
Краще він хай живе, дасть безсмертя й мені!

Ну ж, допоможе сей плід його серце здобуть!
А як ні, то мені краще в світі не бути».

Птолемея знайшла і дала йому плід,
І сказала, який в нім лежить заповіт.

А як ніч надійшла, вона тихо пішла,
Олександрю в вино трути-зілля влила.

Занедужав король, важко стогне, кричить,
А Роксана при нім не ридас, мовчить.

Головами хитають старі лікарі,
І тривога, як ніч, залягла у дворі.

По всім краю йде вість, наче змора та сон,
І сумує весь край, і рида Вавилон.

Ось у строях, білилах, рум'янах ціла,
В Олександрів покій куртизана ввійшла.

«Вічно жий, царю мій; на потіху для всіх!
Ось від мене тобі чудодійний горіх!

Се богині є дар. Як з'їси те зерно,
Вічно жить тобі дасть вічно юним воно».

Спалахнув Олександр: «Нещасна, дрижи!
Від кого маєш плід сей? По правді скажи!»

Та дівча не дрижить, не спускає очей:
«Мені дав його твій генерал Птолемей».

8

Олександр у болях жорстоких лежав
І в руці своїй плід чудодійний держав.

«Вічно жить і любить! День за днем! День від дня!
А життя — то борня! А любов — то брехня!

Вічно жить у борні! Биться в сітях брехні!
День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні!

Не для нас, о богине, твій божеський дар!
Хоч над світом; я цар, та над серцем не цар.

Міліони людей можу вбить, погубить,
Та чи змушу кого мене вірно любити?

Вічно жить! О богине, се жарти, се сміх!
Вічне щастя чи дасть сей чудовний горіх?

А без щастя, без віри й любові внутрі
Вічно жить — се горіть вік у вік на кострі!

Ні, богине! Візьми свій дарунок назад!
Я в нирвану волю, чи в Олімп, чи у ад!»

Серед болю в постелі підводиться цар,
І побожно цілує чудовний той дар,

І в тріскучий огонь із пахучих полін
Чудодійний горіх бистро кидає він.

І здались, що вже біль не так люто палив,
Мовби в збурену кров охолоди налив.

Прояснів його ум, серце збулось химер,
А в опівніч саму Олександр умер.

ДЕКАДЕНТ

В. Щуратові

Я декадент? Се новина для мене!
Ти взяв один з мого життя момент,
І слово темне підшукав та вчене,
І Русі возвістив: «Ось декадент!»

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.

Я не люблю безпредметно тужити
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хочу справді жити,
А боротьби життя мені не страх".

Хоч часто я гірке й квасне ковтаю,
Не раз і прів, і мерз я, і охрип,
Та ще ж оскомини хронічної не маю,
Катар кишок до мене не прилип.

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Я з п'ющими за пліт не виливаю,
З ідцями їм, для бійки маю бук,
На празнику життя не позиваю,
Та в бідності не опускаю рук.

Не паразит я, що дуріє з жиру,
Що в будні тільки й дума про процент,
А для пісень на «шрррум» настроїть ліру.
Який же, я у біса декадент?

РОЗВИВАЙСЯ ТИ, ВИСОКИЙ ДУБЕ

Розвивайся ти, високий дубе
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люди.

Розпадуться пута віковії,
Тяжкії кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане славна мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.

Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,
Згорне мати до себе всі діти
Теплою рукою.

«Діти ж мої, діти нещасливі
Брудні сиротята,
Годі ж бо вам в сусід на услугі
Свій вік коротати!

Піднімайтесь на святеє діло,
На щирую дружбу,
Та щоби ви чесно послужили
Для матері службу.

Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і ляхові?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

Пора, діти, добра поглядіти
Для власної хати,
Щоб газдою, не слугою
Перед світом стати!»

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Гей уставаймо, єднаймося,
Українські люди!

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Най братерством, щирими трудами
Вкраїна воскресне!

МОЙСЕЙ

(Скорочено)

Пролог до поеми

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожку,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!

Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу.

Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?

Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоем

Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш те судилось діло,
Що б виявило твоїх сил безмірність?

Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?

Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишаться
У красоті, свободі і здоров'ю?

Задарма в слові твому іскряться
І сила, й м'якість, дотеп, і потуга,
І все, чим може вгору дух піднятися?

Задарма в пісні твоїй ллється туга,
І сміх дзвінкий, і жалоці кохання,
Надій і втіхи світляная смуга?

О ні! Не самі сльози і зітхання .
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання.

О, якби хвилю вдать, що слова слуха,
І слово вдать, що в хвилю ту блаженну
Вздоровлює й огнем живущим буха!

О, якби пісню вдать палку, вітхненну,
Що міліони порива з собою,
Окрилює, веде на путь спасенну!

Якби!.. Та нам, знесиленим журбою,
Роздертим сумнівами, битим стидом, —
Не нам тебе провадити до бою!

Та прийде час, і ти вогнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Прийми ж сей спів, хоч тугою повитий,
Та повний віри; хоч гіркий, та вільний,
Твоїй будучині задаток, слізьми злитий,

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

I

Сорок літ проблукавши, Мойсей,
По арабській пустині,
Наблизився з народом своїм
О межу к Палестині.

Тут ще піски й червоні, як ржа,
Голі скелі Моава,
Та за ними синіє Йордан,
І діброви, й мурава.

По моавських долинах марних
Ось Ізраїль кочує:
За ті голі верхи перейти
Він охоти не чує.

Під подертими шатрами спить
Кочовисько ледаче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Що чудовий обіцяний край,
Що смарагди й сапфіри
Вже ось-ось за горою блистять,
З них ніхто не йме віри.

Сорок літ говорив їм пророк
Так велично та гарно
Про обіцяну ту вітчину,
І все пусто та марно.

Сорок літ сапфіровий Йордан
І долина пречудна
Їх манили й гонили, немов
Фата-моргана злудна.

І зневірився люд, і сказав:
«Набрехали пророки!
У пустині нам жить і вмирать!
Чого ще ждять? І доки?»

І покинули ждять, і бажать,
І десь рвуться в простори,
Слать гінців і самим визирать
Поза ржавії гори.

День за днем по моавських ярах,
Поки спека діймає,
У дрантивих наметах своїх
Весь Ізраїль дримає.

Лиш жінки їх прядуть та печуть
В грані м'ясо козяче,
А воли та осли їх гризуть
Осети та будячче.

Та дрібна дівтора по степу
Дивні іграшки зводить:
То воює, мурує міста,
То городи городить.

І не раз напівсонні батьки
Головами хитають.
«Де набрались вони тих забав?
Самі в себе питають. —

Адже внас не видали того,
Не чували в пустині! Ч
и пророцькі слова перейшли
В кров і душу дитині?»

II

Лиш один з-поміж сеї юрби
У шатрі не дрімає
І на крилах думок і журби
Поза гори літає.

Се Мойсей, позабутий пророк,
Се дідусь слабосилий,
Що без роду, без стад і жінок
Сам стоїть край могили.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

Із неволі в Міцраїм свій люд
Вирвав він, наче буря,
І на волю провадив рабів
Із тіснин передмур'я.

Як душа їх душі, підіймавсь
Він тоді многі рази
До найвищих піднебних висот
І вітхнення, й екстази.

І на хвилях бурхливих їх душ
У дні проби і міри
Попадав він із ними не раз
У безодню зневіри.

Та тепер його голос зомлів,
І погасло вітхніння,
І не слухає вже його слів
Молоде покоління.

Ті слова про обіцяний край
Для їх слуху — се казка;
М'ясо стад їх, і масло, і сир —
Се найвищія ласка.

Що в Міцраїм батьки і діди
Піднялись до походу,
На їх погляд, се дурість, і гріх,
І руїна народу.

Серед них Авірон і Датан
Верховодять сьогодні;
На пророцькі слова їх одвіт:
«Наші кози голодні!»

І на поклик його у похід:
«Наші коні не куті».
На обіцянки слави й побід:
«Там войовники люті».

На принади нової землі:
«Нам і тут непогано».
А на згадку про Божий наказ:
«Замовчи ти, помано!»

Та коли загрозив їм пророк
Новим гнівом Єгови,
То йому наказав Авірон
Богохульні промови.

А на зборі Ізраїля синів,
Честь віддавши Ваалу,
Голосистий Датан перепер
Ось яку ухвалу:

«Хто пророка із себе вдає,
І говорить без зв'язку,
І обіцює темній юрбі
Божий гнів або ласку, —

Хто до бунту посміє народ
Накликати, до зміни,
І манити за гори, настрить
Кінцевої руїни, —

Той на пострах безумця усім
Між отсим поколінням
Най опльований буде всіма
І побитий камінням».

III-VIII

Мойсей виходить на широкий майдан, стає на камінь і виголошує промову (невже доведеться розтоптати, *«як гнилу колоду»*, того, *«кого батьки і діди звали батьком народу?»*) — Мойсей застерігає народ від Божого гніву, адже йому долею написано йти вперед — Мойсей розповідає притчу про дерева й розтлумачує її зміст — Авірон насміхається й наводить контраргументи (він не вірить у Єгову и пропонує євреям поклонитися іншим богам — Ваалу й Астарті) — Датан став звинувачувати Мойсея (євреїв з Єгипту вийшло сотні тисяч, а сьогодні залишилася *«жменька»*) і закликати народ закидати камінням пророка, проте ніхто не наважився зробити це — юрба виганяє Мойсея з табору, пророк підкоряється, прощається з народом і йде у степ.

IX

Але ось підняв голос Мойсей
У розпалі гнівному,
Покотились слова по степу,
Наче розкоти грому.

«Горе вам, нетямучі раби,
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні.

Горе вам, бунтівничі уми!
Від Єгипту почавши,
Проти власного свого добра
Ви бунтуєтесь завше.

Горе вам, непокірні, палкі,
Загорілі й уперті,
Тим упором, мов клином, самі,
Унутрі ви роздерті.

Як кропива, ви руку жжете,
Що, мов цвіт, вас плекає;
Як бугай, бодете пастуха,
Що вам паші шукає.

Горе вам, що зробив вас Господь
Всього людства багаттям!
Бо найвищий сей дар буде ще
Вам найтяжчим прокляттям!

Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням.

Кожду ж крапельку крові тих слуг
І чад своїх найкращих
Буде мстити Єгова на вас
І на правнуках ваших.

Буде бити і мучити вас,
Аж заплачете з болю
І присягнете в горю чинить
Його праведну волю.

Та як кара жорстока мине,
Знову карк ваш затвердне,
Черга злочинів, кар і жалю
Знов свій закрут оберне.

Горе вам, бо століття цілі
Житимете в тій школі,
Поки навчитесь плавно читать
Книгу Божої волі!

Бачу образ ваш: в лісі пастух,
З бука чиру надерши,
У воді мочить, сушить, потім
Б'є й толочить найперше.

Поки губка та зм'якне, як пух,
І візьметься в ній сила,
З-під удару підхопити вмить
Яру іскру з кресила.

Ти, Ізраїлю, чир той!
Тебе Так товктиме Єгова,
Поки зм'якнеш на губку й спіймеш
Іскру Божого слова.

Ти підеш до своєї мети,
Як бидля в плуг нераде...
Горе тим, що Єгови кулак
На карки їх упаде!

Ти далеко в минуле глядиш
І в будучі дороги,
Та на близькі терни та пеньки
Все збиватимеш ноги.

Наче кінь той здичілий, летиш
У безодню з розгону
І колись за ярмо ще свою
Проміняєш корону.

Стережись, щоб обітниць своїх
Не відкликав Єгова,
Щоб за впертістьна тобі одним
Не зламав свого слова!

І щоб він не покинув тебе
Всім народам для страху,
Як розтоптану красу змію,
Що здихає на шляху!»

Похилившись, слухали всі,
Мовчазливі, понурі,
Лиш у грудях сопло щось глухе,
Наче подихи бурі.

X

Добігало вже сонце до гір,
Величезне, червоне,
І було мов герой і пливак,
Що знесилений тоне.

По безхмарному небі пила
Меланхолія тьмяна,
І тремтіло шакалів виття,
Мов болючая рана.

Затремтіло щось людське, м'яке
В старім серці пророка,
І понизила лет свій на мить
Його дума висока.

Чи ж все быть йому кар вістуном
І погрозою в людях?
І, мов хоре, голодне дитя,
Щось захлипало в грудях.

«О Ізраїлю! Якби ти знав,
Чого в серці тім повно!
Якби знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, майбутнє моє,
І краса, і держава.

Я ж весь вечь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзяттю, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю.

Але ні, не самого себе
Я у тобі кохаю;
Все найкраще, найвище, що знав,
Я у тебе вкладаю.

О Ізраїлю, не тям ти сього
Богохульного слова:
Я люблю тебе дужче, повніш,
Ніж сам бог наш Єгова.

Міліони у нього дітей,
Всіх він гріє і росить, —
А у мене ти сам лиш, один,
І тебе мені досить.

І коли з мільонів тебе
Вибрав він собі в слуги,
Я без вибору став твій слуга,
Лиш з любові і туги.

І коли він для себе бере
Твою силу робочу,
Я, Ізраїлю, від тебе собі
Нічогосько не хочу.

І коли він жадає кадил,
І похвали, й пошани,
Я від тебе невдячність прийму,
І наруги, і рани.

Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.

За ту впертість сліпую твою,
За ті гордощі духа,
Що, зійшовши на глупий свій шлях,
Навіть Бога не слуха.

За брехливість твого язика,
За Широке сумління,
Що держиться земного добра,
Мов ціпкеє коріння.

За безсоромність твоїх дочок,
За палке їх кохання,
І за мову й звичаї твої,
За твій сміх і дихання.

О Ізраїлю, чадо моє!
Жалься богу Шаддаю!
Як люблю я безмірно тебе,
А проте покидаю.

Бо вже близька година моя,
Та остатня, незнана,
А я мушу, я мушу дійти
До межі Ханаана.

Так бажалось там з вами входить
Серед трубного гromу!
Та смирив мене Бог, і ввійти
Доведеться самому.

Та хоч би край Йордану мені
Зараз трупом упасти,
Щоб в обіцянім краю лише
Старі кості покласти.

Там я буду лежать і до гір
Сих моавських глядіти,
Аж за мною прийдете ви всі,
Як за мамою діти.

І пошлю свою тугу до вас,
Хай за поли вас миче,
Як той пес, що на лови у степ
Пана свого кличе.

І я знаю, ви рушите всі,
Наче повінь весною,
Та у славнім поході своїм
Не питайте за мною!

Най наперед іде ваш похід,
Наче бистрії ріки!
О Ізраїлю, чадо моє,
Будь здоровий навіки!» (...)

XIX

Гуркнув грім. Задрижали нараз
Гір найглибші основи;
І один за одним понеслись
Передтечі Єгови.

Піднялася до стропу небес
Чорна хмара стіною,
Мов Ніч-мати насупила вид
Ненавистю грізною.

І заморгала бистро у тьмі
Огняними очима,
Забурчала, як мати, що знай
На лиху доню грима.

Із тривогою слухав Мойсей
Пітьми й блискавок мови,
Ні, не чути ще серцю його
У них гласу Єгови.

І ревнув понад горами грім,
З жаху їжитья волос,
Завмира серце в груді... та ні,
Не Єгови се голос.

Поміж скелі завили вітри,
Їх сердитії нути
Кліщать душу, мов стогін, та в них
Ще Єгови не чути.

Ось із градом і дощ злопотів,
І заціпила стужа.
І в безсиллі своєму душа
Подається недужа.

Та ось стихло, лиш води дзюрчать,
Мов хтось хлипає з жалю,
З теплим леготом запах потяг
З теребінт і мигдалю. .

І в тім леготі теплім була
Таємничая мова,
І відчув її серцем Мойсей:
Се говорить Єгова.

«Одурив вас Єгова? А ти ж
Був зо мною на згоді?
І контракт підписав, і запив
Могорич при народі?

Бачив плани мої і читав
В моїй книзі судьбовій?
Бачив кінці і знаєш, що я
Не устоявся в слові?

Маловіре, ще ти не почавсь
В материнській утробі,
А я кожний твій віддих злічив,
Кожний волос на тобі.

Ще не йшов Авраам з землі Ур
На гарранські рівнини,
А я знав всіх потомків його
До остатньої днини.

Вбогий край ваш, вузький і тісний
І багатством не блиска?
А забув, що тісна і вузька
І найбільших колиска!

Прийде час, з неї виведу вас
На підбої та труди.
Так, як мати дитину в свій час
Відлучає від груди.

Тут на полі скупім і худім,
Наче терен на ріни,
Виростаєте ціпки і тверді
До великої зміни.

О, я знаю ту вашу ціпку,
Ненаситною вдачу!

Ви б на житній землі розповзлись
На подобу бодячу.

Ви б і тілом, і духом своїм
Присмоктались до скиби,
І зловив би вас Маммон у сак,
Як товстючії риби...

Таж в Єгипті вигнулись в ярмі,
Заїдавшись ласо...
Відригаться вам буде повік
Те єгипетське м'ясо.

І зірвавшись з сеї землі
Та розбивши всі карби,
Ви розвієтесь світ здобувать,
Його соки і скарби.

Та зарік я положу твердий
На всі ваші здобутки,
Мов гадюку на скарбі, дам вам
З них турботи і смутки.

Хто здобуде всі скарби землі
І над все їх полюбить,
Той і сам стане їхнім рабом,
Скарби духа загубить.

Своїх скарбів невольник і пан,
За ціну сліз і крові,
Щоб збільшити їх, мусить він сам
Руйнувать їх основи.

І як п'явка, що кров чужу ссе, —
Йому лік, сама гине, —
Так і вас золотий океан
На мілизні покине.

В золотім океані вас все
Буде спрага томити,
І не зможе вас хліб золотий
Ані раз накормити.

І будете ви свідки мені
З краю світа до краю,
Що лиш духа кормильців з усіх
Я собі вибираю.
Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий.

Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький задаток її
Вам отся Палестина.

Се лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

А що ти усумнився на момент
Щодо волі моєї,
То, побачивши сю вітчизну,
Сам не вступиш до неї.

Тут і кости зотліють твої
На взірєць і для страху
Всім, що рвуться весь вік до мети
І вмирають на шляху!»

XX

Ходить туга по голій горі,
Мов туман по пустині,
Сіє думи й бажання свої
По широкій країні.

Сипле цвіти й листки, що давно
Вже зів'яли й пожовкли,
Підіймає в душі голоси,
Що давно вже замовкли.

Що ще вчора байдуже було,
Нині любе й шановне;
Що ще вчора топтав, оплював,
Нині святості повне.

У гебрійському таборі ніч
Проминула в тривозі;
Скоро світ, всі глядять: він ще там,
На скалистій віднозі?

Ні, нема! І було те «нема»,
Мов жах смерті холодний,
Чули всі: щезло те, без чого
Жить ніхто з них не годний.

Те незримо, несхопне, що все
Поміж ними горіло,
Що давало їм змисл життєвий,
Просвітляло і гріло.

І безмежна скорбота лягла
На затвердле сумління,
І весь табір мов чаром попав
В опустіння й зомління.

Одні одним у лица бліді
Поглядали без впину,
Мов убійці, що вбили у сні
Найдорожчу людину.

Чути тупіт. Чи вихор в степу?
Чи збуваєсь пророцтво?
Се Єгошуа, князь конюхів,
І за ним парубоцтво.

Гонять стада, кудись-то спішать...
Чи де напад ворожий?
Всіх їх гонить безіменний страх
Невідомий перст Божий,

Голод духу і жах самоти
І безодні старої...
А Єгошуа зично кричить:
«До походу! До зброї!»

І зірвався той крик, мов орел,
Над німою юрбою,
Покотився луною до гір:
«До походу! До бою!»

Ще момент — і прокинуться всі
З остовпіння тупого,
І не знатиме жоден, що вмить
Приступило до нього. ,

Ще момент — і Єгошуа крик
Гірл сто тисяч повторить;
Із номадів лінивих ся мить
Люд героїв сотворить.

Задуднять — і пустині пісок
На болото замісять.
Авірона камінням поб'ють
А Датана повісять.

Через гори полинуть, як птах,
Йордан в бризки розкроплять,
Єрихонські мури, мов лід,
Звуком трубним розтоплять.

І підуть вони в безвість віків,
Повні туги і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху...

МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ

(1864-1913)

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. в м. Вінниці в чиновницькій родині.

Закінчивши в одинадцятирічному віці дворічну народну школу в м. Барі, де мешкала тоді родина, Михайло їде до Шаргорода, щоб продовжити навчання в духовному училищі. Після I закінчення Шаргородської семінарії в 1880 р. Коцюбинський, вирушив до Кам'янця-Подільського, маючи намір навчатися в університеті, однак ця мрія не

здійснилася. Через скрутне матеріальне становище рідних юнак не зміг продовжити освіту: мати осліпла, а невдовзі (у 1886 р.) помер батько. Коцюбинський дає приватні уроки і продовжує навчатися самостійно, а 1891 р, склавши іспит екстерном при Вінницькому реальному училищі на народного вчителя, працює репетитором.

Важливу роль у формуванні світогляду Коцюбинського відіграла його поїздка до Львова 1890 р. Тут він знайомиться з Іваном Франком, зав'язує контакти з редакціями журналів «Правда», «Зоря», «Дзвінок» та ін.

1891 р. Михайло Коцюбинський їде в село Лопатинці, що на Вінниччині. Він поєднує роботу домашнього вчителя в родині місцевого службовця з поглибленим вивченням життя села, народної мови, культури й розпочинає серйозну літературну працю. Тільки за цей рік з-під його пера виходять оповідання «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник», повість «На віру», віршована казка «Завидючий брат».

1898 р. Михайло Коцюбинський переїхав до Чернігова. Етюдом «Цвіт яблуні» (1902) митець засвідчив остаточний перехід від реалізму до модернізму, зокрема до імпресіоністичного стилю.

На революційні події 1905-1907 рр. письменник відгукнувся активною громадсько-культурною діяльністю: очолив чернігівське товариство «Просвіта», читав публічні лекції. На Коцюбинського було посилено поліцейський тиск, на його квартирі здійснили обшук. У творах цього періоду (новели «Сміх», «Він їде», «Persona grata», «Intermezzo», повість «Fata morgana») глибоко розкрито трагічні дії революції, точно передано стан людської душі в екстремальних умовах. 1908 р. Коцюбинський написав новелу «Intermezzo», 1911 р. — знамениту повість «Тіні забутих предків».

Помер Михайло Коцюбинський 25 квітня 1913 р., похований на Болдиній горі в Чернігові.

Людина культурна, до найменших подробиць, європеєць з голови до п'ят... був справжнім аристократом Духа без жодного силуванні зі свого боку...

Сергій Єфремов

Людина — найцікавіше для нас явище тому, що вона змінюється ховає в собі всякі несподіванки, не задовольняється жодною формою щастя.

Михайло Коцюбинський

INTERMEZZO

Присвячую кононівським полям

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Моя утома.

Ниви у червні.

Сонце.

Три білих вівчарки.

Зозуля.

Жайворонки.

Залізна рука города.

Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике, — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невірником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже. А врешті хіба я знаю, де кінчається власну життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в мої мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків. у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом і ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з то; бою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, ум, мою волю і моє серце... Ти хочеш висать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і сміять. Повідчиняти вікна. Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що сміять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій... Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все отее сталося, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-та-рах-тах... трах-тарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таївсь в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих п'тьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи втече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної п'тьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу; сам потону у чорній п'тьмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не відчуває,» в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» — безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити об, раз людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми—в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і

страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба; ба! Як вас багато: Се ви, що з вас, витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в по,і вітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, якраз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги і друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов. За% тулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: «Тут вхід не вільний!»

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін: ку-ку!ку-ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату, — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!...»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені. Біжу на подвір'я, д там бряжчать залісні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разометрах і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я,розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчить ся

наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а,я ж як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накладається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман, трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить, вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізани вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налітої зеленим Хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких. Водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремих світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо: чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі - киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зеленої серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяються глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого, моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здрігаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передомною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забираєш полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... *in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...*

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі клонон, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішим сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто:

«Ку-ку!, ку-ку!...» І зразу дасть мені настроїй привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як трое білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізани вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий Боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: «Сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?»

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п'ю, як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі трое ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім, навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість, — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тіло щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку

вогню підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна.
Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі.
Широко, гарно, спокійно:

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів
язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки
дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно
додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка
чорна рілля, сповна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти
така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар... »

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах
земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. Тут я став близький до
неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли
порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння
углибині й ліниво вливалась і у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я
пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінився у склянці, і,
прикладавши його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі
кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові
метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він
мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він
полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край Ниви стоять
вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на
білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими
програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її,
велику, розкішну, створену вже, — всю я вміщаю в собі. Там я творю її
наново, вдруге, — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу
полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають
Тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену
від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Ході
пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою
свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не

може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золоте сонця? Грають на його проміннях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий звук і впав між ниви червоним куколом.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне.. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюся, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала Небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого *intermezzo* серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів більше перед

тінню людини і не жажнувся від думки, що, може, горе людське десь причаїлось, і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасах, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину звуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них! Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками». Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирив у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котить собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти? теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає...

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

*Повість
(Скорочено)*

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати, чи то вічний шум Черемошу і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері, чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бісеня.

Туго росла дитина, а все ж підросала, і нестямилась навіть, як довелося шити їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і не відоме нікому або без причини кричить. Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти, обміннику. Щез би у озеро та в тріски!.. І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька Кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги кивали над Ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі на смерскові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок що, мов дзеркала, блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дримали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. Мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку або пищав у травинку, намагаючись вдати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на островах, і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він уже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля, і коли оповідав Про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може, воно до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що арідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржинку: оленів, зайців і серн; що там блукає веселий чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях, нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувать байки і молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать біде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси, провалля, хати й загороди та чигають на християнина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його посилали пасти корови. Гнав в ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як з-під води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччі гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокольця. З-за галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней од хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори шохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилаась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась. Одного разу він покинув свої корови і подряпався на самий ґрунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймався вище і вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки корів обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершкуні, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смerek. Під ногами в Івана кождий камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибіню моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним хвоя смerek, змішавшись з шумом ріки, сонце наляло злотом глибоку долину зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри, з-за Ігриця оксамитовим гулом котився ґрім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом в сій дзвінкій тиші почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилаась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі, — і скаменів. На камені, верхи, сидів «той», шезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флюяру. «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флюяра.

Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. «Є мої кози... Є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати — й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, шезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він виїняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати спочатку, напружував пам'ять, ловив якісь згуки, і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому спокою, і лісом поплила чудна, не відома ще пісня, радість вступила у його серце, заляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана, і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки закружився в танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав. «Є мої кози.. Є мої кози...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтаня і голубаня, просунувши голови межі галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю. Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яті вже двічі коло їх хати трембітала трембіта, оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччік Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю й завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись в бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Анничка двадцята, їхня родина була невелика: старині двое та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви, і особливо на Храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околицьніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудіння (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що біла його по ногах.

Сідлались коні, і суточками зеленим верхом ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемошу плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів; жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів. Вони вже вертали з Храму, тато був трохи напитаї. Раптом на вузькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому гвалті, що звіявся одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як кремінь і криця, стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь, кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! Се, певно, Гутенюкова дівка! І, не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купила нову запаску... і постолі... і мережані капчурі... і...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмію грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну флюяру... та й як зайграє...

Іван надувся.

— Я вже шезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нащо ж ти б'єш си?'

— А ти нащо коло воза стояла?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади!

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На!

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дроб'єта (вівці), що якась» Марцинова — сліпа на одно око — покрала у них муку... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце...

І втретє затрембітала трембіта про смерть в самотній хаті на високій кичері: другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчач, що, скривджене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по сусідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтання та голубаня для себе б'ють в колокольці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, забившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втопившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковичній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук, що

мусив жити в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце, і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а льодова вода потоку щипала тіло.

Марічка перша змерзала і пускалася бігти.

— Стій, — гукав на неї Іван, — звідки ти?

— З Я-вор-рова, — цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, Ковальова! щипав її Іван і пускався доганяти, аж поки потомлені, але задріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним світлом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби. Іван нахилився понад потоком і питав жабу:

— Кума-кума, що-с варила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ... — крктала Марічка...

— Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки. Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний, як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила в заплітках, а се значить мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято або в неділю. Сходились коло церкви або десь в лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флююру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже Бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть по царинках нявки, а

під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, забляєли вівці, учувши пашу... Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють плови весняні, ричать громом гірські верхи — і дух злого холодом віє од Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве Боже лице — і вже дзвонить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з поточка в поточок пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки

Білая овечка —

Люблю тебе, файна любко,

Та й твої словечка...

Тихо дзвонить хвоя смerek, тихо шепчуть ліси холодні сни літньої ночі, плачуть дзвінки корів, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лускотом й зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають, — і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба, — співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колісці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первісним житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.

На все село іскладена пісенька новенька...

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодичі. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краляли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап перчить козу або баран валує вівці, — все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ой, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам. Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най що хоте роб'є, а ти будеш моєю.

— Ой мой-мой! Шо ти говориш...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постолы розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Газдівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко, — сумував він заздалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку, — покірно обзивалась Марічка. — Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лица біляву голівку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,

Два рази на днину.

А я тебе ізгадаю

Сім раз на годину.

(...) Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, ґруні й полонини, дзвонять потоки і виспіває сонце... Але прийде пора, він поверне до неї, і вона знов позбирає співанки, щоб було одбутись чим весілля...

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плаї радісно підіймався угору поміж воринням. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос:

— Слава Ісусу!

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста, доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані або блідим вінком невістувльки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корні смerek і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточка якась добра душа лишала горнятко або коновочку гусянки. (...)

Треба було спішити.

За горбком, у долині, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю, закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де Ночувати при вівцях. Ватаг зайнятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягали ремінь, від Чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван. Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка; і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана. — Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, ирщених...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин та голих лавиць йшов запах пухлики.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг пан Біг усю людям віддати, — обізвався ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико!.. — гукнув він у двері. — А розклади борше ватру у стаї... Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар, — одкрив зуби Микола, — маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!.. — Він навіть з жахом озирнувся навколо. — Та й піти до потоку води, та й у ліс дров...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу хвою, і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє, життя живим невгасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочити на ноги, показати зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу... (...)

За своє літування у полонині зазнав Іван немало пригод. (...)

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустіла. Стекла мар-жинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать стоптані трави, а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишилися тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж

згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, Неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мра та й по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою.

Повернувшись із полонини, хлопець дізнається про смерть Марічки (коли дівчина переходила Черемош, раптово повинь накрила її й забрала із собою). Іван не вірить у смерть Марічки, вважає, що це вигадки Гутенюків; і йде її шукати — в одному селі люди знайшли тіло дівчини, проте в ньому, посинілому й розбитому річним камінням, Іван не впізнає Марічки — через шість років блукань Іван повертається в село, через рік одружується з Палатою.

(...) Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він газда, вона газдиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка— чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шії блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась. Вони їздили разом до міста або на Храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіль в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, злітались усякі новини з далеких гір. Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки — ото диво яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони вертались знову до щоденних турбот.

(...) Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царин-ку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бринів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері, і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода було б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлисько сіль, булку и намисто і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикла до зимна, її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в

Молодих травах царинки, таке рожеве та свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу.

Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і ран, том впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра-мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груш, руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки що випивали з неї всю. силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле ворожіння! Палагна зробила, над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

— Чого вилупив баньки? Не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блимнув зубами:

— Такої, як ви, Палагно, бігме, не видів. Й закинув ногу через вориння.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили їй волю, а все ж стояла, нездатна поворухнутись, чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла.

І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпонулась і побігла до хати.

Мольфар стояв, роздуваючи ніздрі, і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже зeszла, він переліз знову вориння і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало — то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже.. Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку-Навіть при одній думці про се почувала млюсть у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо відкритому роті. І що-б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса, узяла б ЮрУ-Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того, була сердита на мольфара. (...)

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван нидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злості, а для годиться, коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б, нічого не було. Бо, стрівшись раз в корчмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони? Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри:

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — і затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку еден!..

— На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю; встиг рубонуту Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бар-тку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!.. Тоді вони взялись за барки.

їх ледве розборонили.

Ну, що ж, Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межі вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не допомгла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше, його жерли гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

«Не інакше, як мольфарова справа, — гірко думав Іван, — наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить...» (...)

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях закурилися Тульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч Невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити. А коли надійшла ніч і чорні гори блимнули світлом самотніх осель як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього що він вже поліг у боротьбі.

Іван прокинувся.

— Вставай, — будила його Марічка. — Вставай і ходім.

Він глянув на неї і анітрошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору, і, хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориння, що одділяло па-ринку од лісу, і вступили у густу заросль смерічок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував... — Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Чи пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву діру ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він туливсь до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачачи кров...

— Ти побігла потому, я кинув, твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок...

— Я тебе покохала одразу...

Вони все заглиблялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша, і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків. (...)

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пуші, де трухліли мертві смереки та гніздилися погані

гриби — гадяр і голубінка. Великі камінця холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глині-

Вони йшли далі й далі, забирались в холодний і непривітний глибок верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась, і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчю у неї, звела її брови. Що сталося? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклати палень на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все се сталося так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись. Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик, і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи під сподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків, між якими вилясь дика малина.-Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдвлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок: О! Врешті, вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з лісу вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них: зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся/кліпнув лукаво оком і поспитав Івана:

— Куди побігла? -Хто?

— Нявка.

«Се він про Марічку, — з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях. — Ось чого вона зникла!..»

— Не знаю... Не видів, — байдужно обізвався Іван і запросив чу-гайстра:

— Сідайте.

Чугайстир сів на пенюк, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі Круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримати Чугайстра; щоб Марічка якнайдалі встигла втекти.

Але чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався:— Може б, ти трошки пішов зо мною у танець?

— А чому б ні? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постолі, обсмикнув сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

— Ну, починай!..

Що ж, як, починати, тодрчинати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульським танці. Перед ним смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець, видимо, його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахвами й на животі блищало у нього, як у коняки, а чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! Ще такий! — кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!.. Ще сліпий!.. — піддавав жару Іван. — Го-го! Як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні чугайстир, і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван. Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгорялась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчилились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може, вже буде? — сапав чугуайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од втоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю, — бадьорив він чугуайстра й сягнув по флюяру за черес. — Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: «Є мої кози!.. Є мої кози!..» — і чугуайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює», — співала флюяра.

Шерсть прилипла до тіла чугуайстра, наче він тільки що виліз з води, слина стікала цівкою з рота, відкритого втіхою рухів, він весь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і, наче в нестямі, в знемозі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постолі...

Нарешті чугуайстир знемігся.— Буде, не можу...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі. Іван звалився на землю рядом з чугуайстром. І так дихали разом. (...) Але де була Марічка?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадісні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була? Куди подалась? Може, наліво? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій птьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван йшов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря зі страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання:

— Іва!..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукався коліними в смереки, одводив руками гіллячки і жмури́в очі, щоб не наколотись на хвою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волі́в її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз у раз на слизькі́м мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, з-під його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом:

— Іва-а!..

Він хотів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститись вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибінь. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне Дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пашу.

— Іва-а! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.— Іду, Марічко! — билась в Іванових грудях одповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Вів вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами ґрунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос:

— Іва-а!..

— Я тут! — крикнув Іван і почув раптом, що його тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногою камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смerek і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекала мозок: об що стукнеться голова? Почув ще тріск кості, гострий до нестерпучості біль, що скорчив тіло, — і все розплилось в черво́нім вогні, в якому згоріло його життя...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

(...) Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши у собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось з-під піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на студені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа: вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках? А в котру онь доріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить... — кивали головами старі сусідки і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині... Раз якось паслисьмо вівці, та й звій студений вітер, гейби взимі... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик... — оповідав газда сусідам. А в сусідів уста ворухились од своїх згадок, бо годилось потішити засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив... З ким же я буду тепер газдувати, з ким буду худібчину доглядати?.. — питала чоловікову душу Палагна.

В одчиненні двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий полумінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з Диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата усе сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишаї, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на бідусь мя лишив... — жалілась Палагна. — Не буде кому ні у місто піти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка, видимо, тайлась під вагою-гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось

раптом високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін, наче полемінь, бухнув з-під шапки чорного диму.

— Ей, ти, носатий, купи у мене зайця! — басив зсередини молодий голос, і в відповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

— Не хочу. Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лиця, перед хвилиною скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

— Ха-ха, горбатий!.. Ха-ха, кривий!.. Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно!

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінешніх дверях вже цілувались.

— А на ким висиш?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла і упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анничка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно Дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха. Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли, цілувались, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінкі поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалаялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули, чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та біла хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмивс, я в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморшки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

— Ха-ха!.. Ха-ха!.. — котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь; «млин» дерев'яним клетотом згуків.

— Що маєш молоти? - завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу... — пхались до нього дівки, і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спину направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві тіло, трясучи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерті.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА

(1863-1942)

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в містечку Гура-Гумора в Південній Буковині (нині — м. Гура-Гуморулуй, Румунія).

1869 р. родина Кобилянських переїздить до Сучави, а ще через три роки — до містечка Кимполунга. Тут Ольга навчалася в так званій нормальній школі. 1880 р. Кобилянська написала перше оповідання (німецькою мовою бо знала її краще) «Гортенза, або Нарис з життя одної дівчини».

У вісімнадцятирічному віці Ольга, Кобилянська знайомиться із Софією Окуневською — освіченою дівчиною, яка згодом стала на Буковині першою жінкою-лікарем. Вона разом із Наталею Кобринською, письменницею і громадською діячкою, яка боролася за права жінок, спрямовують Ольгу Кобилянську на шлях рідної культури, радять їй писати українською. 1886 р. Кобилянська пише німецькою мовою оповідання «Вона вийшла заміж», що взято за основу пізнішої повісті «Людина». Саме від цього твору й починається Ольга Кобилянська як українська письменниця й майстер художньої прози.

1891 р. родина Кобилянських оселилася в Чернівцях. На початку ХХ ст. Ольга Кобилянська написала кращі свої твори — повісті «Земля», «Нюба», «В неділю рано зілля копала», «Через кладку».

Померла Ольга Кобилянська 21 березня 1942 р.

Ольга Кобилянська була великою письменницею, бо час нічого не заподіяв її творам, а тільки утвердив їх у нашому народі...

Василь Земляк

«Землю», крім художньої цінності, матиме тривале значення ще й як документ способу мислення нашого народу в час теперішнього важкого лихоліття.

Іван Франко

ЗЕМЛЯ

Повість
(Скорочено)

Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
посвячує авторка

ЧАСТИНА ПЕРША

*Es lirt um uns herum gar mancher
Abgrund? Den das Schicksal grub? Doch
heir in unserem Herzen ist der tiefste¹.*

I

Недалеко від ріки Серету на Буковині простяглося село Д. Навкруги нього — рівні поля, а із заходу — великий панський ліс. Оддалік видніються ще невеликі ліси.

Багато господарів їздили на заробітки до Молдови, тому хати й подвір'я занедбані. А от хата Докії, дружини заможного ґазди Василя Чоп'яка, вигідно виділялася серед сільських хат охайністю, ладом і чистотою, садком і квітником. І все це завдяки господині. Сам господар був пиякою, зневажав жінку й бив її, продавав потихеньку свою землю. Докія, відчуваючи, що втрачає щодень сили і здоров'я, вирішує віддати заміж свою молоду єдину доньку Парасинку, щоб бути спокійною за її долю. Найкраще б їй підходив син заможних ґаздів Михайло, але тому йти в армію. Тоді мати вирішила, що віддасть Парасинку за Тодорику, не дуже гарного, але непитущого, хазяйновитого й багатого хлопця. Дівчина зі сльозами піддалася на умовляння матері.

Докія і Василь Чоп'як видавали заміж свою одніську дитину, доньку свою Парасинку, за Тодорику, сина Онуфрія Жемчука, і йшли враз із донькою й нареченим, з батьками, нанашками і дружбами до пана, щоб просити його на весілля. Завтра мав відбутися шлюб, а позавтра — весілля. Несли колачі, кури й ширінки в дарунок, як того вимагав давній звичай. Ішли з музикою, аби заграти панові й погуляти в його чеснім домі, аби потрактувати його і його челядь доброю горівкою, приправленою медом і корінням. Врешті зібралися всі он тут у ясных покоях, і під час коли старий Петро промовляв до пана, — він усе любив проводити, — раз

¹ Кругом нас знаходиться якась безодня, що її вирла доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша (нім.) — *Ред.*

по раз низько, з пошаною кланяючися, стояли інші з шапками в руках, голосно перешіптуючись або розглядаючись цікаво по хаті. Старий Петро говорив щиро. Йому майже голос відбирало — він понад усе любив Парасинку, — а Василь, батько, вже лише кліпав мовчки очима. Не міг уже зробити нині нічого порядного, тому й перебрав Петро всякі важніші почини газди сього дня на себе... Сама молода викликувала співчуття. Незвичайно полохлива, несмілива й повна дитинячого засоромлення, побачила себе нараз причиною й осередком — головною особою всього руху; на неї гляділи тепер пан і пані, панна й усе окруженця; вона мусила на всі запити відповідати, їй ніяк було прятатися за малині плечі або, щонайменше, заслонити хоч рукавом лице.

Вона стояла бліда й гляділа напіввистрашено, напівглупкувато і лише з натугою видобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким-небудь словом. Мала на собі шовкову ріклю¹, довгий, новий, багато вишитий кожух із звисаючими кутасами. На шиї багате намисто, срібні великі монети, а на голові вінок із червоних і білих рож. Волосся було в неї розпущене, і з-під вінка, розсипалося по волоссю багато до вінка прив'язаних золотих довгих ниток, що заступали місце серпанка. Молодий, одягнений також у новий кожух і сердак, стояв он тут непорядно й обертаявся все цілим тілом до кожного, хто говорив до нього, а наостанку заховався незаметно за кількох старших людей.

Всі бачили, що пара не була дібрана й гарна, що дитина молода не почувала для свого судженого ні іскорки прив'язання, що була німим оруддям іншої волі, — однак горівка з медом, що кружляла раз по раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до глибшого розміркування, зм'якшила серця, на строїла всіх добротою, і якесь загальне задоволення пробивалося на всіх лицах та розв'язувало несміливі язика...

Пан і пані прийняли запросини на весілля, поблагословили молодих, — і вся весільна компанія відійшла до панської кухні, де завівся шумний танець.

Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій. Усі заговорили тут нараз голосно й живо: дехто зотягав співучим голосом, зовсім не стісняючись, а гулящі лопали так сильно ногами, що самі не розуміли свого слова. Між усім тим пробивався тоненький жалібний голос одної скрипки й гармонійні акорди циганського цимбала. Тоненький голос продирався насилу крізь грубий гамір голосів, тупіт і

¹ Шовкова рікля – шовкова з різніх пасох сукня, де станок пришитий до спідниці, і без рукавів.

шолопання ніг, літав раз розпучливими, раз веселими варіаціями між весільною компанією і все неначе навертав її до себе.

За яких кільканадцять хвиль пішла вона за ним майже безтямки, і з громадки ще недавно поважних людей зчинився правдивий вихор. Високі, мускулярні постаті з обгорілими лицами, з руками, мов залізними, увихалися вихром із жінками й дівчатами.

Марні й журливі лиця жіночі розсіялися диким радісним зворушенням, а дівчата Мовчки клонили голови на груди мужчин.

— Грай, музико, грай! — кликав від часу до часу Петро на музикантів, Що ні скорше, ні повільніше перебирали по струнах смиком і дротиком і гляділи майже в тупій задумчивості на вихор, викликаний звуками.

— Грай, най гуляю! Най погуляю! В мене одна сестрінка! — кликав а відтак обвів велику ясну світлицю грімким голосом, мов заржавілою срібною стяжкою, що аж світло задрижало... Шалений жаль обхопив його. Лише він був сам-один і не мав пари, не мав ніколи жінки, ані дитини. Він один сам... сам, як стояв он тут тепер. Знов оббіг голос кругом світлицю і розбився о стіни в шаленій розпуці. — Най погуляю!..

Його висока горда постать перевишала всіх, мов дуб, а на його тепер ясно освітленім лиці з узад зачесаним довгим волоссям, що спадало на плечі, із вузьким білим чолом, відбивався цілий настрій його душі. Несамовита відвага незвичайної хвилі і жаль.

Анна, панська наймичка, робітниця в покоях, марна й неначе бронзова статуя, стояла скромно в однім куті світлиці недалеко світла й дивилася великими, зворушеними, німим горем переповненими очима нерухомо на одну пару.

Молода гуляла з дружною Михайлом і замкнула очі.

Чому?... Чому?... Хто замикає очі, коли має його перед собою?

Здавленим віддихом дивилася Анна на нього. Виринав то тут, то там... то знов там... Його голова ясна й мигає їй в очах... Так чисте золото мигає... Під горло їй підступило щось і здавило її. Вона нічого не має спільного з тим вихром, що шаліє он тут перед нею і пориває з собою. Вона бідна наймичка. Голос скрипки відбивається гострим зойком в її смутній душі. Хіба б їй лише плакати. І плакала сухими очима...

Німий біль товкся в її грудях, а цимбали й скрипка впивалися чимраз глибше і глибше в її смутну душу, її ледве що сьогодні хто й замічає...

— Анно, гуляй! — вдарив її нараз грімкий голос Петра по душі.

- Чого ти стала, як з каменя, та й стоїш? — І, станувши перед нею, пір-вав її за руку й потяг за собою у вихор.

Не усміхнулася. Пішла, як до бою.

Голос скрипки, жалібний, роздразнений, кинувся в нестямі, а потім неначе навіки злучив їх з собою...

І ще двоє людей не поділяло сьогодні радості присутніх. Се була Докія, яка з жалю, що донька покидала так вчасно її хату, стала на лиці неначе земля, — і батько дружби Михайла, старий Івоніка Федорчук. Обое сиділи в однім куті на лаві й сумували. Докія несказанно терпіла під свідомістю, що «сиротіє»; а по-друге — вона добре бачила, що й будучий зять не був ані гарний, ані видний хлопець, і що Парасинка улягла її майже розпучливим мольбам, що виходила за нього. Хвилями відзивалося у ній щось, немов грижа совісті. Коли однак її погляд стрічався з постаттю Василя, що, п'яний, то сам гуляв, то, підносячи руки мов до наказу надмірно вгору, викрикував, то сміявся або співав, — стягала грізно чоло в зморшки й затинала зуби, аби не зойкнути вголос від болю. «Тодорика не пияк, — потішала себе. — Тодорика порядний хлопець. А хоч він і негарний і непоказний, зате він добрий, Парасинка не буде вижидати ночами пияка, не буде бідувати. Він буде шанувати її. До того в нього земля... Незадовжене поле... їй буде добре за ним. Бог добрий і дасть, що їй, пташці дрібній та милій, добре буде!»

Старий Івоніка був також нині потрохи підпитий, але в нього бувало се все наслідком великої радості або великого смутку.

Скоро лише гульба розпочалася, пересунувся він незаметно до Докії, своєї найближчої і найщирішої сусідки, кивнув до неї приязно головою і сказав півголосом:

— Докійко... кумко... всі нині веселі, але ніхто не знає, що там у моїм серці діється!..

— А в моїм, бадіко! В моїм ніби ліпше?.. Ей, Боже добрий... Боже! — і, зітхнувши тяжко й глибоко, відсунулася і зробила йому місце коло себе.

— Так що ви хочете, Докіє? Ви ж віддаєте свою доньку! Вона потакнула головою й усміхнулася гірко.

— Віддаю її! Віддаю її, голубку ту мою милу! — відповіла, спускаючи голос і вимовляючи кожде слово звільна й з натиском. Притім повернула головою за гуляючою донькою і гляділа на неї таким виразом, неначе вона тиха й мертва лежала перед нею на лаві.

— А що я маю казати? Ви знаєте, що я нічого іншого в світі не бажав собі, як вашу Парасинку для свого Михайла! Вона буде така, як ви! Добра й чесна газдиня! Усяку роботу знає і лад тримає у хаті. А хата в неї, як та біла стіна. Наші поля граничать з собою, становлять одну рівнину, їх сила однака. А що на них уродиться, однако гарне й добре буває. Наш товар найкращий у селі, а наша честь, Докійко, наша честь — вона найголосніша у селі! О Докійко, — кликнув болісно і вдарив зі щирою розпукою кулаком об стіл, що стояв поблизу нього. — Я вас шаную, я вас

шаную і кланяюся вам, бо ви перша газдиня в селі й усі се знають... Але чому ви не хотіли подержати Парасинку ще зо три роки коло себе?

Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя, а по якійсь хвилі додала майже поважно:

— Я слабовита. Смерть мене не обійде, як мій час прийде...

— О, смерть! — сказав він і похилив смутно голову на груди. — Смерть одна робить, що сама хоче, і має велику силу проти нас. Та все ж ви не мали чого так спішитися!

— Ви журитеся, що не дістанете невістки, бадіко?.. — спитала Докія. — Не журіться! Нема, відай, у селі такої, що не хотіла би вашого Михайла! Та буде його жінкою, яку йому Бог назначить. Поки що тіштеся ним, що працювятий та чесний. По всіх селах навкруги немає йому пари — такий добрий. Вже як він колись не стане першим у селі або й двірником, то, відай, доброму й не ступати по землі. Най уже на тім скінчиться, що вони не могли побратися. Най уже так буде! І ви Хотіли — і я хотіла! А от прийшов такий час, що все інакше склалося, якби чужою рукою! Так, відай, Бог хотів, бадіко!

На ті слова Івоніка замовк. Він зложив руки, мов до молитви, і при-
близне їх до уст.

— Михайлику! — сказав він. — Михайлику! сину ти мій!

Потім стиснув їх, мов у німій мольбі, й замовк. Великі сльози закрутилися в його очах, і голова легенько в нього задрижала. Був сильно зворушений.

Докія, побачивши се, сама розжалобилася. Вона любила свою Парасинку, але вже так, як він любив ось того свого хлопця... мабуть ніхто на світі не любив більше своїх дітей...

— А відтак у вас ей молодший Сава! — докинула по хвилині мовчання.

У старого змінився нараз вираз лица.

— Сава... — сказав він протяжно й журливо. — Сава вже не Михайло! І він мій син! Адить, Докійко, тут приріс мені до серця змалку, як грудка! Я люблю його, бо що — і він мій син! Але він — то вже інша галузь. Росте й горнеться кудись... та не до доброго й не до нас. Він роботи боїться, йому танець у голові. Зо стрільбою ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, чи товар поєний, чи ні, — коби йому спрага не допікала. Йому однаково, яка погода надворі, чи се землі і збіжжю по добру, чи се бджолу не вбиває, — коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та бог знає з ким випити!

— Він ще молодий, бадіко!

— Молодий! Певно, що ще молодий, має лише дев'ятнадцять років. Але коли Михайло мав сімнадцять, то був уже моєю правою рукою, так як

тепер. Я в його літах служив по чужих людях, був бідний зарібник і клонився низько перед людьми й Богом. Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер... Ой, іще й який розумний!.. Який молодий, а він перехитрить вам хоч би й якого заводіяку. Лише його лінь гризе мене; він не любить землі. Дарма, що ходить по ній, що толочить її, дарма, що живе з неї, що носить вона його. Він і не буде шанувати її, як вона перейде в його руки. Але вона не перейде в його руки, як він не зміниться, — се я йому вже раз говорив і ще буду говорити.

— Ідїть, бадіко, йдїть! Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло!

— А чому ж би ні? Як я можу добрий бути, то чому не може бути й моя дитина така добра? А зрештою... пощо чоловік живе? Не на те, аби робив, Докійко, день і ніч тяжко робив?.. Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманою. Я й моя Марійка — ми обоє доробилися її, оцими нашими руками дороблялися її... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом. Кожда грудка, кождей ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко, дороблюючися її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудочки її! Та про се знає ціле село. Почавши від самого пана, що знає мене ще хлопцем, аж до кожного газди й робітника в селі!

— Я знаю, бадіко! Тоді, як мала будуватися коля в нашім краю, як мала переходити й через наше сусідне село й через он той ліс великий та через он ті трясовиці, які люди геть-геть здалеку минали... Тоді то було, бадіко! Я знаю! Ви і ваша жінка наймалися носити каміння, пісок і шутер. Я знаю.

— Аякже, аякже! — притакнув він із розіскреними очима. — Оце все ми носили, а і більше ще! Землю, і дрова, й вугілля... і Бог знає що ще... Всі ті страшні трясовиці, що блистіли лісом, і полями тут і там — треба було позасипувати, повичерпувати. А хто се робив? — Людські руки. А між ними були й мої й моєї Марійки руки. Марійка погребла там своє здоров'я. Ви не знаєте, Докійко, — тягнув дальше, — тоді жалували ми собі кусника м'яса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш, аж врешті доробилися сього, що маємо. Бог один знає, як то було, — все розповідати не можна. Але ми мали діти, і їм треба було колись щось лишити. Хто ж мав се інший зробити? На нас кажуть люди, що ми скупі, але скажіть ви самі, Докійко, — ви така добра газдиня і самі одні маєте в себе усе в руках, — скажіть, чи можна так легка випускати з рук те, чого так тяжко дороблялося?

Вона притакнула головою і сказала:

— Але тепер можете собі вже ліпше пожити... Тепер маєте, слава Богу, відки!

— Ліпше? Ніби починати тепер те все з'їдати? Ні, Докійко! Сього ми не можемо! Богу дякувати, ми не потребуємо того, мужик багато не потребує! Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжчій часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиги й фасолі? Маю собі каву варити? На те доста нині панів!

— Вам би більше відпочивати. Вам і вашій жінці... Він розсміявся.

— Ви так говорите нині, кумо, — сказав, — неначе б ви коли складали руки на спочинок! Чи, може, ви спіchnете, як ваша дитина вийде з хати?

Вона заперечила головою.

— Отже, видите! — закінув він із побідною веселістю. — Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити, буду робити. Бог сам покличе нас уже, аби ми відпочили. Наша доля — працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця. Так уже сам Бог дав, Докійко!

— Так уже сам Бог дав... — повторила вона майже з жалем. — Так... уже сам... Бог... дав!

По добрій хвилині мовчання, під час якої Івоніка напився з пляшки, що в нього, мов колач, звисала на руці, — була з глини вироблена в формі колача, — почав наново:

— Я навіть і думати не можу про відпочинок! Навесні йде Михайло Добранки, а там... чи довго лишуть вони мені його ще дома?... За пару місяців та й настане осінь, і вже покличуть його. Тоді спаде його часть Праці на мене. Не можу навіть думати про те, як я лишуся без нього...

— А не можете його вибрати з війська? — спитала Докія знижений голосом.

— Я все зроблю, що зможу.

— А пан? — спитала Докія ще тихше, кивнувши головою в сторону покоїв. — Він же вас і вашого хлопця так любить. Він помагав вам не раз якщо треба було. Все вас так хвалить і каже: «Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!» — як же не може вам тут допомогти?

— Я вже говорив із ним про те! — відповів Івоніка голосним шепотом. — Але він каже, що не можна мого хлопця увільнити. Каже, що в мене є ще молодший син, що ми ще обоє здорові, і через те Михайла не увільнять. «Навіть і не починай нічого, — казав він, — і не трать крейцарів, бо однако хлопця тобі заберуть!» Отак сказав мені та ще й додав: «Ті три роки покажуть хлопцеві світ і подадуть науку, що йому, певно, в житті придасться, — сказав він, — нічого йому не пошкодить, не бійся!» Знаєте, він говорив, як говориться. Він, може, має і правду, і цісареві треба дати, що йому, як кажуть, належитья! Але, Докійко! е

тисячі й тисячі жовнів на світі, чому ж ще й мій має йти туди? Чого маю ще й я тратити свою дитину?.. Адить на нього, гуляє...

Поглянув за гуляючим хлопцем своїм, і голос урвався йому в горлі.

— Гуляє. Стільки й добра його! — відповіла Докія, а потім повторила журливо: — Чому має ще й він іти?

— Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його! — тягнув далі Івоніка. — Погадайте собі лише, Докійко... три роки! Три роки лишитися мені без правої руки. Три роки обробляти мені землю без нього, без нього збирати, без нього сіяти! Бджілки наші без нього доглядати, а худоба... ви думаєте, що худоба не пізнає сього також? Гадайте ви собі оце! Я не зможу чистити її щодня і чесати так, як він, а молодий голос знають вони ліпше від мого! Коли погадаю на те все, — а я все лише ту одну гадку маю, — то серце ціпнені мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!

— Робіть що, бадіко! — обізвалася Докія рішуче й оглянулася обережно довкола себе.

— Я хочу так... — відповів він. — Маю триста ринських. Бог один знає, як я складав їх»докупи! Крейцар до крейцара... від року до року... то за хліб, то за мед... то дещо спродав із худоби... та й зложив. За них я, може, викуплю сина! — Додав тайком, звернувшись близенько до Докії. — Я їх гірко заробляв, може, принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще. Я спродав би й мою пару червоних биків.

— Ті червоні пишні бики?! — кликнула Докія здива, неначе перелякана. — Того вже не робіть. Шкода велика!

— Чому? — сказав він. — Я би се радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишиться мені дома. Як будемо жити й будемо здорові, постараємо собі другі. Коби я їх лиш при собі мав, ті молоді руки, а решта — то все байка. Але руки, Докійко, руки — то все наше багатство, то наше добро, то наша скарбона!

— Ну, робіть що, бадіко! Вишукайте собі кого, хто би все робив, а ви лагодьте гроші.

— Я піду до одного знайомого жида в Ч...

— До жида, бадіко? А чи буде то добре? — докинула Докія,

— Чому ні! Най собі люди кажуть, що хочять, а жид може все. Він усюди піде, він із кожним поговорить, він уміє з панамі говорити, розуміє право, а ми?.. Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панамі, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо; воно все-таки «мужицьке». Не послухає нас ніхто. Як на нас пан крикне, тягнув він дальше, — ми вже... боїмось... вже ступаємо назад. Я се знаю сам по собі, що не можна інакше. А на жида як крикнеш, то він тобі в лице засміється. І панові засміється в лице,

приступить ближче й таке наговорить, що пан наостанку руку йому подасть.

— Вони розумні, вони все знають! — відказала Докія поважно. — Недурно Ісуса Христа на хрест висадили!

— Ой, вони можуть усе! Я знаю, що можуть!

— Усе можуть, бадіко! Дивіть лиш, як усюди набиваються! Як лиш на землю набиваються! Оноді іду я до сусіднього села, а там уже у дворі тім, у панськім, великім, жид розсівся. Давно по подвір'ї цвіти та Бог знає що за деревина росла, тепер жидівське шмаття порозкладене, на зеленій мураві сушиться. Бог би вас побив! (погадала я собі). Ще вас і тут не було... Так, вони всюди вміють улізти, вони все можуть...

— Тому я хочу піти до жида, до Буня Чернівецького, знаєте його, і нехай він робить, нехай що робить. Тому маю ще надію, що Михайло лишиться мені. Хоч пан і казав, що все на ніщо не здається, а все ще таки попробую з Буньом. Хоч на душі полегшає.

Він замовк на хвилину, спустивши голову на груди, незамітну малу голову, неначеб надумувався над чимсь; але нараз підняв її, підняв пляшку з горівкою бистро вгору, блиснув очима і кликнув:

— Але відтак, кумо, відтак справлю Михайлові таке весілля, якого ще наше село не виділо! Хліба та булок куплю в Чернівцях. Увесь мій мед піде в горівку, самим медом буду частувати. Заріжу корову, циганів візьму з Глиниці. Гратимуть у мене цілий тиждень. Десять років будуть люди згадувати, яке весілля справив Івоніка своєму Михайлові!

— Ух! — гукнув нараз із несамовитою веселістю, зірвався із молодечою жвавистію з лави, гримнув пляшкою до землі так, що аж на Дрібні кусні розскочилася, а гуляючі на хвилю мов укопані в гульбі зупинились. Відтак пірвав Докію за руку й потягнув у танець.

Розпочали його повільними рухами і кроками. То вправо, то вліво, то вправо, то вліво. Опісля ставали їх кроки чимраз дрібніші й скоріші, чимраз палкіші й дикіші, а відтак неначе шал опанував їх... неначе вихор закрутився на місці... Молоді розгулялись... Заохочені гульбою старших і їх весільними розбурханими окликами, розгулялись іще з більшим

І запалом, як досі. Хустки й ленти мигали в повітрі. Довге волосся металось по плечах, і непогамована сила якоїсь розкованої радості розшалілася. З грудей виривалися раз по раз дрижачі яскраві ухкання... Ноги топтали землю, а голоси цимбала і скрипок виринали монотонним зойком своїм лякливо то тут, то там... І сміялися, і плакали напереміну.

Анна знов стояла на своєму місці. Дивилась, як перше, за гуляючими й за одною головою. Її поважне смагляве лице неначе о одну відтінь поблідло, а в очах горів невгасаючий жаль...

Нараз прокинулася.

Він полишив свою дівчину і звернувся до неї, — ішов... Гаряча кров обілляла її, і перед нею неначе світ захитався...

— Ходи, Анно, погуляємо! — промовив несміливо й подав їй руку. Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвили вмовкла музика. Голосним зойком урвалася одна струна, і все зупинилося на місці.

— Зв'язи, мой... і грай! — крикнув Петро, що до нестями розгулявся та ніяк не хотів переставати.

— Ні, вже доста! — кликнув хтось інший.

— Кому доста, той най рушає надвір! — відгукнув він. Але інші не були тої думки... І струна не давалася так скоро зв'язати, а Докія, що небавом по гульті знов усіла, піднялася зі свого місця. Висока й поважна, мов цариця, станула між усіма і запросила їх додому. Вже доста тут гуляли. Були прецінь не в себе й не на танці. Вже пора додому. Вже аж у хаті потемніло, так нагуляли. Потомилися, час далі йти, конечно...

Не зіткнувшись, розлучилися дві руки. Старий Івоніка прийшов і взяв сина під руку. Анна лишилася сама на місці.

.

Кілька хвиль пізніше стало в хаті тихо. Світло горіло, як перше, а в кутах ховалася темнота.

Анна клячала перед своєю постіллю, де на стіні висів почорнілий дерев'яний хрест зі спасителем, і молилася. У неї судорожно зціпилися руки над головою, а лице зарилося тісно у постіль. Нечутно молилася...

Великими, глухими очима зазирала ніч крізь вікна, а її тьма, чимраз чорніша, добиралася поволі, незаметно до дівчини...

.

Була весна. Івоніка з Михайлом пішли до міста, а Сава — наглянути в полі бурдеї, де була худоба. Хлопець із неприязню подумав про старшого брата — вказує йому, повчає. Ну й що, що любить чорнооку Рахіру? Хай його батько й посварився з батьком Рахіри Григорієм за фальшиве свідчення того, але він, Сава, у тому не винен. І нічого, що Рахіра йому родичкою доводиться — він гріхів не боїться. Сава любив стріляти, тишився, коли попадав у звірину чи пташину, не думаючи, потрібні вони йому чи ні. Думав, як добре, що Михайла візьмуть до війська, тоді йому не треба буде критися, йдучи до Рахіри.

Марійка жила у згоді зі своїм чоловіком, поважала його. Була доброю господинею, але заощаджувала на всьому, тому в селі її звали скупкою. Це" злило. Як не витрачає часу за балаканиною, не роздаровує добро, їсть просту їжу — то вже й скупа? Зате скільки в неї добра в скринях,, придбаного для своїх дорогих дітей! Журилася, що Михайлові треба йти в армію. Побігла до ворожки, і та їй нагадала великий жаль, що бідним роздаватиме своє

добро й од людей ховатиметься, а те, що наймиліше, піде од неї далеко, те, що далеке, стане близько до серця.

І Сава був високий на зріст. Його обличчя можна б назвати гарним, якби не холодний блукаючий погляд великих сірих очей. Хлопець прийшов додому, так і не напоївши худоби, бо зголоднів. Мати почала його ляяти, що не дбає про худобу й господарство, що ходить до безпутної Дівчини, сказала, щоб ішов туди, звідки прийшов. Сава набрав яєць, вкрав курку й пішов до Рахіри.

II

Прийшли зміста Михайло й батько, сказали, що хлопцеві все ж доведеться йти до війська, бо жид, з яким Івоніка домовився про відкуп і якому дав гроші, десь зник.

Наступного дня батько з Михайлом орали волами землю. Івоніка дивився на сина й не міг надивитися. Заговорили про Саву. Михайло сказав, що треба з ним суворіше, розповів, як той гостро йому відмовляв, ще й якимось зіллям ворожив.

Зійшлися на тому, що Сава молодий, дурний, його підмовляє Рахіра, ось коли Михайло піде до війська, він буде допомагати батькам і порозумнішає. Син порадив батькові продати частину худоби, щоб легше було хазяїнувати, але Івоніка надумав, що саме з цими волами його старший син розпочне разом з молодого дружиною своє господарство.

III

Був травень. Михайло був у бурдеї, пас волів, дивлячись на них, як на рідню, особливо, коли дізнався, що вони призначені йому. І думав про панську робітницю Анну, яку таємно любив. Вона наймичка, до міста не поїде, та це їй і не дозволить лиха мати, яка тільки й знала, що забирати в неї зароблені гроші, брат теж вимагав грошей і бив, як не мала їх.

Уперше Михайло побачив Анну на панському подвір'ї, як разом лузали кукурудзу. Анна була гарна, скромна, знала багато різних робіт, не дозволяла хлопцям сороміцьких жартів при собі. Усі її дуже поважали. ,

Другого разу Михайло бачив дівчину, як ішов до крамниці по сіль. Анна Допомогала матері чистити горох, а та почала скаржитися хлопцеві на невдячних дітей. Михайлові було дуже жаль Анночки, яку так несправедливо лаяла її погана мати.

Після того Михайло став бачити Анну частіше, коли мав справу на панському дворі. Була вона інша, ніж сільські дівчата, — ніжніша й тонких звичаїв, охайніша. Товаришувала тільки з дочкою Доки Парасинкою. Сільські хлопці Мало нею цікавилися, бо була бідною, не мала ані землі, ані грошей. Анна і сама не знала, як її душею заволодів Михайло. Був він добрий до неї і не так, як інші. Багатий, а говорив, як з рівною собі.

.

Було се одного вечора в липні.

Анна ходила до жінки старого Онуфрія по гриби й саме вертала домів. Їх хатина стояла під панським ліском, і вузька стежечка вела від неї через поля попри бурдей Івоніки, аж до сільської дороги. Було пізно. Чудовий, ясний, тихий вечір. Небо із незвичайно випуклою глибиною було засіяне зорями, а між ними місяць жаристий і свідомий побіди. Далечина була лагідна й виразиста, а над полями, на які спала рясно роса, здавалося, розпростерта срібна сітка.

Нива з гречкою простягалася ніжним біливом коло високого й буйного жита, а там далі краплі роси блистіли, мов осталі, на житі і пшениці зачіплені сльози проти місячного світла. Десь-не-десь знімалася з мокріших місць легка, прозора мряка. Глибока тишина пакувала всюди, лиш сверщки перекликувалися численно й, оживляючи широко і далеко далечінь. Крім того — жодного звуку. Все стояло неповорушно, штвино, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком і гіпнотизувала все магічним місячним світлом.

Анна йшла спішно вузьенькою стежкою, що вилялася майже невидимо скісно між гордим житом. Жито сягало їй майже по груди й було таке пишне й буйне; такого вже здавна на нивах сього села не бачили. Се було саме збіжжя Івоніки, через яке йшла стежкою і яке від часу до часу гладила верхи рукою, мов голублячи його до себе.

Була поважна, як звичайно. А там, у старого Онуфрія, чула різні новини. Він оповідав, що до нього заходив оноді Івоніка, хотів від нього купити один штубей, але Онуфрій не продав; він не продає, як казав, нікому своїх бджіл, бо свої бджоли має він лиш для себе; йому оповідав Івоніка, що у нього всі такі згризені, що Михайло вже в жовтні забирається і що він, Михайло, дуже зажурений.

Неустанно шукає собі роботи. Ба сеє візьме в руки, ба тее. Ба йде в поле, ба вештається коло товарини, коло бджіл. То знов лагодить щось коло плота, аби його завірюха і сніги не звалили взимі до землі, то знов покопує шанці по полях, щоби в дощових часах не перепоювалася земля надмірно водою, то знов бере сокиру в руки... Все хоче лишити татові в порядку, як піде, бо... може, ніколи не поверне! А Марія плаче, що далі буде треба керницю для її сліз копати... Але вони всі дурні, — сказав до неї опісля Онуфрій. — Він був в Італії, у Відні й вернув зате з гонорами додому. Але всі люди в оцім селі — останні дурні, — се сказав він Івоніці на всі його жалі.

Вона роздумувала над тим, як то буде, коли молодий хлопець піде-В її поважній душі зарився вже здавна біль розлуки і зростав чимраз більше. Вона вже здавна знала, що він мусив іти; знала се скорше, як всі інші. У пана, де родину Івоніки любили й шанували, говорили не раз про се, що

хлопець не буде й не може бути увільнений і буде мусити відслужити у війську свій час. Але вони не вірили й усе пробували на різні способи урятувати сина. Тепер же пересвідчилися, що там правду говорили. З ним самим не говорила вона ніколи пре се, що він піде. Він приходив тепер доволі часто на панське обійстя. Перед двома тижнями приніс від свого батька меду для пані в дарунок. Передав їй, і вона віднесла мед до покоїв. Коли хотіла відтак миску вимити і йому віддати чисту, сказав:

— Лиши се! (Тикав їй, помимо того, що була бідна наймичка). Се вже дома зроблять! Що ти робиш, Анно, і як маєшся? Я їду позавтра з татом на ярмарок на Петра в місто. Хочемо одну корову продати й молоді бички купити. Що тобі звідти привезти?

Притім узяв її за руку й шукав її погляду. Жаріюча полумінь так і обгорнула її, і вона вирвала руку назад. Він, очевидно, жартував. Так питають звичайно, коли їдуть на ярмарок. Лише її дика душа не могла увійти в той жарт, і вона відповіла майже жорстоко:

— Що хочете!

— Я тобі принесу «файний» перстін! — сказав він непевно.

Відтак увійшов один із слуг у кухню, і він віддалився мовчки.

Тепер було вже по Петровім ярмарку. Вона лиш чула, — старий Івоніка був майже що другого дня у пана, любив усіх дома, мов батька й матір, — що спродали свою найкращу і найдорожчу корову і що Михайло за нею плакав. Але її треба було спродати, — оповідав він, — бо не міг запускатися багато з товаром на зиму. Все те потребувало надзору і праці, а він сам не зможе всього як слід допильнувати. Зрештою, йому буде потрібно грошей, і Михайло буде також при війську потребувати грошей.

Всюди стрічала його ім'я, чула щось про нього, чула, як його вихвалювали все і все... Ой Боже, нехай уже буде, як Бог хоче! Вона могла свою долю хіба Богу повірити. Всюди визирало щось смутного, але, певно, вже її доля була така... Вона схилила голову і прискорила крок. Вже пізно стало. Ніч настала вже вповні.

Вона оглянулася, а кругом нічого, лиш поля й поля, лиш небо і звізди. Ген далеко по однім боці, куди вона прямувала, біліли заслонені почасті садовою стіною поодиноких сільських хат, а цілком далеко, на легкім згір'ї, здіймалися між верхів'ям старих лип два високі комини панського дому.

Мала ще перейти цілу ниву жита Івоніки, відтак конюшину, а відтак ще минути хату Докії, і аж потім вийде на доріжку, що веде до панської хати.

Близько неї крикнула перепелиця, захована в житі, відтак перелетіла їй майже перед лицем; сверщки цвіркали, здавалося, саме коло Неї, а якби хто хотів оглянутися за ними, добачити їх там, звідки продзвеніло їх

цвіркотання, та воно доходило знов з іншого місця: Се була їхня сверщкова тайна, якою дразнили нічних мандрівників.

Нараз виринула недалеко постать, розхилувала осторожно обома Руками штивне море збіжжя і підійшла прямо до неї. Се був Михайло. Вона перелякалася. Він з'явився, неначе з-під землі виринув її ество підлягало могутньому впливові нежданної хвилі й не могло від нього освободитися.

— Добрий вечір, Анно! — сказав сердечно, знімаючи капелюх, і подав їй руку. — Відки вертаєш так пізно?

— Від Онуфрія з грибами, — відповіла слухняно, мов дитина, тремтячим голосом.

Він мовчав хвилину і дивився на неї. Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом, мов смерска. Її голова була схилена низько на грудь, а руки спущені вділ. Ніч була така погідна і прозора, така прегарна й тиха, — нічого, крім цвірінькання сверщків...

Він бачив виразно її голову і її сумовито закрощені уста.

— Анно! — почав зворушено. — Глянь на мене! Я знав, що ти йшла до Онуфрія. Я ждав і визирав цілий час за тобою... хотів із тобою говорити.

Сказавши се, поклав обі руки на її рамена, оглядаючись zarazом притім лякливо позад себе. І він був соромливий і полохливий; ніколи в житті не промовляв ще так до дівчини. А як і вчинив се, то не довіряв і самій тишині ночі й мовчазним нивам.

Вона позирнула на нього, щоб опісля опустити очі. Ціла повага її ества обхопила її і заволоділа нею цілковито. До того прилучилося дике зворушення, що замкнуло їй уста.

— Анно! — тягнув він ніжно далі, притягаючи її несміливо до себе. — Ти мовчиш так, якби я хотів тебе бити; може, тому, що йдеш через мое поле? Сею стежкою йде кождий, хто хоче. Ти можеш десять разів більше від інших ходити, коли схочеш! Я вистелив би тобі сю стежку найкращими килимами моєї мами. Я люблю тебе!

Вона поблідла, глянувши на нього дико зворушеними очима, і мовчала далі. Щастя було таке велике, але й таке несподіване, що вона стала безрадна й не знала, що сказати.

— Я тебе люблю, Анно, вже віддавна! Ти така гарна й добра! Хочу тебе взяти за жінку, тебе одну! Тебе одну-одніську! Ти мусиш мені сказати, чи ти хочеш і чи любиш мене?

Паралізуюча повага усунулася з її душі. Вона обвила його шию руками й повисла на ній.

Ти любиш мене? — прошептала врешті. — Любиш мене, Михайле? Я сього не знала! Я така бідна... Я нічого не маю... Я не маю поля... Але я тебе люблю...

— Я не питаю за поле, зозулько...

— Але я тебе люблю... знаєш?

— Хотів знати... Поцілувалися.

З цілою повагою, яка була їй властива, пробилася її глибока любов; з цілою потугою молодої лиш десь-не-десь культурою діткненої душі розлилася вона тепер і розігралася гучно. Була цілком сповнена любов'ю, цілком перейнята тим надсильним, досі завсіди лиш боязко заховуваним, затаюваним почуванням.

Але так, як воно зложилося, було майже не до увірення. Найпорядніший, найліпший хлопець у селі й один із найпожаданіших любив її, її, що нічого не мала, була убога, а лиш виставлена на гнів матері і штовханці брата, якою ні один хлопець у селі не журився, яка не істніла для нікого, крім для своїх хлібодавців.

— Я стільки по ночах наплакалася! Бог один лиш знає! — прошептала тихо, ховаючи соромливо голову на його груди.

— Чому, любко? — питав він, гладячи її чорне, у світлі блистяче волосся і притискаючи її до себе, мов дитину.

— Бо так! Як було мені не плакати? Все було так смутне! В мене нема ні жмінки землі, ні грошей. Мое серце підгризало щось, мов червак. Я ані знала, що ти мене любиш, ані що...

— Ані що хочу тебе за жінку взяти? — докінчив він речення й усміхнувся. — Але тепер уже знаєш! Тепер не потребуєш уже плакати! Віджени смуток і візьми замість нього мене! А як тобі знов коли стане на серці тяжко, то вийди й поцілуй мене! Доки я ще тут, цілуй мене! Доки я ще тут...

— Та й доки я жива по світі ходитиму, Михайле! — сказала, обнявши його дико за шию і надставляючи з несказанною щирістю молоді, непорочні уста до поцілунку.

— І доки я по світі живий ходитиму! — сказав глибоко зворушеним звуком, із щирою вірністю й сердечністю, і поцілував її. Був несказанно щасливий у тій тихій, ясній, місячній ночі, сильно зворушений і розжалоблений і притім собі зовсім новий. З ним ніколи не бувало, як тепер.

Було так чудово й гарно і що вона його так дуже любила, оця гарна, розумна, тиха дівчина, що не мала собі пари й не була нікому рівна.

— Я тобі і перстень приніс, що купив на Петра в місті! — сказав він і витягнув його із-за ремня. Відтак засунув його їй на палець.

— Тримайся мене, Анно, як я піду! — промовив поважно. — А я тобі також слова не зломлю! Скоро поверну, зробимо весілля!

— Ти не повернеш скоро, Михайле! — сказала й зітхнула.

— Чого зітхаєш? Не зітхай! Не смуги мені ще більше серця, я й так із жалю землі не виджу. Дома не виджу начого, крім сліз. Мама заєдно плаче, а тато зітхає мовчки. Я все собі гадав, що воно не прийде до того.

— Я се знала, Михайле! Я чула, як пан і пані говорили, що нічого не поможе, що ти будеш мусити свій час відслужити. Пан був би порятував, якби було можна. Вони люблять тебе. Тебе, твого тата і твою маму. Я лиш перед своєю мамою боюся і перед братом. Вони все грозять Мені сусідом...

Вона урвала і притулила, як перше, голову до його грудей. Він мовчав Хвилину, погладжуючи наново її голову ніжно, а відтак сказав:

— Терпи, а не йди за нього! Бог нам допоможе! На різдвяні свята Дістану, може, відпустку і приїду. У мене є надія, що все буде добре. Дотримай лиш мені слова, а як я верну з війська живий, тоді не буду боятися твоєї мами, ні твого брата.

— А твої родичі, Михайле? — спитала вона і, піднявши голову, поглянула йому вигребущо й боязко в очі.

Він здвигнув плечима й усміхнувся примушено. Знав, що вони не будуть за тим, особливо ж його мати. Вона для нього бажала би самої королівни, але він мав те пересвідчення в серці, що здобуде її для себе. А батько його знов дуже любив його, і коли батько пристане на те, мати мусить пристати.

— Ти тим не журися! Оставай лише nadalьше у пані й будь мені вірна та молися за мене, коли буду там. Як там не вмру, буде все добре.

Вона почала тихо плакати. Він запримітив се.

— Тепер уже плачеш! Я ж іще не пішов і ще не вмер! Пожди ще з плачем! — потішав її, а тим часом огорнуло й його якесь почуття смутку. — Поцілуй мене радше ще раз!

Він обняв її пестливо рукою й підняв її голову. Тут вона схаменулася.

— Я мушу вже йти! — сказала полохливо, пригладжуючи собі волосся. — Я забарилася! Боже мій! Що там скажуть? А я цілком забулася! Скажу, що в Онуфрія забарилася. А там, у Докії, вже спустили з ланця великого пса, а мені прийдеться минати її хату.

Вона підняла одною рукою з землі кошик із грибами, а другою обняла ще раз його шию.

— Будь здоров, Михайле; добраніч і приходь! Прийди з чим-небудь до пана, щоби я тебе ще бачила! Я буду за тебе молитися і слова не зломлю. Вже най буде, як буде!

— Може, чей, не застрілять мене! — жартував він вимушено. — А коли мене й поцілить яка куля, то, може, не загину відразу. Я міцний, і недурно кажуть, що я як той медвідь. Сава вимовляється все тим, коли не

хоче мішки з насінням виносити на під. «У тебе плечі, як у медведя, — каже він, — неси ти!»

Вона ступила вперед і подалася вперед.

— Я вже йду, Михайле, вже пізно!

— Я тебе підведу!

— Ми на. маємо тут обоє місця, бачиш? Стежка така вузька, а що мені з того, як ти будеш іти за мною?

— То я піду вперед тебе! — відповів він весело.

— Так я не буду видіти твого лица. Все одно, чи вперед, чи назад, я хочу видіти твоє лице.

— То я буду йти побіч тебе.

— То хіба жодне з нас не буде йти серединою стежки. Грудою зле йти.

— Ще й ослабнеш з того! — сказав він із здержуванням усміхом, і вона усміхнулася. — Потолочимо колосся! — сказала вже цілком лагідно й щасливо, погладжуючи пестливо рукою тяжке золотисте колосся, між яким тепер темнів високий блават! — А се ж гріх, воно Таке гарне!

— Так іди ти вперед мене! — промовив він. — Нехай тебе добре затямлю! Коли піду вже геть звідси, буду між чужими й сам чужий, як буду на варті стояти, буду тебе згадувати. Ідемо обоє нашим полем — буду гадати — ти все наперед мене, вузьенькою стежечкою, а я за тобою. Відтак ти обернешся й усміхнешся до мене, а я поцілую тебе...

У тій хвилі вона подалась у ході з жахом о один ступінь назад. Заець біг житом і перебіг блискавкою стежку близько її ніг. Вона розсміялася.

— Бодай же тебе! Як же я злякалася!

— Бо ти дівчина! — відповів він із легким глумом у голосі. — Я ловлю їх, як мухи!

Десь у гушавині жита обізвалася знову перепелиця. Вона станула мимоволі і заслухалася.

— Перепелиця підплітькає, — сказала майже побожно, — а свершки галасують, мов наймити.

— Бо ніч ясна, вони люблять місячні ночі. Галасом своїм заповнюють тишину, мов цітками! — відповів півголосом.

Обоє звернулися назад до місяця і дивилися хвилину в освітлену, виразну і лагідну далечинь і назад — на ту стежку, якою йшли.

Перед ними простиралися лани, пишні й багаті, місцями знижуючися, а місцями здіймаючися у лагідні згір'я. Вони мов збивалися коло лісових оаз, що темним тлом стояли позад ланів.

— Усе спить, — сказала вона шепотом, неначе боялася голоснішим гомоном збудити що-небудь у природі. І справді. Здавалось, що все вокруги спало. Високе буйне збіжжя, білі, срібlistі ниви гречки, а далі струнка понура кукурудза. Легка імла, що тут і там знімалася прозорими

серпанками над поодинокими місцями піль, здавалося, оберігала дрімучу рости́ну в тихім сні.

Малий лісок, там ген за ланом, з якого винесла гриби, лежав закутаний у теміні, а над усім здіймалося ясне, величаво-високе небо з своїм бдискотом зірок і м'яким срібним світлом місяця, що безгомінно пронизало темінь літньої ночі і творило з неї пречудовий, тихий, своєрідний світ.

Обоє мовчали.

Вони все ще стояли, звернені назад проти місяця і проти тої сторони, з якої вона вертала.

Вона дивилася довгу хвилю в далечінь, неначе забула про себе, так витріщилася туди. Нараз заблис переполох, її очі розплющилися Широко.

— Михайле! — обізвалася раптом і боязко. — Дивися, видиш?

— Що таке? — спитав.

— Іди очима назад тою стежкою, якою я прийшла...

— Ну, і що ж? — Дивися, видиш ти тепер ваш бурдей, як він он там унизу лежить обведений округи густою деревиною, так, як стара бабка, скулена на землі? Видиш його? А дерева, що густо виростили за ним, як лісок, видиш ти? Воно так ясно, все видко докладно, цілком докладно. Дивися на малу стайню коло бурдея, на плоті висить довге пасмо білого полотна.

— Я виджу. Мама білили й забули заховати полотно, Та що таке?

— А тепер дивися! Кусень від бурдея направо відділений багнистою левадою, де все застрягають коні возом, як вивозять скошений той рогіз; тепер гуляє там шматами легка імла, на крок звідти лежить панський лісок. Він тепер дрімає, видиш?

— Чому б не видів? — спитав не то зчудовано на її дивні допити. — Я його щодня бачу, я маю його щодня перед очима. Лісок веселий, мов хлопець.

— Так, веселий, як хлопець! — повторила майже механічно. — Але тепер, Михайле, дивися! Видиш ти «сусідній» ліс, що чепить позаду багнистої левади межі бурдеєм і веселим хлопчиськом? Таємний і страшний, видиш ти? Він віддалений добрий кусень від вашого бурдея; ти се знаєш, Михайле, се «сусідній» ліс! — додала, чудно зворушена, майже нетерпеливо, і в її голосі пробився несказаний біль, і мов слізьми затремтіло.

— Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно. В днину й вечором, Михайле. Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди й жене звідти. Мені на плач збирається, коли побачуся там сама... Я страшенно боюся... дерева такі темні... воно так страшно... я не знаю... я не знаю...

Вона говорила, перехилившись легко вперед. Широко отворені, майже витріщені очі від того лісу не зводячи, неначе мала візію, держалась одною рукою його і, здавалося, була всіма змислами там, у далечині, коло згаданого лісу.

— Все... воно мені... так... коли... я там... — говорила розірвано й бязко. — Коли дивлюсь... туди. А... нині... де воно так ясно... дивися... як ясно... напрочуд... ясно... Звідти іде щось!! — скричала нараз несамовито в дикім переляку. — На тебе й на мене!..

Кинулася до нього судорожно і, мов ослонюючи його, обхопилась його бурливо руками і притиснулася лицем до нього. Слід за тим попала в конвульсивний плач, що його приводить із собою лиш несподіваний, несамовитий перестрах.

Майже в тій самій хвилі обвів і він її руками. Його пройняло холодом, волосся стануло йому дубом, Тримав її міцно, притиснувши до себе, і витріщився гострим поглядом в указаний напрям. Він не боявся і не бачив нічого. Його бурдей, до якого мав небавом вертатися, лежав спокоем повитий і справді, мов скулена старенька в намітці, ослонений ззаду густою деревиною, а там далі, направо, за багнистою левадою, на тлі, де здійсалися легкі прозорі імлі й неначе на границі другого села, лежав сам для себе «сусідський» ліс. Чужий, невеличкий і лиш рідко побережниками звідуваний. Неначе добро без властителя, де кожний міг ограбувати дерево й доволі часто ограбував, так лежав він.

Він знав його аж надто добре. Зрубував там у нім часом сухе гілля, кілля до плотами переводив не одну ніч в його глибині. Але тепер не бачив нічого. Йому й не впало там нічого в очі. Ні в днину, ні вночі, і вона мала, певно, лиш пустий привид.

— Ти дівчина, — успокоював її рівним голосом, але наглий переполох, який перейшов від неї на нього, дзвенів ще й у його голосі, — і тому боїшся! Перехрестися! Бог з нами, і я проведу тебе аж додому. Там нема нічого, і тобі лиш щось привиділося. То була мряка.

— Се не була мряка! Воно летіло крізь мряку! — говорила розірвано і хлипаючи, піднімаючи на хвилю голову й дивлячись йому переконуюче й разом з докором в обличчя. — Воно летіло... на мене... і на... тебе!.

Нараз урвала. Завернула звільна, неначе невидимою, зростаючою міццю силувана, голову знов просто в синявий, освітлений напрям, де на полях, що знижувалися, темнілися тепер оази лісів.; Дивилась туди хвилю вигребущими, заляканими очима, з болісно зморщеними бровами, не звертаючи ні погляду, ні голови ані на хвилиночку від того місця. Нараз обхопила пальцями його рамя міцніше. Почала мов у болю стогнати, а відтак легко зойкати: — Вже знов... вже знов... — а відтак скричала, як перше, з несамовитим перестрахом. — Знов летить!

Він пірвав її з собою.

Вона плакала голосно, а він смертельно перелякався.

— Ходи! — кликнув, хрестячися та дзвонячи зубами. — Тут нечисте місце! Ходи! — І, піднявши з землі гриби, що вона в перестрашу опустила, обвів її рукою й потягнув даліше.

Ішли, притулившись тісно одне до одного, між високим збіжжям.

Вона утирала очі рукавом, оглядаючись раз по раз боязко поза себе, перемагаючи все наново напливаючий плач, і йшла послухно за ним, коли місцями мусив сам ступати вузькою стежкою.

— Не вертай сею дорогою! — просила благаючим голосом і притискаючи його руку до себе. — Я боюся!

— Мені не станеться нічого, голубко! — відповів рівним, поважним тоном. — Мені не страшно! Я не боюся!

— Тут щось нечисте... на тебе й на мене, Михайле, — промовила в розірваних реченнях, тулячись тісніше до нього. — Я се виділа тепер!

— Що ти таке виділа?

— Щось страшного, не знаю напевно що! Щось престрашного... закривавлені, вогняні шмати... з двома розжареними, несамовитими очима, що зближались до нас у шаленій шкорості. І так шкоро, як воно летіло до нас ураз із лісом, так само шкоро зникло. Боже, що се могло бути?!

Його пройняла дрож, і він перехрестився. Був забобонний, як батько й мати, як взагалі більша часть людю його села.

— Місячні ночі все таке з собою приводять! — сказав опісля в поучнім тоні, щоб вона успокоїлася. — Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха! Ади, там недалеко панського дому, де виїжджається вже з толоки на дорогу, коло малого яру, яким можна найборше дістатися до нашої хати з толоки. Там також нечисте місце! Завжди, як місяць вповні, показується там великий чорний пес. Той пес гуляє на одному місці і не пропустить жодного чоловіка даліше, доки не схоче. Ні за що в світі не пропустить!

— Ти видів його! — спитала боязко.

— Ні! Я ні, але старий Петро казав, що бачив його раз! Він вертав — оповідав одного разу — пізно з села до дому! Ніч була ясна й місячна, як нині. Він ішов сам. Чим ближче доходив до того місця, тим більше ослабав у колінах. І нараз станув перед ним величезний пес із огняними очима і витріщився на нього. Він і собі вилупив очі на нього. А коли відтак здіймив руку, щоб перехреститися, пес зник, а він, знаєш, він лежить, як сніп, на землі!.. Уже пізно по опівночі прийшов до себе, здіймився з землі й поволікся додому. Казав, що ще три дні по тім чув слабість у колінах із страху.

— Воно вже так буває! — докінчив кріпшим голосом, — і в таких хвилях треба все лише про хрест пам'ятати, треба зараз перехреститися. Відтак не видиться вже ніколи нічого!

— А я забула про хрест, Михайле! — сказала вже відважно і спокійніше й усміхнулася, мов дитя, з вогкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового, — і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже все пам'ятати про хрест, — і, сказавши се, перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі. Відтак обізвалася, відітхнувши: — Тепер я вже не боюся! А нині так ясно, що можна б цітки збирати! Але ще нема півночі! А я таки страшно перепудилася! — завернула вона на попередній предмет. — І що се могло таке бути, що я бачила? Що се могло таке бути? І ніби знаю, що воно було, а прецінь не знаю!

— Не згадуй! — обізвався він щиро. — Нехай воно від нас щезає!

— Нехай щезає! — повторила поважно, а по хвилі додала: — Зі всього я лиш припізналася! Пані наказувала не бавитися допізна, а я якраз забавилася! Ходімо швидше, Михайле! Дома будуть мене ще потрібувати!

І прискорили мовчки кроки. Ішли все ще вузькою стежкою полем, та лиш уже тепер високою кукурудзою. Шовкове листя її неначе шепотом відзивалося до них, коли одно або друге, переходячи повз струнких ростин, десь-не-десь діткнулися або й відпирали її зі стежки руками. По недовгій часі спинилися недалеко білої хати Докії, а разом коло дороги, що вела до панського дому. Тут обняв він її.

— Поцілуй мене тут ще раз, зозулько! — просив ніжно. — Далі не піду з тобою, бо люди будуть видіти! Не треба тепер!

— Не треба, не треба! — відповіла живо, обнімаючи його тісно за шию. — Бог видить! — закинув півголосом і поцілував чисті її уста.

— Лиш Бог один видить! — відповіла з цілої душі, відтак розсталися. Вона пішла, а він остався ще хвилю на місці та глядів за нею, як ішла польовою дорогою, а відтак як минала білу хату Докії, пустивідись толокою до недалекого панського дому. Неначе темна струнка смерічка, так ішла прямо, легко колихаючись, доки не зникла йому з очей.

Він чув себе вповні щасливим. Вона його любила й хотіла на нього ждати і... буде його жінкою.

Відтак перехрестився і пішов назад стежкою, що вела в ясно освічений напрям. Його бурдей лежав, тихо дрімаючи, закутаний у синяво-срібlistу мряку й вижидав його з отвертими дверима і двома дрібними, проти місяця зверненими, тепер ясно-блискучими віконцями...

IV-XII

А в цей час Сава прокрадався до Рахіри. Він приніс їй з дому крадькома взяті борошно й сир. Вони почали розмовляти, лаяти батьків Сави й брата, які все повчають хлопця. У Рахіри Сава почував себе вільно, робив, що хотів — пив, палив тютюн. Рахіра мала над ним якусь силу, казала слухати її, тоді буде він, Сава, багатим газдою, а вона — його газдинею.

Настав жовтень. Федорчуки із сумом та плачем проводжали Михайла. Хлопець теж із жалем прощався з худібкою, з полем, зі стежиною, де стрічався з Анною. Зброї він не любив з дитинства і вважав її чимось скритим та небезпечним.

Михайло звик до спокою і ритму, спорідненого з природою, а місто з його гамором та поспіхом знесилювало його душу.

Минали тижні, а Михайло ніяк не міг звикнути до життя в казармі, у нього навіть закралася думка про дезертирство. Батько приходив тепер майже щотижня, приносив домашні гостинці, розраджував, умовляв. Дикі порядки армійської служби були нестерпні для Михайла, особливо після того, як капрал примусив жовнірів вилизувати сміття з підлоги в казармі. Щодня була якась новина: «Там один умер, тут побив кінь якогось на смерть... там якийсь стратився...» Якось на солдатах узимку випробовували намети. Ті виявилися непридатними, й багато новобранців ледь не загинули вночі через мороз.

Мати гнівалася на Саву й казала, що він не отримає землі, якщо буде знатися з Рахірою. Сава виказував, що батьки люблять Михайла більше і дбають лише про того, а він зробить так, як сам захоче.

XIII

Анна працювала тепер у попових паннів. День у день ходила туди на роботу, а від осені мала у них настало лишитися. Так порадив їй Михайло, з яким бачилася на великодні свята.

— Мама та брат не будуть над тобою стільки збиткуватися, — казав їй, — а як я прийду додому на день-два, зможемо бачитися. Коли б я, як вояк, заходив до тебе до хати, то сварили би, та й таки не треба, абц хто про се знав. Коли верну з війська, покажемо людям, що знаєм! На те вона усміхнулася.

— Вже най би так, як ти кажеш.

— А мама та й брат що казали, як ти пішла від них? — спитав. Обое знаходилися в поповім городі. Вона чистила стежки, а він, перескочивши невисокий тин, лежав у цілій своїй довготі на землі, щоб його здалека ніхто з хати не заздрів.

— Та що! — відповіла. — Мама казала, що я її знати не хочу, а брат — що я стріляю за якимсь голодником, та як коли мене з ним переловить, то поб'є, що попам'ятаю його. «Ти, — каже, — даєш йому всі крейцари на тютюн, чи чорт знає на що, а мене та й тих, що тебе вигодували, знати не хочеш». Не вірять, — додала, — що панотець мало платить. Каже: «Я колись прийду та розвідаюся, ти мудрагельнице панська!»

Михайло зморщив чоло і збив кулак.

— Гай, гай, — погрозив похмуро, — коби він лише коли мені в руки не попався. Я добрий, доки добрий, але нехай ніхто мене не зачіпає, бо в мене кулак тяжкий.

— А я вже волю за менше служити, та й у панотця, та й тут у селі, ніж десь у жида або в німця, та й не снити, коли ти прийдеш.

— Чекай, чекай! Дасть Бог, усе мине! Тоді будемо інакше в трубу грати! — потішав, притім вийняв цілого лева з кишені та й простягнув із ним до неї руку. — На, сховай собі! Сховай собі або купи, що хочеш! Се я собі при війську ушпарував для тебе. Хотів тобі хустку купити, але нестало. То вже купи ти собі сама, коли захочеш.

Вона не хотіла прийняти.

— Або я вже не годна собі заробити на хустку? — боронилася. — Сховай! Тобі там скорше хибне, як мені тут! Деколи й їсти немає що!

Він стояв уже коло неї на рівних ногах, а в його очах блистіли сльози...

— Анно... Анно!.. — говорив щирим, неголосним голосом. — Або я вже в тебе нічого не вартую, що дарунка не хочеш приймати? — Сказавши се, здавив їй так руку, що майже вголос з болю зойкнула; відтак, переглянувшись з ним, узяла дрібний дарунок.

Він кинувся вдоволений, як перше, на землю.

— Кажи що! — просив із внутрішнього, щасливого, майже батьківського вдоволення, з роз'ясненими очима.

— Та що казати, Михайлику? — відповіла вона. — Мені не раз так тяжко на душі, що й сказати не можу! Так, якби мені щось душу підгризало! Щодня... тоді раз... а тоді раз... не раз аж плачу! Не раз прямо так, якби мені хто казав: «Так має все бути!»

Він сплюнув крізь зуби.

— Ти така, як я. Я знаю, що мушу свої роки відбути при жовнірах, а все-таки думаю не раз, так як мама, не раз-таки день у день, чи не можна би якось звідти вирватися? Хоч знаю, що не можна! — Не можна, Михайле! — сказала вона поважно. — Була би біда! Врешті, ти вже і звик там!

Він махнув рукою.

— Ет, звик! — сказав. — Мені вже тепер не так тяжко, як давно, але то змарнований час, що я його там переживаю; а чого найбільше боюся, се,

не дай Боже, смерті. Якби я знав, що маю там згинути, то волів би таки зараз тут стратитися. Так тяжко там умирати!

— Без тата й мами на чужині! — додала вона стиха, смутно, неначе до себе, і сперлася на хвилину об паркан, мов відпочиваючи.

— Я вже знаю, як у війську гинуть і ховають... Вона зітхнула глибоко.

— Ей Боже добрий!.. День перед тим, заки я сюди приїхав, — тягнув він далі, — саме поховали одного хлопця. Відай, застудився на варті, відлежав свій час, не міг їсти, білів та й білів, кашляв, а одного разу як обернувся до стіни, то вже його аж камрати відвернули. Вже останній раз обернувся сам. Йому зробили парад, музика грала. Але за його домовиною не йшов ані тато, ані мама. Не плакала ні сестра, ні дівчина жодна. Ішли лише його камрати у парах, все в парах, ішов оберлейтнант, лейтнант, а на чорнім великім возі везли його. Його труна була начорно помальована, на труні стояло чачо та усе холіталосся. Труна була така чорна, така чорна, кажу тобі, що я, відколи живу, не видів такої чорної. Гірше вугля. Я все мусив дивитися на ту труну. «Вайльо, яка вже чорна! — гадав я все собі. — Та й із нас по тобі може один піти так, як ти! — гадав я. — Та й я могу!»

— Іди, йди! Не говори такого! — зганила його дівчина з переляком. — Ще в лиху годину скажеш!

— «Гей, то буде твоя мамка радуватися, — гадав я собі, — як почує, що Іфтімко вже на тамтїм світі! Гей, то буде заводити та й головою об стіну бити!» — тягнув Михайло дальше, не звертаючи уваги на дівочий закид.

— А вона не знала, що він був слабій? — спитала дівчина зі щирим співчуттям, утопивши свої тихі поважні очі вигребушо в його зір.

— Та де знала! Він не писав! «Що вона мені ніби допоможе?» — казав. Врешті він хотів тепер іти на урльоц, та й усе мав надію, що до того часу підійметься. «Підведуся та й піду», — говорив заєдно, сарака.

— Сарака!

— Пішов. Пішов та й не поверне вже відти! А розказував мені, як був останній раз дома на урльоці, і як відїжджав, то його мама (тата не мав уже) і кілька знайомих людей відпроваджували його до колії. Мама, каже, так плакала за ним, що душа розривалася, та все кликала: «Синку, я вже тебе не бачитиму більше!» А як він уже сів до залізниці й вона рушила з місця, то мати кинулася за ним, і лише люди стримали її, аби під колеса не пішла... Геть без пам'яті була, такий жаль!

— Мамині очі добачили його смерть за плечима! — обізвалася Дівчина страшно поважним тоном і немов до себе. — Та й таки добре Знала, що не увидить його більше! — А він, сарака, гадав, що мами не застане вже живої! Така, як скіпка все ходила!

Обоє замовкли.

— Я лиш того боюся! — обізвався він по хвилі глибокого поважного мовчання. — А більше нічого! Жодної роботи, жодних маневрів, лише того! Чоловік гадає, що він собі паном, а він...

Знов урвав.

— Часом гадаю, що ніколи не скінчиться той час, що я маю його ще там перебути, — почав знов. — Такий мені довгий здається та нудний!

— Та й мені! — повторила вона за ним голосом, переповненим слізьми. В тій хвилі переглянулися обоє, мов на чийсь приказ, і споважніли. Вона схилилася живо над своєю роботою, а він почав її потішати.

— Сього року на маневрах прийду на шість неділь додому, а на другий рік як прийду, то хіба знов аж за два місяці піду туди назад. А тоді піду лише на три місяці та й потім уже — гай, гай! — аж свиснув на potwierдження своїх слів.

— Якби ти мав там умерти, Михайле, — обізувалася вона нараз (спиняючись в роботі), з поглядом, що розкривав цілу глибину її поважного з природи єства, — то я не знаю, що би тоді було! Не дай Боже, Михайле! Михайле, не дай Боже!

Він усміхнувся.

— Якби я се знав, то скорше приволікся би на ногах та на руках додому. Але того не буде. Я не такий грішний, аби мене вже Бог .святий кликав перед суд.

Знов замовкли.

— Може, я піду сього року із твоєю мамою на прощу до святого Івана, — обізувалася по короткій хвилині Анна побожно. — Твоя мама хоче йти, а я пішла би з нею. А якби я не могла сього року, то бодай на другий рік піду. А все піду! Так мені здається, якби лише там уступила, та й зараз би мені легше стало на душі. Аж там би я за наше щастя помолилася. Кажуть люди, що кому вдасться святого поцілувати, той міцніє на тілі й на душі.

— Так кажуть, — повторив задумчиво Михайло. — Я буду намовляти маму, аби йшли. Нехай помоляться там за мене, аби я щасливо перебув маневри. Кажуть, сього року будуть тяжкі маневри. Гей, страшно буде. Але не кажи сього нікому, Анно. Старі зараз би пожурилися. Доста, як мені гірко, нащо ще й їм гризтися.

— Мама, таки хоче найбільше через тебе йти, — сказала Анна, а відтак додала: — А може, й через Саву, аби покинув Рахіру...

Тут Михайло підвів журливо брови вгору.

— Ой, той Сава, той Сава, — сказав він протяжно, — він мені не подобається! З одного боку, ніби припадає вже до землі, береться до роботи й до всього, як каже мені тато, а з другого, обходиться з нами, як зі своїми

ворогами. Се вже гріх ним так править. Гріх, кажу тобі. Вчора ввечір трактую і його своїм тютюном, кажу йому по-доброму як ялося: «Брате, — кажу, — Саво, як стоїть річ із Рахірою? Відчепився вже ти від тої гадюки?» Я се сказав йому, як каже брат до брата, камрат до камрата, а він подивився на мене, та так уже, знаєш, погано. Його очі позеленіли й засвітилися, як отсі твої срібні цітки на шії. Відтак збив кулак, скривив рот, як собака, коли хоче несподівано на чоловіка напасти, й зойкнув: «Мой, мой, мой! Не чіпайте ви мене, люди добрі!» та й увалив собі кулаком по коліні... По тих словах мав я вже доста. Я видів, що вона цідить його кров далі. То опириця якась. І що се гріх, що він за нею пропадає, йому й до голови не приходить. Я йому не казав більше нічого, бо не хочу з ним по-лихому розходитися. А по-друге, знаю, що як він піде до війська, то сам покине її. Там прийде він уже сам до розуму. Добре, що взявся бодай до роботи. Я боявся, що він розволочиться зовсім, як я піду з дому. Вона мусила йому матригунів дати або виробила щось інше, що він узявся так дуже за нею. Та й ще гадаю я собі, що коли поверну з маневрів, то побалакаю з нею сам. Буду видіти, що вона мені скаже. Хлопець змарнувався з нею цілком. Здуріє ще.

— Вона й на мене недобра! — обізвалася Анна. — Від часу, як виділа, що я пару разів говорила з твоєю мамою. Раз, як я переходила попри їх хати, щоб зайти до Домніки, крикнула за мною: «Ли-зун-ка!» А як я оглянулася й хотіла їй щось відповісти, сховалася борзо за паркан, і я заздріла лише її чорне розпатлане волосся.

— Лиши біду, нехай щезає від тебе! — радив спокійно хлопець, сплонувавши далеко від себе. — Нема з ким говорити!

— Нема! — відповіла вона слухняно.

Говорили ще довго, радилися, аби не казати тепер ще нічого ні татові, ні мамі про те, що хочять побратися за рік-півтора, як він поверне.

— Вже мовчім і далі, як мовчали досі! — радив він. — Мама розповість про все Домніці, Домніка селу, а се псує щастя. Недобре про щось наперед говорити. Я сам знаю, що недобре!

При розлуці наказував:

— Тримайся вже одного місця, отут, аби я мав уже одну стежку до тебе. Як прийду коли, аби я не шукав тебе щораз деінде. Знаєш, у мене небагато часу!

А вона сказала поважно, що «добре».

Окремо сказав ще їй голос без її свідомості: «Чому ні? Він на те, аби хотів, а вона на те, аби хотіла того, що він хоче!»

Чомусь мало так бути, Бог знає! Вже здавна... здавна... здавна вже... Сама природа зблизила їх до себе. Сильна, таємнича у своїх ділах, закинула сіть на обоїх, устроївши собі з них своїх пишних автоматів, що

йшли насліпо за її незглибимими приказами, тулячися інстинктивно до себе, доповнюючи одне одного, мов земля з рослиною, в мріях про якусь Щастя, не бачачи її руху й усміху надаліше...

XIV

Минув рік. Усе було так само — Федорчуки працювали біля землі, на свята очікували сина й переживали та плакали за ним. Якось на маневрах у спеку біля криниці Михайло випадково штовхнув лейтенанта, і той так побив парубка, що не можна було й пізнати.

Анна пішла на прощу й Дуже щиро молилася. Люди хвалили — яка побожна, а потім виявилось, що має гріх — от-от стане матір'ю. Усі дивувалися, мати й брат лютували, але не дізналися, хто батько майбутньої дитини. Тоді вигнали з дому. Оскільки не було в неї товаришок, то прийняла її прихильна до неї Докія й пообіцяла не кидати в тяжкій годині.

Анна пасла худобу, шила й чекала Михайла, який вирішив, що скаже батькам про одруження на день свого патрона — святого Михайла.

З чигаючим поглядом у чорних блискучих очах надходила молода дівчина, мов кітка, безшелесно до сидячої над шитвом похилої Анни. Анна відчувала чимраз більше близькість надходячої, однак удавала, немовби не бачила її. Її гнівало се, що буде приневолена говорити з он тою, як її називав Михайло, молодого «відьмою», відповідати на всякі її допити; вона ж була славна з своєї хитрості і витривалості у вигрібуванні всяких новин. Опинилася врешті коло неї.

— Боже помагай, Анно! — промовила підхлібним голосом.

— Дякувать! — відповіла Анна. — Куди дорога?

— До Єлисаветки Онуфрійової. Маю принести собі взірець до гердану, що хочу висилати на храм. А що ти робиш?

Анна почулася в душі враженою тиканням несимпатичної дівчини. Вони були вправді в однаковій віці, але, що Рахіра взагалі не тішилася доброю славою і звикла була чути про неї лише легковажні слова, так тепер подразнила її інтимність, що мусила відповісти їй доволі сердито:

— Роблю те, що видиш!

— Шиєш весільну сорочку? — сказала з легким глумом, також уже подразнена, ніби притакуючи своїм словам, Рахіра.

— Може, й весільну! — відповіла Анна коротко.

Рахіра помовчала хвилину. Відтак кинулася до іншої тактики. Підняла одну ногу вперед себе і поглянула на неї журливо.

— Перескакуючи он той шанець, я так роздерла собі ногу на терні, що ледве можу далі йти. Мушу трохи сісти! — сказала в зовсім іншій модуляції голосу.

— Сідай! — пробуркотіла Анна, окинувши її збоку похмурим поглядом. Відчула. Тепер лише сама цікавість прикувала її біля неї.

Рахіра усіла й дивилася якийсь час мовчки, як Анна то впихала, то витягала голку в полотно.

— Для кого оця сорочка? Се мужеська?

— Так.

— Се тонке полотно! З такого шиються весільні сорочки! Анна не обзивалася.

— Я тобі всього добра з душі рада, Анно, — тягнула вона живо далі, — ти маєш велику гризоту! Коли твоє весілля?

Анна почервоніла.

— Коли мій милий захоче! — відповіла змішана.

— А жінки в селі гомонять, що він уже тебе покинув і має другу! Аннійн голос задрижав.

— Так! Хто ж се каже?

— Одна жінка казала мені! Так казала: «Якби Анна була розумна та не затаювала всього, то він був би її мусив узяти, а так вона мовчить, якби боялася свого права, тим часом він собі другу найшов, а з неї лише дзвони пустив. Хто її візьме з дитиною? Хто схоче чужу дитину годувати? За яке право, за який довг?» От так казала та жінка. ..

Анна задрижала з жалю й обиди.

— Та вже вона побачить, хто такий мене візьме! — відповіла, глибоко зворушена. — Нехай не журиться мною! Я вже собі дам раду; нехай другі себе пильнують!

— Се і я їй сказала, — Тягла Рахіра гладко далі, — але вона ще доложила: «Анна, — каже, — робить сором і хлопцям, бо в наше село приходять люди із сусідніх сіл у свати, та що собі подумують? Скажуть, що у нас такі хлопці, що збавляють дівчат, а відтак на сміх їх пускають. Не приймуть у своє село. Все сватав кождий дівчину, як таке лучалося. Кождий ішов до панотця, покаювся, панотець насварили і звінчали, а тут? Сором, та й сором!»

Рахіра вп'ялила свої блискучі очі вигребуше в лице противниці і, помовчавши хвилину, додала:

— А відтак ще сказала: «Я б була від Анни всього надіялася, але вже такого стиду мамі і братові наробити, де брат хоче в порядного газди засватати дочку, то, ану, де і хто таке чув? Тепер нехай іде до жидів на службу!»

Тут Анна підняла голову. Була цілком біла її очі стемніли аж в чорне, і несказанна погорда і ненависть пробілилися в них.

— Ти! — просила вона. — Чого ти прийшла сюди й під'їдаєш мене твоїми мільдунками? Іди собі геть, звідки прийшла, і не лізь мені в очі! Я тобі не оповідаю, що люди про тебе розказують!

Рахіра зірвалася миттю на рівні ноги. Витріщивши свої круглі очі Широко на Анну, мовчала хвилинку... Та лише недовгу хвилинку. В слідуючій уже моменті урвалася нитка її терпеливості і чисто градом посипалося їй з уст:

— Ти... ти... ти знаєш, що люди про мене розказують? Ти, що в тебе Шкіра на плечах самими синцями вкрита, ти, що завтра будеш милостині від людей просити? Ти знаєш, що люди про мене розказують? Агій на твою голову, що таке знаєш? Ану, кажи зараз, най почую! — кликнула без віддиху з непоборканими рухами. — Лише не брешти, я Івонічина Сойка коло бурдея, а кажи правду!

— Хочеш знати що? відповіла вже й собі роз'ярена Анна. — Зараз тобі скажу. Ти, кажуть, така злодійка, як твій тато, і не страшно тобі перед жодним гріхом, як йому. Ти дала Саві матригунів та й розволочила його за собою, як теля на мотузку, що він не слухає ні тата, ні мами, ні нікого. Так. Ти гадаєш, що про се ніхто не знає? Га? Ти гадаєш що він тебе засватає і ти будеш розводитися на Івонікових ґрунтах? Зараз-таки! — роземіялася вона на ціле горло, потрясаючи головою в якійсь розбурханій бутності. — На се почекаєш ти ще трохи! Таких газдинь, як ти, Івоніка на своїх ґрунтах не потребує! Злодійських невісток та чарівниць він не потребує, на те можеш спуститися. І нічого тобі не pomoже, ані твоя матригуна, ані твої різні ворожбитства, а мене не маєш шпигати, бо тобі до вінчання також не вільно вінка брати, се всі знають, а Сава тебе не засватає! Впрочім...

Вона хотіла ще щось доказати, та Рахіра опинилася вже близько неї, відсапуючи широко виїнятими грудьми. Вона взялася попід боки і кричала:

— То він тебе засватає, га?

— Мене ні, але й тебе ні. Івоніка і Марія ніколи на те не дозволять! Я знаю! — кликнула Анна дрижачим голосом із цілковито збліднілим лицем.

Се було найгірше, чим можна було вразити Рахіру, і перед чим жажалася, мов перед їдовитим шпиганням голки. Її очі заіскрилися недобре, одначе й вона розреготалася, як перед хвилею Анна, на ціле горло.

— Мене Сава не засватає, кажеш, — спитала вона, — і ти се знаєш? Він тобі казав? Можеш забожитися? А хто пішле до тебе сватів, ти, покойова на ласці, коли ти так усе добре знаєш? Котрий з багацьких синів? Чи, може, собі вибереш, котрого схочеш? Їх у тебе стільки, що перстенів у багачки на пальцях. А може, ти вже вибрала та забула, як його на ім'я

охрестили, та й через те лишишся з сивою косою? Може, се старий Петро, що сидить у своїй сестри на ласці, як ти тепер, а може, се Сава тебе візьме, як не мене? Га? Або, може, візьмеш його брата Михайла? Він буде, може, колись двірником, хвалився раз перед Савою, то й ти будеш попри нього пані двірничка. Старий Івоніка і Марія відчинять двері задалегідь перед тобою, айв куми можеш їх запросити... — і, не докінчивши речення, розреготалася наново на ціле горло.

На останні слова Анна схопилася на рівні ноги, мов на пружинах. Висока й обурена, станула перед молодою циганкою, погрозивши їй дико п'ястуком.

— Ая, ая, аби-сь знала! Я виберу собі Михайла, аби-сь знала! - процїдила білими устами й погаслим голосом. — А заки він стане двірником і відділить тобі твою партику, я тобі її дам від себе.

Розмахнулася рукою, а ся спинилася на смагливім лиці молодої дівчини, і голосний відляск пішов воздухом.

Рахіра кинулася, мов справдішня тигриця, з обома руками на Анну. Одначе Анна, до крайності роздразнена і зворушена, трутила її майже з мужеською силою в груди і так несподівано, що дівчина подалася о кілька кроків назад.

— А як Михайло буде двірником, — кликнула беззвучним голосом, — а я його газдиня, то він вижене таких ворожок і відьмів із села, як ти! Так! Тепер уже знаєш, що хотіла знати, і радуйся, як хочеш! Тепер уже можеш собі йти! Вже дістала свою партику, по яку прийшла?

Сказавши се, зібрала живо своє шитво і звернулася за товаром, що, пасучися, віддалився трохи від давнього місця.

Рахіра не пішла за нею.

Вона боялася тої роз'юшеної постаті й тих сильних п'ястуків, яких силу щойно спізнала.

Осталася на місці, минаючися з гніву й обурення, затискаючи раз по раз п'ястуки, погрожуючи ними та викликаючи голосно брутально грубі і обидливі слова.

— Чекай, чекай! — кінчила кожде нове речення зневаги якимсь співучим голосом. — Попам'ятаєш ти ще оце! Попам'ятаєш ти ще, хто така Рахіра та й кого ти поличником почастувала! Тепер я тебе знаю, чекай, Тепер видітимемо,, хто піде з села, та й ще до того з торбами! Хто свою партику дістане! Че-кай! Че-кай!

Так вигрожувала довго різними словами, віддаляючися повільно-нескорим кроком із нещасного місця назад.

Але Анна не слухала її вже більше. Погнала товар у цілком протилвну сторону на пашу й уже ані разу не оглянулася більше. їй стало цілком байдуже, що поза нею діялося. Мала лише те виразне почуття, що якась

тяжка пайка отруї, що гніздилася десь у неї на дні в душі вже здавна, спала тепер. В чім вона полягала, вона сього не знала. Чула лише, що щ тепер добре...

.

Рахіра не поступала більше в лісок до доньки Онуфрія Лопати по вірець до гердана. Затягнувши хустку, що зсунулася їй при бурливих рухах із голови майже аж на плечі й очі, вернула поквапним кроком Додому.

XV-XVI

Рахіра розповіла Саві про сварку з Анною. Глибоко обурений образою, заподіяною дівчині, він пообіцяв помститися Анні. Розмова Сави з Рахірою про одруження і про землю.

Михайло пробув у відпустці цілий місяць. Порядкував, вичищав у всіх закутках по господарству. Відчував себе щасливим і вдоволеним. Планував на св. Михайла повідомити батькам про шлюб з Анною. Зустріч Сави й Анни на дорозі. Поглянувши в його страшні очі, Анна зомліла від переляку.

XVII

Щось чотири дні перед святим Михайлом скоїлося в Івоніки нещастя. Два музиканти минали доріжку, що вела в «сусідній» ліс попри бурдей, і грали.

Скрипка заводила щось своїм тоненьким голосом жалісливо, а цимбал поважно вторував. Здавалося, жалібне звучне пасмо так і воліклося за ними велід, хвилюючи м'якою гармонією осіннім полем, полишаючи за собою тут і там у воздуху звучне смутне зітхання, мов жальний зойк бджіл...

Чуйна Сойка прокинулася коло бурдей з свого супокою й попала в несамовиту лють. Заходячи ревним брехотом, пінилася, силуючися урватися з ланця і фоздерти незвичайних гостей на кусні. Не непокоїлася й тоді, як два музиканти зникли з очей, і лише звучне зітхання розірваною хвилею лишилося у воздуху коло бурдей.

— І чого їм сюди минати! — лаяв Івоніка сам до себе, збираючися до відходу в сільську хату по якісь мішки, хмурачися і собі за чужими людьми. — Роздзвенькалися саме тут, як на яке весілля! Чекайте ще, в мене ще нема весілля! Прийде час, я вже сам вас покличу! Тоді грайте,

аби струни потріскали, а тепер на чорта мені вашої музики! Цить! — гримнув лютим голосом, притупуючи ногою на роздразнену собаку, що, роз'ївшись прямо, не зуміла віднайти попередньої своєї собачої рівноваги.

Зворушена, прокинулася від грімкого голосу пана, і, перелякана, змовчала на хвильку. Подивившись здивовано мудрими очима на хлібодавця і здавлюючи в собі новий наплив брехоту, що силоміць вибухав із її груді, полізла нарешті покірно до буди.

Івоніка пішов, а вона знов почала своє. Вилізши обережно, боязко з буди й задивившись дико очима в сторону музикантів, загавкала знов їдко, аж майже завила кілька разів до воздуха. Відтак, постоявши якийсь час, розмірковуючи й оглянувшись уважно на всі сторони, лягла, мов на варту, перед будою і стерегла гостро своїми вірними очима обійстя.

.

Сонце стояло вже високо, і був уже пізній поранок...

Двері від стайні відімкнулися якимсь чином і стояли відтворені. Нікого не було коло бурдея, хто б їх примкнув. Михайло копав шанець на улюбленім загоні під «сусіднім» лісом. Сава молотив зі старим Петром на тоці овес, а Івоніка, що пішов по мішки, не вернувся ще до сеї пори назад. Мале теля, що було замкнене в стайні, вийшло із неї й пленталося та підскакувало весело бутними скоками по малім, плотом замкненім обійстю.

Сойка, роздразнена чомусь веселою рухливістю незначного звіряти, кинулася на нього з пристрасним гавканням і, урвавшись сим разом з ланцем, напала розбішена на нього.

Сполохане до нестями дитиняче звіря погнало у раптовім перестрашу насліпо вперед себе до плота, і в дикім зусиллі, аби перескочити пліт, зачепилося об один кіл і розпороло собі живіт. Так і лежало тепер он тут, тяжко дишучи і стогнучи, примкнувши напів прегарні дитинні свої очі, доки одно по однім не спинялося коло нього і не силувалося сим або тим принести покаліченому пільгу.

Марійка, що надійшла з Івонікою, несучи з собою снідання для синів, розпадалася коло нього, мов над дитиною, а Івоніка бідкався гірко на всі сторони. Він же розривався, дрижав над своєю худобою, а оце таке красне та таке дороге, се гинуло перед його очима! Хто б був надіявся такого нещастя зранку, хто б був сподівався такої шкоди! Хто б був гадав на таку утрату, сподівався того всього! А все через ту бішену, прокляту собаку, що сьогодні, мов наймлена, казилася... Він пірвав люто за батіг і свиснув ним із цілої сили по хребті переляканої Сойки. Вона забігла, заскавулівши

голосно, до буди, а він звернувся наново до теляти. Коло нього клячала Марійка із синами і майже плакала. Гладила раз по раз його гарну головку, приговорюючи до нього ніжно та любо, мов до хорої дитини. Оба хлопці силувалися перев'язати рану та виповняти точно прикази батька, щоби принести хоч на хвилюк пільгу нещасній звірині, але їм се не вдавалося. Все було зрештою надармо. Рана була смертельна, ніяк було звіря рятувати і, щоби не згинulo в муках під руками, порішено його дорізати.

Сава піднявся перший і став коло нього мовчки, Михайло з мамою трудилися ще коло нього. Марійка підклала свої руки під дрібну головку; щоб вона не товклася так сильно до землі; а Михайло старався усмиряти судорожні рухи ніг.

— Подивися, Саво, як воно на тебе дивиться! — кликнула Марійка сердечно, глядячи наново головку, що на хвилю успокоїлася.

Сава стояв усе ще мовчки, з похмуро стягненими бровами й болісним виразом коло уст. Се було його телятко, він любив те звіря, Доглядав його, а тепер воно змарнувалося за одну хвилину. Його мали дорізувати. Йому було жаль.

— Та що мені з того? — відповів гірко.

— Воно на нікого не дивиться, лише на тебе, так, якби тобі хотіло Щось сказати! Видиш, Саво, видиш? — кликнула Марійка зі зростаючим зворушенням.

— Ходи, погласкай його!

Сава зблизився і хотів схилитися. Та звіря підняло в тій хвилі голову й ударило нею так тяжко до землі, що всі коло нього аж сіпнулися. Потім звернуло на Саву свої великі очі з виразом дикого, відражаючого перестраха.

— Воно щось думає, його очі щось говорять! — обізвався Михайло.

— Саво! — кликнула мати. — Подивися на нього! Сава відвернувся одним рухом.

— Дайте мені спокій! — відказав, очевидячки прикро вражений. - Доріжте його борше, аби не мучилося!

— Біжи по Онуфрія! — кликнув Івоніка. Побіг... Півгодини пізніше воно вже не жило.

Оця нагла несподівана пригода зворушила до глибини душі старих і молодих. Говорено майже лише про се цілий день. Оце звірятко, то була препишна штука, се була расова штука, була від Савиної корови і мала з часом до себе дістати пару. А тепер... І який гарний та сильний віл мав із нього бути колись!

Аж тяжко згадувати. І ще сьогодні зрання лизало так щиро Михайлові руки, як він подав йому буряків з грисіком, лізло йому до рук та пхало

йому свою головку під паху, таке було печене. А розумне було, а на їду таке добре. Таке мале, а бралося ніби вже сінце їсти, вже ніби щось микало з-за драбини. Але та проклята Сойка... та проклята Сойка... її варто-таки зараз на місці вбити! Скільки вже шкоди вона накоїла! Скільки дробу пороздирала, курей, качок, раз і індичку; а скільки галасу, метушні заводила, і все через одно ніщо, пусто та дурно, неначеб бачила якісь страховища або інші привиди. Проклята собака, коби замовкла вже раз назавсіди!

Михайло потягнув її кілька разів батогом так, що вона з півгодини скавуліла і крутилася в своїй буді за-місцем...

Шкода була завелика, аби проти нешетатися спокійним. А причиною була вона. Пліт, що замикав мале обійстя коло бурдея, був уже також, мов обскубана гуска, старий та нездалий. Особливо ж те місце, де звірина збавилася. Кілля виставало з нього, мові бабині зуби.

Він, Михайло, мав ще навесні — як приходив на великдень, додому — на думці полагодити той пліт, лише не мав тоді доволі часу. Кілька вільних днів, а потім свято, та й не було коли й розмахнутися. Але тепер він вже його так не лишить. Полатає його, полагодить, і все буде добре. Так не могло дальше лишитися. Нині така шкода, завтра інша, а позавтра могло знов що інше скоїтися. А потім настане зима, западуть сніги, і цілий пліт повалиться на землю. Як він його підіпре, полатає, то постоїть ще якийсь час. А як верне зовсім додому, тоді інакше приложить до нього руки. Лише аби кілля трохи звідки роздобути. Все інше байка.

— А «сусідній» ліс до чого? — спитав його Сава з глумливим усміхом, вказуючи головою на безлистий ліс, що стояв недвижно, мов вкопаний. — Від чого ліс? Кільканадцять кавалків кілля та, як треба, трохи й пруття, що розросталося на вогкій часті лісу, і справа скінчена. Через те ліс ще не збавиться, а його пан, чи хто-він там є, не збідніє. А в цім було все, що було потрібно до загороди. Тепер були ночі такі ясні та гарні, що можна кожну гілку розрізнити, і від бурдея не на півсвіту віддалений. Збіжжя не було коло лісу ніякого, щоб, нехай би хто сказав, мож його потолочити, земля була вкруги неначе обголена, і сліди тратилися на ній, як на льоду, люди заходили сюди лише рідко; що могло бути тут розумніше, як піти та набрати всього, що потрібне? Лише правда, не треба би боятися

На ті слова Михайло усміхнувся, та й Сава усміхнувся і собі.

— Як ти не підеш, то я піду! — сказав він. Мені все одно! Кождий має шкоду! Дерево росте, а худобина, як загине, то вже не встане!

Сава правду мовив. Трохи кілля з «сусіднього», лісу, а трохи пруття, і він лишить татові плотище в порядку. Тепер і Сава охочий до роботи, а там, як він піде знов до касарні, оце ледве чи зробиться перед його цілковитим поворотом.

«Ей, та касарня, та касарня! — подумав знов. — Коби він уже раз у своїм житті побачився на волі, вона неначе життя загатила йому своїми мурами».

.

Надвечір вийшов перед бурдей і розглядався цікаво. Звізди повиступали. Небо було ними засіяне. Було ясне й чисте, яким буває лише в осінні ночі. Глибина його була безмежна. Наліво трохи лежав «сусідній» ліс. Неначе велика, знесла пляма, чорнівся на гладкій поверхні землі і здавалося, стиха приманював до себе.

Чи не було тихо? Снувалася сюди яка людська душа? Чи потрібно було хто знає скільки деревини? Хотів хто дуби валити? Ет, кільканадцять, ні, навіть не кільканадцять, а може, лише з десять кавалків, і було би досить.

Але він через тата надумувався. Тато не любив, як хто сягав рукою по чуже добро. Все казав: «Те, що ти візьмеш із чужого, мусиш подвійно віддати, і навіть не будеш знати, коли віддаси!» Він стидався тата гірше, як мала дитина.

— Ніяк іти в ліс, тато дізнається! — сказав до Сави, що вийшов зараз за ним, забираючися, як звичайно, вечором до Рахіри.

— Тата завтра не буде дома! Він іде до міста, щоб віднести якусь рату до банку!

— Хто казав?

— Так мама казала! А ти маєш татові сповідатися, що йдеш у ліс? — спитав Сава докірливо. — Ану, як тато побачить пліт полатаний, чи скаже слово? Врешті, як хочеш, мені що до того? Я не повішуся на плоті, хоч ти його роби або не роби! — Здвигнув байдужно плечима й пішов пильним кроком до села.

— Ти все своє! — забурмотів Михайло похмуро під носом. — Я знаю, що тобі все одно!

Відтак промайнув його погляд побіжно по лісі. Він лежав уже закутаний у темні і ждав. Уже неначе виговорив своє: «Піти взяти і зробити, що треба! Що в лісі робиться, те не грішне!»

Ну, йому не треба багато деревини...

Його серце було ще переповнене жалем за дрібною худобиною, що змарнувалася, і він відчув потребу праці, неначеб вона мала відшкодувати страту, що лучилася в господарстві, та загоїти рану. Потім він уже спокійно вернеться назад до касарні. А завтра йдуть тато до міста... Може би, й він пішов з татом? Уже сповна два місяці минуло, як покинув мурі. На кілька годин міг би йти. Приніс би що Анні. Від часу як говорив із нею на самоті в полі та потішав її, не говорив із нею більше. .

Тут проблиско йому мов світлом у душі: «Він буде говорити з татом по дорозі про себе і про Анну, буде говорити, аякже! І так уже за два дні святого Михайла! А на самоті удвох представив би татові все красно, попросив би та й здобув би тата на свою сторону. Відтак мав би лише з мамою упоратися». Урадувався сею думкою, мов здобутком... «Але чи добре прискорювати речі, що мали свій означений день на по-рішення? — відгомонило йому десь неясно в глибині душі. Чекати так довго на Михайла, а тепер два дні перед Михайлом заговорити?.. Чи вийде се на добре?.. Святий Михайло був його патроном...»

Щирість і побожність так і заповнили нараз його молоду душу, так і скріпили його надію на добрий успіх у будучому. Неначе в м'яких хвилях блиску задрижало в його серці щастям. Його родичі були добрі. Хоч би що й казали й робили, хоч би воно і як там було, — він відчув в оцій одніській хвилі, що вони вволять його волю...

Його молоде обличчя осталося поважне й тихе. Лише його душа всміхнулася. Препишним багатством блиску й щастя всміхнулася вона, і він почув себе вповні щасливим...

«Анно!» — заграло щось в його душі радісно.

Та Анни тут не було.

Його рвало до Анни, щоб її притиснути до грудей Та передати те сильне почуття щастя, що ним заволоділо в тій хвилі. Нехай би вона знала. Йому небо отворилося...

XVIII

Настала тиха, місячним світлом пронизана ніч і привела з собою такий самий мирний, теплий осінній поранок.

Івоніка завинув у платину потрібні папери, витягнув гроші зі скрині й пустився в дорогу. Коли доходив кінця села, мимоволі станув. Оглянувся. Чи не забув він чого? Майже мав таке почуття. Він помацав ще раз за ременем гроші, помацав завинені папери. Ні, те все було тут, при цім, не бракувало нічого. Щось його здержувало, неначе забув що. Відтак промайнув поглядом по полі. Воно було таке пусте й голе, відколи звезено збіжжя, та коло того не спинялися його думки. Йому було тужно на душі, так як не раз бувало, коли Михайло був у службі.

Зітхання вирвалося з його грудей. Внедовзі знов так настане. За дві неділі кінчиться його урльоп.

Ішов поволі, з неохотою і не помічав того. Думав про місто. До нього було ще так далеко, а скільки разів топтав він уже дорогу-ДО нього і назад, а сьогодні знов. Але він мусив. Усі грошові справи, особливо ж з банком, залагоджував він собі сам і не був би на нікого здався. Хлопці

були ще замолоді і не розумілися ще на таких речах, а Марійка вже цілком не вдала би з панамі говорити. Звісно, жінка. Доки він жив, робив усе сам, що припадало робити голові. Тому й було в нього все в найкращому ладі. Як умре, лишить діти на своїм місці й усе буде йти, як на шнурку...

Кілька чорних ворон, що снувалися малою розстріленою громадкою полем, сполошилося його зближенням і злетіло о якийсь кусень даліше. Перед його душею станув чомусь Сава.

«Якби се так який заєць, Сава мусив би мати його! — подумав. — Уже він на стрільця вродився! Сьогодні зрання зібрався і пішов до сусіднього села. Там був той чоловік, у котрого дав собі шити нові вовняні білі шаровари на зиму, а Михайло ходив по обійстю і все щось розмірковував. Раз відказував на мряку, що звисала туманами над землею».

«А тобі що до мряки?» — питався він, усміхаючись.

«Та ніщо! Я лише боюся аби дощів не стягнула. Я маю надворі роботу».

«Не бійся! — потішав він його. — За годину зіп'є її сонце, що аж любо буде! Тепер ночі ясні, а небо таке чисте та блискуче, мов дзеркало; такі мряки не приводять дощу...»

Відтак перейшли його думки самі з себе на теля, що погигло. Така шкода, а передучора було ще таке веселе та бутне. В своїй малій загородці скакало так високо, що він боявся, що вискочить колись та підбійжить до своєї мами, та виссе все молоко. А їло ще так лакомо, двадцять чотири години по тім от що! Як ті двері відтворилися? І ніхто не видів того, ніхто не чув, неначе невидимою рукою відтворилися. І ні одної людської душі не було коло стайні. Але се вже так. Як має бути яке нещастя, то і сто очей і рук не відверне його. Поміж тисяч людей вставиться воно, ніким не спостережене, ніким не зачуте, й таки буде. Як запобігати йому? Коби чоловік знав...

Се було Савине телятко, але Михайло чи не більше жалувал за ним. За новими шароварами забув Сава вже шкоду, а Михайлові воно все не дає супокою. Про що й не говорить, а наостанку все про нього заговорить. В його душі воно все жило й не давало йому супокою... Деяка худобина, особливо ж рогова, буває іноді така, що не можна її забути. Візьметься за чоловіком і держиться його й волочиться за ним, як та тінь.

Такий був сей бичок...

.

Позавтра було святого Михайла, патрона Михайлового. Треба буде піти до церкви. Але то аж позавтра, а завтра по обіді він не буде вже Дома. Забув сказати Марійці, щоби Михайло купив свічку та й відніс До церкви.

Се також через он ту шкоду. На такі речі він ніколи не забуває. Зрештою, він сам уже купить свічку... Чого б він у місті аж до Позавтра бавився? Має лише рату заплатити в банку, де визичив трохи грошей, аби купити загінчик той під лісом, що припирав до його поля, — поступить до пана й верне назад. Ні, він уже завтра буде конечне дома. Сам уже піде з хлопцем до церкви.

В його серці так і знялася в тій хвилі несказанна любов до сина «Михайло!» — кликнуло ціле його єство радісно й відчуло лише одно-любов. Але його уста осталися німі. Він був сам-один посеред мовчазних піль, і лише глибоке небо здіймалося понад ним...

Він купить йому яблук і принесе добрий, білий хлібець, коби вясе лише тут був, коби був уже тут. А то до міста ще половина дорога, далеко ще. Його ноги ніби постарілися, все ніби одно місце топтали..!

Пиняво йшлося йому сьогодні.

XIX

Другий день був знов мрячний. Здавалося, що мряки змовлялися, аби зніматися кожного поранку з запустілого поля величезними сірими масами, аби волоктися по нім безперестанку, аби втискатися в кожний закуток на землі, а відтак подіватися десь і якимсь тайним чином приводити чудові, ясні ночі...

Марійка стояла в полудневій порі коло столу і завивала саме в якусь хустку горнець із борщем і кулешою, що недавно зварила хлопцям. Михайло або Сава мали прийти й узяти їду в бурдей. Івоніка мав аж по обіді вернути, а вона сама не мала часу відносити їм харч.

Саме перед хвилиєю глянула вікном, чи не йде котрий із них; їй здавалося, Михайло. Одначе не побачила нікого. Надворі було мрячно, і крізь малі віконця мало що було видко. Вона спішила сьогодні, її ожидала різна праця. Окрім того, мала ще в село йти.

Була лише в сорочці, обперезана барвним поясом, без рушника на голові, і з своїм сивим розпатланим волоссям виглядала дико. Не мала нині навіть часу пригладити волосся та закинути яку хустку на голову. Одначе її тонке, ніжне обличчя з ясними лагідними очима усмиряло враження її занедбаного вигляду.

Від п'ятої години зрання була на ногах. Одна робота за другою віднімала в неї кожду вільну хвилину, й ніяк їй було про себе думати. Зрештою, до них рідко хто, заходив, і вона не в'язалася ніколи одіжжю.

Надворі забрехала собака. За пару хвиль відтворилися двері й на порозі станув старий Онуфрій Лопата.

— Дай, боже, добрий день, Маріє!

— Дай, боже, й вам, бадіко! Ступайте ближче!

Він не йшов далі. Станувши на порозі, сперся обома руками на одвірці і глядів мовчки хвилину на неї. Відтак спитав:

— Маріє, де ваш Михайло?

— В бурдею! Я от жду на нього або на Саву, аби прийшли та взяли собі їду. Маю йти з вовною до панотця і не маю коли нести їм їсти. Зараз мусить котрийсь із них надійти. Погляд старого облетів цілу хату, відтак спинився на Марії. На його лиці був дивний вираз.

— В бурдею, кажете? — Ая!

Він сплюнув.

— Ая, в бурдею! — відповів. — Він лежить застрілений в «сусіднім» лісі, ідіть туди та й заберіть собі його!

Вона повернула свою розбурхану голову за ним і витріщилася на нього затуманено.

Що він плів, що він плів? Що? Не звучало воно так, як те, коли Івоніка вернув із бранки і кликнув до неї: «Маріє, ми нашого сина втратили!»

Се було щось подібне, але вона його цілком не зрозуміла. Стала лише біла, як смерть, її очі відтворилися широко й упилися недвижно в його обличчя.

Він повторив свої слова:

— Ваш Михайло лежить застрілений в «сусіднім» лісі, ідіть та й візьміть собі його!

Тепер зрозуміла його.

Не звертаючи з нього очей, ба витріщившись на нього з найбільшою увагою, повела нараз обі руки цілком звільна до голови, зарила пальці в волосся й почала кричати.

Кричала так страшно, мов звір, і, кричачи, вилетіла надвір...

Так, як стояла, помчала на місце горя.

.

Він не міг її догнати. Летіла, мов на крилах. Через стернину до бурдею, а відтак попри бурдей і далі. Через шанці скакала, мов серна, а де не могла перескочити, видряпувалася руками й ногами, не спиняючися ніде на хвилинку.

По дорозі сповіщав він кождому, хто питав про страшний вид жінки:

— Михайло Федорчук лежить застрілений у лісі.

— В котрім лісі? — питано.

— Таже у «сусіднім»! Он там!

Усе, що зачуло про се, кидало роботу лоском і гнало до нещасного місця.

— Боже, Боже, Боже!..

Ліс лежав замкнений у собі, вдоволений. Сиві маси мряк висіли в чудацьких формах над ним, місцями ясніші й темніші, і силувалися розвести неприязний сумрак його глибини. Здавалося, холодний віддих так і здіймався з тої глибини і, здіймаючись, відпирав ніжну імлу горою.

Ворожий шелест прокинувся землею, коли Марііна нога ступила в ліс, потопаючи в грубій верстві опалого листа. Тут обняв її ледоватий холод.

Глибоко в лісі, там, де пні виростали дико-розкішно, де гілля розширялося широко, вона повалилася на землю...Оце була, правда, що старий казав. Он тут лежав Михайло Громада людей зібралася за одну хвилину. Питання і відповіді мішалися блискавкою, а один стояв посередині сполоханого гурту оповідав.

Він, житар із сусіднього села й почасти побережник оцього лісу ішов рано лісом. Тяжка роса, похожа на мороз, тяжіла ще на гілляках.

Він ішов і молився.

Все молиться, як іде ранком полем і лісом. Така вже в нього привычка. Ішов, каже, і, молячися, розглядався лісом. Коли ж так іде, наступає нараз ногою на щось тверде, спиняється, дивиться, а се бардиця і капелюх. «Що се має значити? — думає він собі. — Чи хто дрова краде? Та чому вже без капелюха? І тепер, о тій порі?...» Се почало його дивувати. Він пішов поволеньки, потихеньки й обережно далі, бо опале листа лежало так грубо на землі, що нога тонула в нім, і воно, мов живе, шелестіло, а він хотів захопити злодія, або хто вже там був, іззаду. Коли ж нараз дивиться, а на землі лежить чоловік. Він приступає ближче, а той і не рушається.

«Ти собі тепер досипляєш, як уже налагодив дровець?» — погадав він собі й оглянувся за дровами, але стятих дров не бачив. Тоді приступив ближче до чоловіка й дивиться, а він обернений лицем до землі, прикритий сердаком, а сорочка його аж до шні закривавлена...

— Отут тяжка рука працювала! — докінчив він своє оповідання. -Я побіг борзо да Онуфрія Лопати, він тут найближчий сусід, най подивиться на вмерлого, а може, пізнає, звідки він. Лопата прийшов, з ним інші; ми обернули, оглянули, а далі видите всі самі, що є. Тяжку провину взяв той на себе, хто се вчинив, бо се молодий хлопець, а як чую, дуже порядний. Нехай Господь Бог прийме його душу в своє царство й несповіданого!

Глибокий перестрах малювався по всіх лицах, усе зойкало, зітхало, дехто ломив мовчки руки, а кождий вгадував і допитувався про вбивцю.

— Він сам зрадить себе, як його не відшукають! — толкував чоловік дальше. — Ліс його не викаже, бо він зроду-віку мовчазливий. Але як він

раз вийде з лісу, тоді стане вже під Боже око та під людську бачність, і все вийде наверх.

Тимчасом як люди товпилися, неначе рій, на місці горя, грізно й з обуренням гомонячи та радячися, оглядаючи вмерлого й нещасну матір то з жахом, то з цікавістю, впадаючи все наново в дике обурення і жаль, вилая нещасна мати коло вбитого сина, мов підстрілений звір кричала переразливим голосом, стогнала, зойкала й обмацувала його раз по раз зо всіх сторін.

— Михайле! Михайле! Михайличку! Вставай!! — Піднімала його голову й опускала невважно назад. Хапала за руки й опускала; Обмацувала ноги і вертала назад до голови й притім гляділа раз у раз помочі.

— Хто се зробив? Хто? Хто? І за що? За що, за що? Таже він умерлий!! Застрілений!! Він уже цілком застиг! Зимний, як лід! Лице біле, як сніг, сорочка цілком у крові змочена... він умерлий... рятуйте! рятуйте!..

.

— За що? За що? За що? — розривав її груди страшний Проймаючий крик, в голосі шаліла душа, що розбивалася з болю, а руки доторкалися, трясучися в тяжкій зимній лихорадці, дорогого тіла неустанно. Хапала, відтягала до себе, опускала безладно і знов хапала.

— Люди, він умер!

Новий потрясаючий окрик прошиб похмуру тищину лісу і, мов блискуча сталь, пірнув у душу всіх присутніх та привів із собою голосний плач.

Де в кого піднімав тяжкий стогін затверділу грудь, і грубі руки обтирали сльози, що неначе з вогню добувалися наверх і зсувалися незаметно по лиці.

Умер...

Її погляди зломилися, як в умерлого, і вона втратила голос.

— Вставай! — благала шепотом, з напруженням усіх сил, схиляючись глибоко над умерлим. — Вставай, Михайле!..

Відтак не вспіли її задубілі уста більше нічого вимовити. Ледова студінь простягнулася на цілому її обличчі, і вона повалилася без пам'яті на, його тіло...

Се було того самого дня по обіді. Івоніка вертав додому. Завернув на найкоротшу дорогу, що вела до села, аби лише якнайскорше добитися додому.

Він ішов пильно, а довкола його уст уклалася лінія втоми. Він ані разу не спічнув, виринувши з міста. А там, у місті, не зуміло його ніщо довше задержати, як скоро упорався раз із своїми, справунками.

Переночував у пана, і хоч як пан і пані вмовляли, аби по справунках лишився з годину-дві на спочинок, він ніяк не дався намовити. Повернувши з банку, попрощався і пустився в дорогу назад. Його тягнуло додому.

Був повний неспокою, хоч не міг тому віднайти причини, і глуха якась тривога прокидалася в нім, чим більше заходив у запустілі поля, що мали небавом зіллятися із стерниною його села. В малій Дзьобенці, що висіла йому через плечі, ніс Михайлові красні яблука й білий хлібець, а окремо завиті білі свічки до церкви. Завтра ж святого Михайла, і треба буде піти до церкви...

Його ноги шпоталися по грубій груді стернини, так якби щохвилі забігала невидима куля між ними і вмисне звільняла його хід. На серці ж умостився глухий тягар... Він почув себе старим. Уже аби Що казати, а він таки вже не молодий. А от, тяжко йдеться йому. Не так, як ішлося давніше. Землі не чув під собою. Але воно так буває.

З кожною годиною чоловік старіє. І, не вважаючи, зітхав раз по тяжко.

Але вже побачив себе на полях свого села. Вже минув більшу часть дороги, вже от-от панський двір, вже от-от його хата... Може, ще з кількадесят кроків, і він опиниться коло своєї хати... Але нині тяжка мряка. Все сповила: і хати, і дерева... так лиш мріють з неї... Він станув на хвилину майже несвідомо й задумався.

Чи вступати йому вперед он тут до хати? Марійка, може, вижидає його. Може, схоче довідатися, чи залагодив усе точно, вона боязлива...

Його хата дивилася на нього.

Стояла мертвецьки тихо між обнаженою садовоною, що здіймалася довкола й позад неї, та дивилася. Легка імла звисала лїниво над краєвидом і вокруг неї, збільшала понурий вид пустої хати.

Двері сінні стояли широко відтворені, з них біла темїнь, а віконця чорнілися з білих стїн, мов чотири чорні таблички.

Він відвернувся.

Ні. Йому не хотілося тепер туди ступати. Волів піти просто до бурдея, до Михайла. Приніс йому яблук і буханець хліба, і його тягнуло вперед до нього.

Він поступив рішуче вперед і мав за часок панський дім і свою хату за плечима.

Перед ним розстелилися знов поля.

Але він не бачив багато. Десь недалеко стояла ще хата Докії. Її мав іще минути, а відтак завернути доріжкою в чисте поле, де причаювався його бурдей до землі.

Осінь мряка позакутувала все в свій сивий віддих, десь-не-десь порозкидувані хатки тонули в ній зі своїми білими стінами, і він глядів лише в саму пусту мряку. Здавалося, немов вона вмисне збиралася грубими масами, все вперед нього, тиснулася вогкими дотиками до його грудей і лиця, аби заслонювати собою всякий вид на пусте поле...

У нього були очі гострі, мов у вірла, і він хотів її пронизати. Там, де поля схилялися на однім місці незаметно в плаский котел, там лежав його бурдей. За ним чорніла деревина й там далі, направо, «сусідній» ліс, що виглядав завсіди, неначеб очікував чого. Оцих точок шукав тепер.

Його очі від давніх літ звиклі до них; вони становили свого роду опору для ока, що линуло в рівнину. Але він і нічого з того всього не добачав тепер. По недовгим часі похмурого напруження побачив, як щось відділилося з ніжно-сивої тканини імлі.

Воно було Ще далеко від нього, але він розрізняв уже щось, ба здавалося навіть, міг дещо розпізнавати.

Здавалося, щось двигалося в напрямі до панського дому, а з тим і до його хати... Напереді люди, поодинокі чоловіки й жінки, їх голови, в білі рушники позавивані відрізнялися? ясно в мряці, вони ступали поважним кроком, а за ними, трохи позаду, віз, упряжений волами? також поволі рухався з місця. Однак що се? Його воли? Бурі?

Вони йшли так поволі й хитали головами, неначе кивали вже здалека до нього, а віз ледве-ледве волікся за ними. Довкола воза знов чоловіки й жінки. Очевидно, везли щось...

Вдарило його щось іззаду в плечі так сильно, що він, пошпотавшись, мало що не впав. Відітхнув тяжко, і його очі впилися в той вид.

Прискорив несвідомо ходу.

Неповоротні брили землі виростили йому злобно під ногами і все наново приневолювали його до шпотання. Його хід, став дикий і нерівний. Вкінці опинився близько воза.

Нікого не здоровив. Не бачив нікого. Його також ніхто не здоровив. Ніхто не промовив ні слова, все було мов поразене. Бурі станули самі з себе, і все зробило йому мовчки, несміливо коло воза місце.

Наступила глибока тишина. Здавалося, немов кождий звук у сивій імлі давився...

Він глянув...

На возі лежав простягнений білий-біліський його син... Тяжка, кривава мовчанка...

Добру хвилю витріщався на нього, відтак підняв руку, погладив молоде обличчя, з якого зникла остання крапля крові, а відтак, обернувшись нараз до людей, кликнув:

— Він неживий!

Якийсь голос спав молотом на нього:

— Неживий!

Його руки скорчилися досередини, він оглянувся з-цілковито блудним поглядом, і його голова почала сильно трястися.

Одна жінка з розбурханим волоссям окружала зойками неустанно віз, неначе шукала за чимось. Її погляд, надслухуючий, був звернений до себе, і вона вистогнувала приглушеним, ледве чутним голосом ім'я помершого.

Се була Марійка.

І знов страшна хвилина мовчання.

Нараз підняв старий бистро голову, і його погляд перебіг вигребу-Що по всіх присутніх.

«Хто був убивця його сина?»

— Де Сава? — спитав.

Всі оглянулися. Сави не було.

Опустив голову на груди й не сказав більше ні слова. Його лице Пожовкло, уста задубіли, а серце неначе стихло.

Хтось із гурту зітхнув тяжко, а один голос сказав побожно, з притиском:

— І Богові треба чогось доброго! Кілька голосів повторило ті слова.

Потім настала мовчанка, й усе рушило наперед із місця. Поволі, обережним кроком тягнули бурі свій тягар... Отець і мати тримали руки на голові помершого, за ними волілася крок у крок тяжка тишина...

XX

Багато людей зібралось в хаті. Всі плакали за добрим хлопцем. Та ось ледве ввійшла Анна й кинулася до Михайла. Батьки сполошилися, вони не вірили, що їхній син і є батьком майбутньої дитини Анни. Це був сором. Вони почали проганяти жінку, а та кинулася до Сави з криком, що той убивця. Марійка кричала на неї, гнала геть з хати, а на Михайлові виступила свіжа кров. Одна свічка впала, покотилася й загасла біля ніг Сави.

Батько вийшов на двір і став гаряче молитися. Він зрозумів, що за землю підняв Сава руку на свого брата, лиш за землю! Що іншого тут не могло бути, а чужий не сповнив свого страшного злочину. Як одинак надіявся колись дістати всю землю». Але як сказати на власного сина, що — вбивця?

Другого дня надїхала комісія. Два судові урядники і один лікар. Оглянули мертвого і сконстатували скритоубивство.

Вистріл — толкували — був уцілений цілком зблизька. Більш-менш так: зрубубав схилений кілля, а убійця стрілив до нього ззаду, цілком зблизька. Куля застрягла глибоко в легенях, одначе наколи б був мав зараз поміч, міг би бути врятований, а так загиб через утрату крові. Очевидно, волікся якийсь кусень від нещасного місця, кликав, може, й помочі, але що ніхто не з'являвся, повалився й загинув.

Івоніка сидів під час слідства, як камінь, коло мертвого. Ні одна сльоза не заблисела в його очах. Всі присутні говорили про незнайомого убивцю, проклинали найтяжчими словами, ба здавалося, були б його на кусні роздерли, особливо жінки, лише він один не мав для нього слова. Він і не наставляв на те, щоб його віднайти. Здавалося, рішився нараз повірити все якійсь незнаній, невидимій власті, нехай би вона все вела, розсліджувала і засуджувала. Він хотів свої руки умити від тої гіркої справи...

— Твердий чоловік! — сказав старий Петро до судді, вказуючи незаметно на нього. — Не заплакав ще ані одною сльозою, відколи спало нещастя на нього. Я б був на місці вмер. Але він серцем уб'є себе. Бо те, що він у собі носить, най нас Господь перед тим боронить!

Суддя скинув на нього свій погляд і сказав лише:

— Най Господь боронить!

Комісія удалася на місце злочину до лісу. Кілька людей пішло за нею, між іншим, старий Петро і Сава.

Говорено про се, з котрого боку відбувся напад на нещасного й з котрої сторони міг убійник надійти. Ліс не був так старий, як густий.

Зревізовано місце й обговорювано всякі можливі випадки.

Се був цілком незвичайний випадок. Хлопець не мав ніяких ворогів, ціле село було готове на те присягнути. А про самоубивство не щогло бути бесіди, бо вистріл наступив іззаду.

Убивство се було загадкою, рідкою, й дуже інтесною загадкою.

— Чи не чути було окликів за рятунком? Не чути було жодних? Не було нікого вночі в лісі або в полі?

Нікого не було...

(...) Старий лікар, що опинився на хвилю в тяжкій задумі, підняв голову, і його погляд упав на Саву, що стояв саме проти нього. Він мов прокинувся. Що се було? Хлопець стояв білий, як крейда, і трясся так сильно на цілім тілі, що його коліна збивалися до купи. Лікар подумав про холеру. В тім часі являлися доволі часто холеричні випадки. Ще надавно,

йдучи сюди, виглядав він погідно і спокійно, а нараз така зміна...
Перелякано приступив до хлопця. Ї

— Що тобі, хлопче? Болить тебе що?

Хлопець держав обома руками за живіт і, трясучися, мов у пропасниці, вибовтнув:

— Болить.

Лікар почав оглядати його занепокоєно. Всіх погляди звернулися на нього, а Івоніка закаменів на місці. Побілів, і його очі заблищали.

Нараз зігнувся лікар до ніг хлопця, позістаючи в тій позиції кілька секунд. На білих вовняних шароварах хлопцевих відкрив він кілька крапельок крові. Як лід зима думка майнула йому блискавкою через голову. Він випростувався знов.

— Із чого се в тебе? — спитав, вказуючи на криваві плями.

— З... з... зайця... — відповів сей невиразно, трясучися, як передше, на цілім тілі.

— З зайця? — сказав лікар, обмінявшись блискавкою поглядом із суддею.

— Але пляма ще свіжа! Коли ти застрілив зайця? Тишина.

— Се ще здавна...

Суддя оглянув криваві плями.

Люди замовкли, і майже чутно було, як товкся здержуваний сильний віддих в'язнем у залізних грудях. Все звернулося очима до нещасного батька. Він сидів із задеревілим поглядом, побілілим лицем на однім пні й неначе ожидав кулі з першого-ліпшого набою для своєї груді. Його набік похилена голова дрижала, а уста викривилися.

— Пляма не давня. Майже цілком свіжа.

— Вона... від качки... я різав її... і держав межи колінами... — зачулось знов гикання...

Тут же розбіглися запити й відповіді. Мав він рушницю?

Він ні, але його тато. Можна йти в бурдей і оглянути її. Він її вже ВІД кількох неділь не мав у руках. Де він був тоді, як його брат пішов до лісу? Очі хлопця почали неприязно виблискувати, а відтак колихатися над землею з одного місця в друге. Він не був дома. Він нічого не знає. Де був уночі?

Не був дома. Був... у одної дівчини. Хто та дівчина?

В тій хвилі прокинувся старий, неначе хотів відповісти за хлопця сказати одно рішуче, важне-преважне слово, одначе вже в слідуючій хвилі сперся, немов поборений якоюсь невидимою міццю, назад о дерево і спустив тяжко голову на груди.

— Рахіра. Донька старого Григорія, що мешкає он там... геть... під тим великим лісом. Його перва сестра... її тато — його вуйко...

— Старий то шибеник і злодій! — гукнув нараз твердо старий Петро... Незамітно шепнув лікареві в ухо, щоби дім його переревідувати, а відтак віддалився сам від гурту. Не міг довше глядіти на старого чоловіка.

А де був батько тієї ночі?

...Старий піднявся й поклонився низько... з покори чи з просьби? Його звичайно добродушні очі гляділи тепер блудно, сказав беззвучним голосом:

— Я не був тоді дома; був у місті. Я нічого не знаю. Я здибав сина вже неживого, як його додому везли. Але мене гнало додому, і в грудях стояв сум у мене каменем. Однак ж я нічого не знаю.

Ніхто не знав нічого? Не бачив ніхто вночі хлопця? Погляд старого промайнув тривожно по обличчю присутніх.

«Чи скаже що хто-небудь? Як він був деінде тоді, не міг бути з братом у лісі».

Але його уста не були в силі вимовити яке слово. Нехай усе само з себе наступить. Як Бог захоче...

— Лиш як тепер що хто скаже, буде мусити у суді заприсягнути... остерігав поважно суддя.

Виступив один чоловік.

Він мешкав далеко від села. Доволі далеко і від Онуфрія Лопати не мав ніякого сусіда, і мешкав також он тут межі сими лісами. Найближче було йому до сього лісу. Він шив сільським людям сердаки й вовняні шаровари на зиму. Сава знає його добре; він у нього також замовив роботу. Тієї нещасної ночі з'явився в нього коло півночі Сава і просив, аби йому дали води напитися. Він виглядав з лица дуже блідо. Був дуже вмучений...

Всіх погляди звернули нараз острими ножами на обличчя Сави.

Що він скаже?

Нічого. Він просив лише напитися води й питав, коли його шаровари будуть готові — та зараз відійшов.

— І блідо виглядав?

— Дуже блідо. Віддихав тяжко, так, якби перебігав цілу дорогу. Тишина задуми.

— Чи сперечалися, може, обидва брати перед нещастям? — Се питання відносилось до батька.

— Ні. Михайло був добрий, і ніколи не розпочинав спору.

— Але ще передше... ще давніше...

— Давніше часом. Небіжчик научав його й докоряв йому за любов до Рахіри, бо вона ж йому сестра. Але те все відбувалося в добрім. Він мав усе добрі гадки з братом. Він хотів з нього зробити чесного і доброго газду. Він не був його ворогом. За що ж мав би йому брат таке виробити?

Не сказав: убивати.

Всі дальші питання, ставлені молодому, оставалися без відповіді. Він закутався в мовчання... успокоївся і хіба що десь-колись буркнув: «Не знаю». З інших присутніх не зголошувався більше ніхто до зізнань.

Комісія звернулася відтак до бурдей.

За Савою ступав жандар. Він був у підозрінні.

В бурдею зробили ревізію. Перешукувано за рушницею й іншими речами, що могли би роз'яснити убивство, відколи на брата стало підозріння.

Тут поступлено майже по-варварськи.

Знайдено рушницю; вона була навіть набита, одначе кабзля в ній була цілком заржавіла. Очевидно, не вживано рушниці вже віддавна.

Всі вулії, що небіжчик поуставляв тут сам на зиму, позатулюювавши їх тепло, повиволікувано тепер надвір і перетрушено безпощадно.

Сава сам робив те все енергійною рукою і з рішучим видом. Надіялося на яку закривавлену одіж... на яке-небудь оружжя... може, й на яке письмо, — він же не жив тепер тут постійно й міг коли-небудь і яке письмо одержати, — але нічого подібного не найдено. Лиш якесь зілля. Межи речами небіжчика й коло його постелі найшлося воно засохле. Лежало порозкидуване кружевом коло постелі.

Івоніка змішався, як його спитали про значення зілля. Він же побачив його вперше в бурдею. Не міг нічого пояснити панам. Але в незамітній хвилині спинився його погляд докірливо на обличчі молодого сина, і його уста викривила гірка усмішка.

Йому пригадалося замилування Сави до всяких чарівничих зіль і те, як він обкидував ними не раз давніше брата.

На питання, чи Сава не знає чого про зілля, відповів сей коротко й мрачно, що не знає нічого.

Перешукали кождий кутик і майже догори ногами перевернули все. По впливі одної години остався бурдей у найсумнішім виді. Цілковито опущений, на запустілих, чужих полях. Одна Сойка лишилася тут і лежала тихо. Простягнувшись в цілій своїй довжині й Уклавши голову на вперед витягнені лапи, лежала тихо, неповорушно. Вона плакала. Інстинктивно відчувала в мертвецькій тишині, що Налягла нараз на бурдей, щось лихого. Піднімаючи від часу до часу морду вгору — вітрила щось нюхом у повітрі і вила. Смутні, гризучі дико розлучні звуки затривоженої її душі неслися довкола неї далеко в широку тишину і, не зачуті ніким, тут же завмирили. В селі перешукали ще хату Григорія й переслухали його з родиною. Вони були в зв'язі з молодим хлопцем, і ворогували проти родителів убитого.

Але вони нічого не знали. Стояли при тім одногосно, що нічого не знали, і Саву ніколи ні до чого не намовляли. Знали лише, що Сава тої ночі ночував у них і що рано пішов від них.

Рахіра сама брехала в найогидніший спосіб. Казала, що він уже звечора прийшов до неї і не рушався аж до рана з поду. Рано пішов просто від них до ворожки — і прийшов відти зі словами, що його брата замордовано.

І ворожку переслухувано. Вона оповідала:

— Він прийшов рано-ранесенько... майже в потемки до неї й поклав перед неї жменю землі. «Скажіть мені з карт, до кого оця земля належатиме?» сказав він до неї. А вона йому вичитала з карт: «На половині тобі, а на половині другому, але коло твого серця накіпіла кров аж начорно». На таке сплюнув він уперед себе, ба майже на неї сплюнув, і, не вислухавши її до кінця, забрався.

Дома розпитували ще матір, але з неї не можна було майже нічого видобути. З перелякано-блудними очима слідила за рухами присутніх і-держалася ненастанно в близькості молодого сина. Ледве що він на крок віддалився — вона вже майже кричала: «Саво, де ти?»

Як довідалася, що Саву підозрівають за убивство брата, заголосила не своїм голосом. Відтак кинулася до нарікань.

Хто се казав, хто? Сава мав би се зробити? Се ж була найчорніша брехня, що повзла по землі. Хто здурів на таку вигадку? Аби рідний брат забив брата? Він же в неї одна-одніська дитина, і най би лиш посмів хто на нього руку покласти (тут оглянулася вона страшними, майже звірячими очима). Най би посмів хто забрати його від неї. Ще й його від неї видирати? Не доста, що одного погнала проклята якась рука в землю, що одним буде земля сититися, ще й другого хочать видирати від неї та пхати криміналам у пашу? «Саво!.. Де ти? — крикнула майже по-королівськи, — Иди, стань тут коло мами, та не відступай від неї!» Жандарям грозила просто п'ястуком, а суддям метала погляди, що палали ненавистю.

Але вона знала (нарікала), від кого се все походило. Се від тої чорної розпусниці, що кидалася вчора тут на вмерлого, мов яструб, — се від неї походила ся лож. Але вона ще одержить від неї свою партику, то її не мине. Її одніську дитину в кримінал пхати?

Тут вона розсміялася так страшно, що людям мороз пішов по тілі-

— Анна нічого не казала суддям, бо вона лежить хора, — вступився Петро твердо за дівчиною. Він же не міг ніколи стерпіти, як обиджували невинно безталанну ту дівчину.

— То най і не підійметься ніколи з постелі; коли нею там кинуло, — почувлася божевільна відповідь.

Як суддя спитав у неї по раз другий, чи Сава вечоро і вночі був дома, — брехала, що не опускав хати ні одним ступнем. Впрочім, вона «нічого не знала». Нічого... хоч най її й зараз на місці уб'ють. Заголосила не своїми голосами.

Сава заховався за нею, мов мала дитина, зачувши, що має бути замкнений на час розсліду убійства. Побілів, мов полотно, і скрикнув жалісно:

— Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві? Наостанку заховався в малих темних сінцях хати й визирав звідти через мале низеньке віконце надвір.

Надворі під хатою секціонували тіло його брата.

Були при тім лиш старий Петро й батько. Батько блага словами-мольбами, що серце розривали, щоб його дитину ні «шматовано», щоб так і впустили його в землю, яким уже є, — але надармо. Наостанку підчинився волі суддів, випросивши у них дозволу «своєю рукою тримати тіло дитини».

Гей, що за сила була он тут, що її розрізували тепер! Що за плечі, що за голова! Вже багато-багато людей мав старенький лікар під своєю рукою, але ще ніколи не бачив стільки сили й здоров'я! Мов дуб — було се тіло, а голова — мов залізо...

Секція виказала, що хлопець міг бути врятований, коли б був хто зараз із початку прийшов із поміччю; він був засильний, його молоде і здорове тіло засильне у відпорі, щоби піддатися відразу убійчому набоеві, але, стративши притомність і не одержавши в час помочі, загинув з причини втрати крові. Вбито його перед опівніччю. Ранок зі своєю поміччю наслів для нього запізно.

Сильні плечі... ведмежі ті плечі, що залюбки, граючися, брали на себе найбільший тягар, — не змогли опертися тягареві смерті.

По раз перший від смерті сина вибухнув Івоніка здавленим хлипанням; його жінка товкла внутрі хати, мов божевільна, головою до стіни.

Такого діждалися вони зі своєї дорогої дитини!

.

Лікар і судді звернули увагу на голову й не добачили одного.

Не бачили й не завважили, як при обертанні тіла випала одна куля з плечей і як її при помочі одніського свідка, Петра, схопив блискавкою батько. Впившись в неї лакомими очима, розібрав він її. Вона була сповита в полотняну шматину й обмотана домовою пряжею.

Він побілів, мов смерть... і, колибаючися, віддалився набік.

За малу хвилю ступив до сіней, де під вікном сидів скулений Сава і приглядався обдукції. Тут ухопив він його залізними руками за плечі і, поставивши його одним рухом, мов перо, вперед себе... замахнувся страшно одною рукою. Два рази протялося щось воздухом... два рази впала одна тяжка, караюча рука на обличчя молодого хлопця — відтак настала попередня гробова тишина, і старий чоловік, не промовивши ні словечка, вернув назад до тіла свого сина.

Лікар і судді не дізналися про се все ніколи.

.

Саву взяли між себе жандарми.

Підозріння проти нього змоглося, і він мусив іти до суду, мав сидіти в арешті, доки не переведено до кінця проти нього слідства.

Жандарі били його з своєї сторони, силуючи його тим до зізнання, одначе він мовчав. Лиш раз, — коли, вдарений кольбою, мов переломлений упав до землі, — крикнув, як передше, жалісно:

— Михайле, Михайле! Чому не лежу я замість тебе на лаві?

Його поволокли до міста.

XXII

Пишне поховання відбулося, а поминки робили в тому ж лісі, де загинув хлопець.

Анна народила близнят, двох хлопчиків. Докія потримала її в себе до весни, потім Анна мусила піти на роботу. За намовою Докії вирішила піти до батьків Михайла, може б, вони прийняли до себе хоч одного онука, але Марійка вигнала жінку із соромом і клятьбою.

На Різдво, коли Марійка була сама в хатині, підійшов якийсь чоловік під вікно й сказав, що бачив, як брати йшли разом до лісу, а говорить він це тому тільки тепер, бо не хоче мати каменя на душі.

Через брак доказів Саву відпустили, і він знову пішов до Рахіри, кажучи, що не потребує батьківської землі, піде з жінкою на заробітки до Молдови. Анна носилася з божевільною думкою вбити Саву, і той однієї її боявся, став навіть до церкви ходити. Вона кидалася на нього, як тигриця, де б не зустріла. Та померли близнята Анни, і вона майже збожеволіла, бродила полями безтямна, заходила до хат, не пізнаючи нікого. Зайшла й до Івоніки. Той тяжко картав дружину, що не прийняла онуків. Адже ж вона була Михайловою, і не просто так люди з розуму від жалю сходять. Після того Анну відвезли до шпиталю, і село внесло за неї кошти. Проїшло шість років. Івоніка й Марійка працювали на землі як і раніше, і все йшло за Михайлову душу — годували обідами бідних. Саву відділили, дали половину хати в селі, а землю не наділили — хай сам заробляє її. Марійка сама прийшла

до думки, що Сава — братовбивця, й почала його ненавидіти та клясти, а Рахіру лаяла й біла, де зустрічала. Петро, Докіїн брат, став лісником і одружився з Анною. Живуть уже п'ять років. У хаті рівновага й лад, невтомна праця й твердий ясний розум - Петро аж помолодшав. Народився у них хлопчик. Надумали його віддати до школи, щоб не прив'язувався до землі, бо не кожного вона щастям наділяє. Івоніка потайки від Марійки записав на хлопця найкращий лан Михайла.

Для Анни з Петром їхня дитина — найбільша втіха, виповнення їхніх надій та мрій.

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК

(1871-1936)

Василь Семенович Стефаник народився 14 травня 1871 р. у селі Русові поблизу старовинного містечка Снятина на Станіславщині (нині — Івано-Франківська область) у родині заможних селян.

Василь навчався в Снятинській школі, після закінчення якої вступив до польської гімназії в Коломиї (українські були заборонені). У гімназії зі Стефаником навчалися майбутні письменники Лесь Мартович та Марко Черемшина, які стали Василеві

справжніми друзями. Це дружнє коло митців пізніше назвали «Покутською трійцею». З 1892 р. Стефаник навчався на медичному факультеті Ягеллонського університету (м. Краків).

Роки навчання в Кракові (1892-1900) були часом становлення Стефаника як письменника. Його новели з'являються в чернівецькій газеті «Праця», у львівському журналі «Літературно-науковий вісник»; одна за одною виходять збірки новел «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901).

З 1901 по 1915 р. Стефаник не написав жодного твору. Дослідники досі дискутують щодо причин такої тривалої творчої паузи. Тут далось взнаки тяжке нервове виснаження. Та головною причиною, вочевидь, було розчарування в людях, які захоплювалися його творами, але не дослухалися до його закликів ставати добрішими, милостивішими, духовнішими. З 1915 р. з-під пера письменника з'являються новели «Діточа пригода», «Марія», «Сини», які розповідають про криваве лихоліття й порушують гострі проблеми національної долі українців.

1926 р. громадськість Львова вшанувала 30-річчя літературної діяльності Стефаника, а 1931 року в Харкові (тогочасній столиці УРСР) було відзначено 60-річчя з дня його народження.

Останні роки письменник тяжко хворів. Його земний шлях урвався 7 грудня 1936 р. Поховали Василя Стефаника на старому цвинтарі в рідному селі Русові.

Стефаник — це митець з Божої ласки. Він досконало володіє формою і має подиву гідний смак у доборі своїх творчих засобів. Він уміє найпростішими засобами справити якнайбільше враження.

Іван Франко

Його новели — як найкращі народні пісні, у яких немає риторики ані сентиментальності, а тільки наочне, голе, просте, невідфарбоване життя, дуже часто сумна дійсність, але оздоблена золотом найправдивішої поезії.

Іван Франко

КАМІННИЙ ХРЕСТ

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку¹, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні, і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки моцувалися², як струнви, і однако з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по льоду³, а Івана як коли би хто буюком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле пільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель як би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко⁴, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося⁵ на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк⁶ забився.

¹ У підруку – поруч, разом із собою.

² Моцувалися – тут: натягалися.

³ По льоду – по льоду.

⁴ Крепко – міцно

⁵ Вихолітувалося – хиталося

⁶ Бодяк – будяк, глід.

— Та цу¹ ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, — говорив Іван ісперсердя.

— Діду Іване, а батюгов² того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч³ зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк даліше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не біси⁴, вігниєш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. Натім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його не сів і межі ніякої на кім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

— Е-ех, мой, як тобов грону, та й по нитці розлетиши, який же-с тежкий!

Але, відай, ніколи не гримнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

— Сонце пражить, але не пражить⁵, аж вогнем сипле, а я колінкою з гноем наверх, аж шкіра з колін обсакає. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко, ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачело⁶ ножами шпикати - гадав-сми, що минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки⁷ давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицки¹ трави і обкладав свою

¹ Цу – цю.

² Батюгов – батогом.

³ Патороч – клопіт, морока.

⁴ Не біси – тут: нічого.

⁵ Пражить – тут: пригріває, припікає.

⁶ Зачело – почало.

⁷ Політок – урожай.

частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сподікували гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поламаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов удолину тручає²!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тіль із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягла тіль Іванова, як велетня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тіль і говорив горбові:

— Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носе, то мус родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей зіцірував³. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хіба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десять рік у воську, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакій був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися. Спросив⁴ Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію⁵ горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лиш тупо глядів наперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував. То як часом якась долішня хвиля викарбутить⁶ великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і

¹ *Кицка* – тут: дерн.

² *Тручає* – штовхає.

³ *Зіцірував* – муштрував.

⁴ *Спросив* – запросив.

⁵ *Порція* – чарка.

⁶ *Викарбутить* – тут: винесе, виверне.

бездушний. Сонце Лупає з нього черепочки давнього намулу і малює по нім маленькі фосфоричні звізди. Блимає той камінь, мертвими блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і Кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривою, кованою зі сталевих ниток, і договорював:

— Та декую вам красно, та най вам Бог дасть, що собі в него жедаєте. Дай вам Боже здоров'є, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі, та най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєм наново газдов стати!

— Коби Бог позволив... Газди, а проще, а доцегніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си¹, газди, та й вібачейте за решту.

Взяв порцію горівки та підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитиси. Дивюси на вас, та й ми, як якийсь казав, молоді літа нагадуютьси. Де, де, де-є? Ото-сте були хлопенна дівка², годна-сте були! То-сми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка³ — так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережийте та й вібачейте, що-м на старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймив із пазухи хустину.

— Стара, ня, на-коб тобі платину⁴ та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пильнуй⁵, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

— Щось би-м сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних⁶. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя?

¹ Доцегнуть же, законтентуйте ж си – тут: пригощайтесь.

² Хлопенна дівка – тут: дівка на виданні.

³ В данці ходили, як сновавка – тут: красиво, граційно танцювали.

⁴ Платина – хустина.

⁵ Пильнуй – тут: доглядай.

⁶ Грешних – гречних.

То я тебе вікорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиви кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

— Куме Іване, а лишть же ви собі жінку, таже вона вам не воріг, та й дітем своїм не воріг, та її банно¹ за родом та й за своїм селом.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть ані дзелень! То її банно, а я тудя з віскоком² іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Озмій та вгатій ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне³, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

III

— А проше, газди, а озмій же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеси, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, Не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважеее, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу⁴, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Двароки нічо в хаті не говорилоси, лиш Канада та й Канада. А як ні достинули, як-ем видів, що однако ні муть⁵ отут на старість гризти, як не піду, та й ем продав щодо крішки. Сини не хоте бути наймитами після мої голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси⁶». Най ім Бог помотає їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок — ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш докупи, то десіть раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ця земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді вітримати. Мужик не годен, і вона не годна, обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева⁷, то тепер п'еть⁸, що-с їв солонину⁹, то тепер барабулю. Ой, ззолили

¹ Банно – жаль.

² З віскоком – тут: радо.

³ Пукне – трісне.

⁴ Напа – мапа географічна, карта.

⁵ Ні муть – не будуть.

⁶ Не буде з чим киватиси – тут: не матимеш коло чого працювати і не буде за що жити.

⁷ Лева – грошова одиниця.

⁸ П'еть – п'ять.

⁹ Солонина – солоне сало.

нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годе віврати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати¹!..

— Декую вам за це слово, але его не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож Бог не гніваеси на таких, що землю на гиндель² пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів³ та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани⁴, що за землев не згоріли. А дивіть-ко си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини⁵ пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От, перевернеси десь у окіп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивити-си не дадуть! Відки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди⁶ ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

— Катерино, що ти собі небого, у свої толові гадаєш? Де ті покладу в могилу? Ци⁷ риба ти⁸ має з'їсти? Та тут поредні риби нема що на один зуб узети. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкіра на кості. Куду цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібраласи. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємо-си на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпроцитиси. Так, як слюб⁹-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпроцитиси¹⁰ з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не меш видіти, та прости ми, стара, шо-м ти не раз догорив¹¹, шо-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то ті, небого, в далеку могилу везу...

¹ Банувати – шкодувати, жалкувати.

² Гиндель – продаж, спекуляція.

³ Виксель – вексель.

⁴ Фаєрман – тут: крутій.

⁵ Кини – торкни, доторкнись.

⁶ Суди – тут: сюди.

⁷ Ци – чи.

⁸ Ти – тебе.

⁹ Слюб – шлюб.

¹⁰ Віпроцитиси – тут: виговоритися на прощання.

¹¹ Шо-м ти не раз догорив – що не раз тобі докорив.

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV

— А тепер ступай собі, стара, mezi газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло, та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну¹.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки² просити. Десь, може, сини пuste в село на пошту³, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си так, як сьогодні, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може, пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Якові, бо він молодий та й слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо... Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеси та не смійтеси з діда. Мені самому гей устид⁴ вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цего вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м віз і гірко-м го⁵ наверх вісаджував, але-м поклав. Такий теяський, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-єм кілька памнетки⁶ по собі лишити. Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

— Так баную⁷ за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив⁸ і окалічів-єм. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков⁹ у селі за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дροжить.

— Оцеї ночі лежу в стодолі, та думаю, та думаю: Господи милосердний, ба що-м так глібоко зогрішив, що женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб¹⁰, та й роб, та й роб! Не раз, як днинка кінчиласи, а я

¹ П'єна – п'яна.

² На два гатунки – тут. про дві речі.

³ Пuste в село на пошту – напишуть у село листа.

⁴ Устид – сором.

⁵ Го – його.

⁶ Кілько памнетки – якусь пам'ятку.

⁷ Баную – шкодую, жалкую.

⁸ Спендив – змарнував.

⁹ Крішков – дрібницею.

¹⁰ Роб – роби.

впаду на ниву та й ревню молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком¹ хліба, а я буду все працювати, хіба бих² не міг ні рукав, ні ногов кинути³...

— Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки⁴ гриз і чупер⁵ собі микав, качевем си по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнуло-си⁶ до мене! Не знаю і, як, і коли вчинивем си під грушков з воловодом⁷. За малу філю⁸ був би-м си затег. Але Господь милосердний знає, що робить. Нагадав-єм собі за свій хрест та й мене геть відійшло, їй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько — та й якомсь ми легше стало.

— Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав-та й на нім забув-єм, силу-м мав — та й на нім лишив-єм.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

— Та я вас прошю, газди, аби ви, як мете⁹ на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжить та най покропить хрест свіченув водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Просю я вас за це дуже грешно, аби-сьте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишіть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом¹⁰ на нікого, нікому сте не переорали, ані пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали¹¹. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

— Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо

¹ Кавалок – шматок.

² Бих – би.

³ Кинути – порухатися.

⁴ Чиколонки – кісточки.

⁵ Чупер – волосся.

⁶ Цукнуло-си – чіплятися, підступати.

⁷ Воловід – мотузка, шнур.

⁸ За малу філю – за якусь мить.

⁹ Мете – будете.

¹⁰ Натарапом – нахрапом.

¹¹ Не порунтали – тут: не взяли, не привласнили.

мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, то буде також.

Почалася п'ятика, та п'ятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

— Мой, маєте так танцювати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

— Як-ем го віпуцував¹, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунок², цісар міг сідати! Але-м грошиц мав, ой, мав, мав!

— Коби-м учинився серед тако пустині — лиш я та Бог аби був! Аби-м ходів, як дика звір, лиш кобих³ не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, що-м пан! А ця земля най запада-єси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, кобито так по-мому...

— Ще не находився такий секвертант⁴, аби що з него стег за податок, он, ні! Був чех, був німець, був поляк — г... пробачейте, взели. Але як настав мадзур⁵, та й найшов кожушину аж під вишнев. Кажу вам, мадзур — біда: очі печи⁶, та й гріху за него нема...Всякої бесіди було багато, але вона, розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопи доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мрзили понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрожить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж суглави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то

¹ Віпуцував – відполірував.

² Ордунок – порядок.

³ Кобих – аби, щоб.

⁴ Секвертант – збирач податків.

⁵ Мадзури, мазури – назва подільських селян Західної Галичини.

⁶ Печи – пекти, випікати.

нахиливалися до себе і тулили чоло до чола, і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой Іванку, брате!», «Ой Михайле, приятелю!»

VI

— Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії¹, а ви розспівалися як задобро-миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за руки.

— Стара, гай, машір — інц, цвай, драй²! Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати.

Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загагу розірвало — такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ним, і верещав як стеклий³.

— Мой, Як-ес газда, то фурни⁴ того катранс з себе, бо ті віполічкую⁵ як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.— Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини і силоміць винесли обоїх із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

— Ото-сми ті виходила, ото-сми ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

¹ До колії — до потяга.

² Машір — інц, цвай, драй! — перекручене з німецької: марш — раз, два, три!

³ Стеклий — сажений.

⁴ Фурни — викинь, позбудься.

⁵ Віполічкую — відчитаю, вилаю.

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люди випроваджували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цайговім¹, сивім одінню і що-хвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв і показував старій хрест:

— Видиш, стара, наш хрестик? Там є відбито і твоє намено². Не біси³, є і моє, і твоє...

¹ Цайговий – із дешевої фабричної шерстяної тканини.

² Намено- ім'я.

³ Не біси – тут: не хвилюйся, не турбуйся.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(1871-1913)

Лариса Петрівна Косач народилася 25 лютого 1871 р. в Новограді-Волинському (нині Житомирська область). Родина Косачів була заможною й освіченою, належала до кола патріотичної української інтелігенції.

У дитинстві Лариса найщиріше дружила зі старшим братом Михайлом. Коли той, готуючись до вступу до гімназії, опановував гуманітарні предмети, вона також ґрунтовно студіювала стародавню історію, латинську й грецьку мови. Захоплювалася музикою, виявляла композиторський хист. Уроки гри на фортепіано їй давала дружина Миколи Лисенка. Освіту Лариса Косач здобувала в домашніх умовах.

У дитинстві Лариса захворіла на туберкульоз кісток. З кожним роком хвороба прогресувала, упродовж життя вона виїздила на лікування до Києва, Ялти, Карпат, а також до Польщі, Німеччини, Італії, Грузії, Єгипту.

Олена Пчілка (мати Лариси Косач) посприяла виходу в 1884 р. першої публікації дочки — вірша «Конвалія» (у львівському журналі «Зоря»). Саме тоді вона вперше підписалася як Леся Українка. 1890 р. Леся написала для своєї молодшої сестри навчальний посібник «Стародавня історія східних народів», який було видано 1918 р. як підручник для національної школи. Одна за одною виходять друком збірки «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902).

Навесні 1894 р. Леся відвідала в Софії (Болгарія) хворого дядька Михайла Драгоманова, який перебував у вигнанні. Тут вона допомагала впорядковувати його бібліотеку, виконувала секретарські обов'язки. Улітку 1907 р. Леся Українка одружилася з Климентієм Квіткою.

На початку ХХ ст. з'являються найзначніші твори письменниці: драматичні поеми «В катакомбах», «Бояриня», «Оргія», драми «Руфін і Прісцилла», «Камінний господар», драма-феєрія «Лісова пісня».

Серце Лесі Українки перестало битися 19 липня 1913 р. в грузинському місті Сурамі. Поховали письменницю на Байковому цвинтарі поряд із батьком і братом.

Ціле життя — щоденно — вона жила і творила для майбутньої справедливої і вільної України, освітлюючи своєю творчістю і біографією наше сьогодні, викликаючи у своїх земляків і за межами України подив, пошану і почуття щастя від того, що існують такі, як вона, творці і люди.

Флоріян Неуважний

Історія Мавки — це історія любові, написана жінкою-українкою. Я вважаю, що на всій Лесиній творчості позначилася автобіографічна історія її любовного життя.

Ніла Зборовська

CONTRA SPEM SPERO¹!

Гетьте, думи, ви, хмари осінні!
Тож тегера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

Я на вбогім, сумнім перелозі
Буду сіять барвисті квітки,
Буду сіять квітки на морозі,
Буду лить на них сльози гіркі.

І від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая; міцна,
Може, квіти зійдуть — і настане
Ще й для мене весела весна.

¹ CONTRA SPEM SPERO – Без надії сподіваюсь (*латинсь*).

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

В довгу, темную нічку невидну
Не стулю ні на хвильку очей,
Все шукатиму зірку провідну,
Ясну владарку темних ночей.

Так! я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Буду жити! Геть думи сумні!

І все-таки до тебе думка лине,
Мій занапащений, нещасний краю,
Як я тебе згадаю,
У грудях серце з туги, з жалю гине.

Сі очі бачили скрізь лихо і насилля,
А тяжчого від твого не видали,
Вони б над ним ридали,
Та сором сліз, що ллються від безсилля.

О, сліз-таких вже вилито чимало, —
Країна ціла може в них втопитись;
Доволі вже їм литись, —
Що сльози там, де навіть крові мало!

І ти колись боролась, мов Ізраїль,
Україно моя! Сам Бог поставив
супроти тебе силу невблаганну
сліпої долі. Оточив тебе
народами, що, мов леви в пустині,

рикали, прагнучи твоєї крові,
послав на тебе тьму таку, що в ній
брати братів не пізнавали рідних
і в тьмі з'явився хтось непоборимий,
якийсь дух часу, що волав ворожо:
«Смерть Україні!» — Та знялась високо
Богданова правиця і народи
розбіглися, немов шакали ниці,
брати братів пізнали і з'єднались.
І дух сказав: «Ти переміг, Богдане.
Тепер Твоя земля обітована».
І вже Богдан пройшов по тій землі
від краю і до краю. Свято згоди
між ним і духом гучно відбулося
в золотоверхім місті. Але раптом
дух зрадив. Знову тьма, і жах, і розбрат.
І знов настав єгипетський полон,
та не в чужій землі, а в нашій власній.
А далі розлилось Червоне море
і розділилося по половині,
і знов злилось до купи, й затопило
кого? Ой, леле! Новий фараон
пройшов живий поміж Червоне море,
але їздець і кінь пропав навіки.
Співай, радій, ненависна чужинко,
бий в бубон і лети в танок з нестяму
кінь і їздець в Червонім морі згинув
тобі zostався спадок на покраси,
бо зносиш ти України клейноди,
святкуючи над нею перемогу.
Такий для нас був вихід із Єгипту,
немов потоп. Заграло та й ущухло
Червоне море. Висохло й осталась
безрадісна пустиня після нього.
І став по ній блукать новий Ізраїль,
по тій своїй землі обітованій,
немов якась отара безпричальна.
З отарою блукали й пастухи,
вночі за тінню йшли, а вдень з вогнем.
Коли ж у їх з'являвся дух величний,
що вогняним стовпом палав у тьмі,

а вдень ішов, мов туча грізно-біла,
вони не вірили своїм очам
і врозтіч розбігались манівцями,
і попадали ворогам в полон.
Чи довго, ще, о, Господи, чи довго
ми будемо блукати і шукати
рідного краю на своїй землі?
Який ми гріх вчинили проти духа,
що він зламав свій заповіт великий
той, взятий з бою волі заповіт?
Так доверши ж до краю тую зраду,
розбий, розсій нас геть по цілім світі,
тоді, либонь, журба по ріднім краю
навчить нас, де і як його шукать.
Тоді покаже батько своєму сину
на срібне марево у далині
і скаже: «Он земля твого народу!
борись і добувайся батьківщини,
бо прийдеться загинуть у вигнанні
чужою-чуженицею, в неслав'ї».
І, може, дасться заповіт новий
і дух нові напише нам скрижалі.
Але тепер? як маємо шукати
своєму народу землю? Хто розбив нам
скрижалі серця, духа заповіт?
Коли скінчиться той полон великий,
що нас зайняв в землі обітованій?
І доки рідний край Єгиптом буде?
Коли загине новий Вавилон?

ХВИЛЯ

Хвиля йде,
вал гуде —
білий, смілий, срібний,
дрібний,
нападе
на сухе баговиння,
на розсипане каміння,
білим пломенем метнеться,

стрепенеться,
скине з себе все, що ясне,
й гасне...
Хвиля смутна,
каламутна,
вже не ясна, вже не біла,
відпливає посумніла,
мов до гробу.
Із плачем до себе горне
баговиння тьмяне, чорне,
мов жалобу.
І зітхає,
і втихає,
рине в море величезне
й чезне...
Чи вона
йде до дна?
Може, буде там покійно,
мов рабиня, тихо, вірно,
колихать малі молюски,
гаптувать прозорі луски,
на коралі класти карби,
вартувати морю скарби,
і слугою
під вагою
там вона довіку стане
й не повстане?
Чи полине
межи сестри, межи милі,
вільні хвиді,
розтечеться, розпливеться,
знову сили набереться,
потім зрине
і гучна,
і бучна,
переможно валом сплесне
і воскресне?

Стояла я і слухала весну,
Весна мені багато говорила,
Співала пісню дзвінку, голосну,
То знов таємно-тихо шепотіла.

Вона мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені переспівала знов
Те, що давно мені співали мрії.

Все, все покинуть, до тебе полинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть,
То було б щастя, мій згублений світе!

Стать над тобою і кликнуть до бою
Злую мару, що тебе забирає,
Взять тебе в бою чи вмерти з тобою,
З нами хай щастя і горе вмирає.

Уста говорять: «Він навіки згинув!»
А серце каже: «Ні, він не покинув!»
Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?
Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча,
Тут в глибині і б'ється враз зі мною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

Так завжди, чи в піснях забути хочу муку,
Чи хто мені стискає дружньо руку,
Чи любая розмова з ким ведеться,
Чи поцілунок на устах озветься,
Струна бринить лагідною луною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
Чи я спущусь в безодні мрій таємні,

Де постаті леліють ясні й темні,
Незнані й знані, і наводять чари,
І душу опановують примари,
А голос твій бринить, співа з журбою:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
Чи сон мені склепить помалу вії,
Покриє очі втомлені від мрії,
Та крізь важкі, ворожії сновиддя
Я чую голос любого привиддя,
Бринить тужливо з дивною журбою:

«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
І кожний раз, як стане він бриніти,
Тремтять в моєму серці тії квіти
Що ти не міг їх за життя зірвати,
Що ти не хтів їх у труну сховати,
Тремтять і промовляють враз зо мною:
«Тебе нема, але я все з тобою!»

ЛІСОВА ПІСНЯ

(Драма-фесрія в 3-х діях)
(Скорочено)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Пролог

«Той що греблі рве», Русалка, Потерчата¹ (двоє), Водяник².

Дія I

Дядько Лев, Мавка³, Лукаш, Перелесник⁴, Пропасниця (без мови).
Русалка, Потерчата, Лісовик⁵, Куць.

Дія II

Мати Лукашева, Лукаш, Русалка, Дядько Лев, Мавка, Перелесник,
Килина, «Той, що в скалі сидить», Русалка Польова.

Дія III

Мавка, Лісовик, Лукаш, Куць, Злидні, Мати Лукашева, Килина, Доля,
Хлопчик, Діти Килинині (без мови), Перелесник.

Пролог

Старезний, густий, предковічний ліс на Волині. Посеред лісу простора галява з плакучою березою і з великим престарим дубом. Галява скраю переходить в куп`я та очерети, а в одному місці в яро-зелену драговину —

¹ Потерчата – в українській народній міфології – утоплені матерями позашлюбні діти, що стали болотними вогниками.

² Водяник – за народними повір`ями – злий дух, що живе в озерах, річках і приносить людям нещастя.

³ Мавка – в українській народній міфології – лісова русалка.

⁴ Перелесник - в українській народній міфології – біс-спокусник, що ночами являється жінкам у вигляді вогняного змія або красеня парубка.

⁵ Лісовик - в українській народній міфології – істота, що живе у лісі, господар лісу.

то береги лісового озера, що утворилося з лісового струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро, потім, по другім боці озера знов витікає і губиться в хашах. Саме озеро — тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з чистим плесом посередині. Містина вся дика, таємнича, але не понура, — повна ніжної задумливої поліської краси. Провесна. По узліссі і на галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски та сон-трава. Деревя ще безлисті, але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то хвилює од вітру, то розривається, odkриваючи блідо-блакитну воду. В лісі щось загомніло, струмок зашумував, забринів, і вкупі з його водами з лісу вибіг «Той, що греблі рве» — молодий, дуже білявий, синьоокий, з буйними і разом плавкими рухами; одяга на йому міниться барвами, від каламутно-жовтої до ясно-блакитної, і поблискує гострими злотистими іскрами. Кинувшись з потоку в озеро, він починає кружляти по плесі, хвилюючийого сонну воду; туман розбігається, вода синішає.

«Той, що греблі рве» віщує про прихід весни. З води виринули Потерчата — «двоє маленьких бліденьких Діток у біленьких сорочечках». Вони почали сваритися з «Тим, що греблі рве» за те, що розбудив їх. «Той, що греблі рве» попросив Потерчат допомогти знайти його кохану Русалку.

Дія I

Та сама містина, тільки весна далі доступна; узлісся наче повите ніжним, зеленим серпанком, де-не-де вже й верховіття дерев поволочене зеленою барвою. Озеро стоїть повне, в зелених берегах, як у рутвянім вінку. З лісу на прогалину виходять дядько Лев і небіж його Лу у капі. Лев уже старий чоловік, поважний і дуже добрий з виду; по-поліському довге волосся білими хвилями спускається на плечі з-під сивої повстяної шапки-рогатки; убраний Лев у полотняну одягу і в ясно-сиву, Майже білу свиту; на ногах постолы, в руках клошня (малий ятірець), колб пояса на ремінці ніжик, через плече виплетений з лика кошіль (торба) на широкому реміні. Лукаш — дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий, в очах ще є щось дитяче; убраний так само в полотняну одягу, тільки з тоншого полотна; сорочка випущена, мережана біллю, з виложистим коміром, підперезана червоним поясом, коло коміра і на чохлах червоні застіжки; свити він не має; на голові, бриль; на поясі ніжик і ківшик з лика на мотузку. Дійшовши до берега озера, Лукаш зупинився.

Лев

Чого ж ти зупинився? Тут не можна
зайти по рибу. Мулко вельми, грузько.

Лукаш

Та я хотів собі сопілку втяти, —
хороший тута вельми очерет. (...)
Лукаш іде до озера і зникає в очереті.
Лев іде понад берегом, і його не стає видко за вербами.

Русалка

(випливає на берег і кричить)
Дідусю! Лісовий! Біда! Рятуйте!

Лісовик

*(малий бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям; у
брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куницї)*
Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка

Там хлопець
на дудки ріже очерет!

Лісовик

Овва! (...) Яка скупа. (...)

Русалка

(...) Ой ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу!
Я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як придуть!

Лісовик

Стій! — не квапся.
То ж дядько Лев сидітиме в тій хижі,
а він нам приятель. То він на жарт
осикою та терличем лякає.
Люблю старого. Таж якби не він,
давно б уже не стало сього дуба, (...)

Вже німці міряли його, навколо
втрюх постававши, обсягли руками —
(...) Давали гроші,
таляри биті, людям дуже милі,
та дядько Лев закликав на життя,
що дуба він повік не дасть рубати.
Тоді ж і я на бороду закликав,
що дядько Лев і вся його рідня
повік безпечні будуть в сьому лісі. (...)

З очеретів доноситься голос сопілки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. (...) З-за стовбура старої розщепленої верби півусохлої виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі з розпущеними чорними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як я довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!
Вже й сон-трава перецвітати стала.
От-от зозулька маслечко сколотить,
в червоні черевички убереться
і людям одмірятиме літа.
Вже з вірію поприлітали гості.
Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченятка дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,
як отепер. Чи то мені так снилось?

Лукаш знов грає.

Ні... стій... Ба! Чуєш?.. То весна співає? (...)

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає. (...)
Людський хлопець, дядька Лева небіж,
Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати,
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його. (...)
Він, певне, гарний!

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських!
Се лісовим дівчатам небезпечно... (...)
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш і — пропала воля!

Мавка

(сміється)

Ну, як-таки, щоб воля — та пропала?
Се так колись і вітер пропаде!

(...) Виходить Лукаш із сопілкою. Лісовик і Мавка ховаються. Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік. Мавка кидається і хапає його за руку.

Мавка

Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник? ‘
Я тільки хтів собі вточити соку з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш? Хто ж ти така?

Мавка

Я — Мавка лісова.

Лукаш

(не так здивовано, як уважно придивляється до неї)

(...) як дівчина... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
і якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється).

Та ні, тепер зелені... а були,
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи, може, карі... Ти таки дивна!

Мавка

(усміхаючись)

Чи гарна ж я тобі?

Лукаш

(соромлячись)

(...) Ет, таке питаєш!..

Мавка

(щиро дивуючись).

Чому ж сього не можна запитати?
Он бачиш, там питає дика рожа:
«Чи я хороша?»

А ясень їй киває в верховітті:
«Найкраща в світі!»

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова,
Я думав — дерево німе, та й годі.

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого. (...)

Лукаш

А хто ж твій рід?
Чи ти його зовсім не маєш?

Мавка

Маю.
Є Лісовик, я зву його: «дідусю»,
а він мене: «дитинко» або «доню».

Лукаш

То хто ж він — дід чи батько?

Мавка

Я не знаю.
Хіба не все одно? (...)

Мавка й Лукаш закохуються. Мавці шкода, що день так швидко закінчується, їй не хочеться розлучатися з Лукашем. Хлопець розповів їй, що восени його збираються оженили. Після цих слів Мавка зажурилася.

Мавка

(з тривогою)

З ким?

Лукаш

Я не знаю. Дядько не казали,
а може, ще й не напитали дівки.

Мавка

Хіба ти сам собі не знайдеш пари?

Лукаш
(поглядаючи на неї)

Я, може б, і знайшов, та...

Мавка

Що?

Лукаш

Нічого... (...)

Мавка
(помовчавши)

Чи у людсеї паруються надовго?

Лукаш

Та вже ж навік!

Раптом чути голос дядька Лева, він кличе Лукаша. Мавка цікавиться в Лукаша, чи повернеться він.

Дія II

Пізне літо. На темнім матовім листі в гаю де-не-де видніє осіння прозолоть. Озеро змаліло, берегова габа поширшала, очерети сухо шелестять скупим листом.

На галяві вже збудовано хату, засаджено городець. На одній нивці пшениця, на другій — жито. На озері плавають гуси. На березі сушаться хустя, на куцах стримлять горщики, гладішки. Трава на галяві чисто викошена, під дубом зложений стіжок. По лісі калатають клокічки — десь пасеться товар. Недалечко чутно сопілку, що грає якусь моторну, танцюристу мелодію.

Мати Лукашева
(виходить з хати й гукає)
Лукашу, гов! А де,ти?

Лукаш виходить з лісу із сопілкою і мережаним кийком у руках. Мати йому дорікає, що він усе грає, а робота стоїть, адже їй потрібна помічниця — невістка. Про Мавку вона не хоче й чути, бо це «відьомське кодро».

Мавка виходить з лісу пишно завітчана, з розпущеними косами.

Мати
(непривітно)

Чого тобі? (...) Не випадає
за парубком так дівці уганяти. (...)
Чого ти все розпатлана така?
Нема, щоб зачесатись чепурненько, —
усе як відьма ходить. Нечепурно. (...)
Я маю дещо там з дочки-небіжки,
піді вберися — там на жердці висить.
А се, як хоч, у скриню поклади.

Мавка

Та добре, можу й переодягтися.
(*Іде в хату. Звідти виходить дядько Лев*).

Мати

Хоч би подякувала!

Лев

Що ти, сестро,
так уїдаєш раз у раз на дівку?
Чи то вона тобі чим завинила?

Мати

А ти, братуню, вже б не відзивався,
коли не зачіпають! Ти б іще
зібрав сюди усіх відьом із лісу. (...)

Лев

(...) Що лісове, то не погане, сестро, —
усякі скарби з лісу йдуть...

Мати
(глузливо)

Аякже!

Лев

З таких дівок бувають люди, от що!

Мати

Які з їх люди? Чи ти впився? Га? (...)

Лев іде за хату, сердито струснувши головою. Мавка виходить з хати перебрана: на їй сорочка з десятки, скупі пошита і латана на плечах, вузька спідничина з набиванки і полинялий фартух із димки, волосся гладко зачесане у дві коси і заложене навколо голови.

(...) Мати йде через галяву до озера і криється за очеретом. Мавка замахає серпом і нахилиється до жита. З жита раптом вириває Русалка Польова; зелена одіж на їй просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать; на голові синій вінок з волошок, у волоссі заплутались рожеві квітки з куколю, ромен, березка. (...)

Мавка не наважується кривдити Русалку Польову.

Русалка Польова клониться низько перед Мавкою, дякуючи, і никне в житі. Від озера наближається мати, а з нею молода повновида молодиця, в червоній хустці з торочками, в бурячковій спідниці, дрібно та рівно зафалдованій; так само зафалдований і зелений фартух із нашитими на ньому білими, червоними та жовтими стяжками; сорочка густо натикана червоним та синім, намисто дзвонить дукачами на білій пухкій шії, міцна крайка тісно перетягає стан і від того кругла, заживна постать здається ще розкішнішою.

Молодиця йде замашистою ходою, аж стара ледве поспіває за нею. (...)

Килина

(надходить з матір'ю до Мавки)

Добрідень, дівонько! Чи добре жнетесь?

Мати

(сплескує руками)

Ой лишенько! Іще не починала!

Ой мій упадоньку! Що ж ти робила?

Нездарисько! Нехтолице! Ледащо!

Мавка

(глухо)

Я руку врізала...(...)

Килина

А дай сюди серпа — нехай-но я.

Мавка ховає серпа за себе і вороже дивиться на Килину.

Мати

Давай серпа, як кажуть! Таж не твій!

(Вириває серпа Мавці з рук і дає Килині, тая кидається на жито і жне, як вогнем палить, аж солома свище під серпом).

Мати

(втішно)

Ото мені робота!

Килина

(не одриваючись од роботи)

Якби хто

перевесла крутив, то я б удох
сю нивку вижала.

Мати

(зикає)

А йди, Лукашу!

(...) поможеш тут в'язати молодичці.

Бо та «помічниця» вже скалічила.

Лукаш береться в'язати снопи.

Ну, жніте ж, дітоньки, а я піду з
варю вам киселиці на полудень.

(Іде в хату).

Мавка одійшла до берези, прихилилась до неї і крізь довге віття дивиться на женців. Килина який час так само завзято жне, потім розгинається, випростується, дивиться на похиленого над снопами Лукаша, всміхається, трьома широкими кроками прискакує до нього і падає з виляском долонею по плечах. (...) Лукаш кидається до неї, вона переймає його руки; вони «міряють силу», упершись долонями в долоні; який час сила їх стоїть нарівні, потім Килина трохи подалась назад, напружено сміючись і граючи очима; Лукаш, розпалившись, широко розхляє їй руки і хоче її поцілувати, але в той час, як його уста вже торкаються її уст, вона підбиває його ногою, він падає. (...) У хаті стукнули двері. Килина знов кинулася жати, а Лукаш в'язати. (...)

Мати

(з сінешнього порога)

Ходіте, женчики! Вже є полудень.

Килина

Та я своє скінчила, он Лукаш
ніяк не вправиться. (...)

Килина йде в хату. Двері зачиняються. Мавка виходить з-під берези

Лукаш

(трохи змішався, побачивши її, але зараз оправився)

Ага, то ти? Ось дов'язки снопів,
а я піду.

Мавка

В'язати я не можу. (...)

Лукашу, нехай ся жінка більше не приходить,
я не люблю її — вона лукава,
як видра. (...)

Нехай вона до нас у ліс не ходить.

Лукаш

(випростався)

А ти хіба вже лісова цариця,
що так рядиш, хто має в ліс ходити,
хто ні?

Мавка

(сумно, з погрозою)

У лісі є такі провалля,
заховані під хрустом та галуззям, —
не бачить їх ні звір, ані людина,
аж поки не впаде...

Лукаш

Іще говорить
про хижість, про лукавство, — вже б мовчала!
Я бачу, ще не знав природи твоєї.

Мавка

Я, може, і сама її не знала...

Лукаш

Так, отже, слухай: якщо я тут маю
тебе питати, хто до мене сміє
ходити, а хто ні, то ліпше сам я
знов з лісу заберуся на село. (...)

Дов'язав останнього снопа і, не дивлячись на Мавку, пішов до хати. Мавка сіла в борозні над стернею і похилилась у смутній задумі. (...) Мавка поволі вибирає напівзів'ялі квітки з пожатого жита і складає їх у пучечок. З хати виходять: мати, Килина і Лукаш.

Мати наказує Лукашеві провести Килину додому, бо вже на ніч повертає, хлопець охоче погоджується. На Мавку ніхто не звертає уваги. Вона іде до озера. Сили природи співчують Мавці (іде дрібний дощик). Починається вітер, птахи відлітають у вирій. Мавка просить Лісовика допомогти їй стати такою, як була:

(...) То дай мені святкові шати, діду!
Я буду знов, як лісова царівна,
і щастя упаде мені до ніг,
благаючи моєї ласки!

Лісовик

Доню, давно готові шати для царівни,
але вона десь бавилась, химерна,
убравшись для жарту за жебрачку.

Розкриває свою кирею і дістає досі заховану під нею пишну, злотом гаптовану багряницю і срібний серпанок; надіває багряницю поверх убрання на Мавку. Мавка йде до калини, швидко ламає на ній червоні китиці ягід, звиває собі віночок, розпускає собі коси, квітчається вінком і склоняється перед Лісовиком, — він накидає їй срібний серпанок на голову. З'являється Перелесник, він кружить у танці Мавку. Голова її падає йому на плече, руки опускаються, він мчить її в танці омлілу. Раптом з-під землі з'являється темне, широке, страшне Марище.

Марище

Віддай мені моє. Пусти її.

Перелесник

(спиняється і випускає Мавку з рук, вона безвладно спускається на траву)

Хто ти такий?

Марице

Чи ти мене не знаєш? —
«Той, що в скалі сидить».

Перелесник здригнувся, прудким рухом кинувся геть і зник у лісі. Мавка очутилась, звелася трохи, широко розкрила очі і з жахом дивиться на Мару, що простягає руки взяти її.

Мавка

(...) Я Жива! Я буду вічно жити!
Я в серці маю те, що не вмирає.

Марице

По чім ти знаєш те?

Мавка

По тім, що муку
свою люблю і їй даю життя.
Коли б могла я тільки захотіти
її забути, я пішла б з тобою,
але ніяка сила в цілім світі
не дасть мені бажання забуття. (...)

(...) З лісу виходить Лукаш. Мавка йде назустріч Лукашеві. Обличчя її відбиває смертельною блідістю проти яскравої одежі, конаюча надія розширила її великі темні очі, рухи в неї поривчасті й зникаючі, наче щось у ній обривається.

Лукаш

(побачивши її)

Яка страшна! Чого ти з мене хочеш?
(Поспішає до хати, стукає в двері, мати відчиняє не виходячи. Лукаш до матері на порозі).

Готуйте, мамо, хліб для старостів, —
я завтра засилаюсь до Килини!

(Іде в хату, двері зачиняються).

«Той, що в скалі сидить» виходить і подається до Мавки.

Мавка

(зриває з себе багрянцю)

Бери мене! Я хочу забуття!

«Той, що в скалі сидить» торкається до Мавки; вона, крикнувши, падає йому на руки, він закидає на неї свою чорну кирею. Обоє западаються в землю.

Дія III

Хмарна, вітряна осіння ніч. Останній жовтий відблиск місяця гасне в хаосі голого верхів'я. Стогнуть пугачі, регочуть сови. (...) Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям, що розлягається все дужче, дужче і враз обривається. Настає тиша. Починається хворе світання пізньої осені. Безлистя ліс ледве мріє проти попелястого неба чорною щетиною, а долі по узліссі снується розтріпаний морок. Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможена прихилилась до одвірка, в ній ледве можна пізнати Мавку; вона в чорній одежі, в сивому непрозорому серпанку, тільки на грудях красіє маленький калиновий пучечок. Коли розвидняється, на галяві стає видко великий пеньок, там, де стояв колись столітній дуб, а недалечко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу. З лісу виходить Лісовик у сірій свиті і в шапці з вовчого хутра.

Лісовик

(придивляючись до постаті під хатою)

Ти, донечко?

Мавка

(трохи поступає до нього)

Се я.

Лісовик

Невже пустив тебе назад «Той, що в скалі сидить»?

Мавка

Ти визволив мене своїм злочином.

Лісовик

Ту помсту ти злочином називасш,
ту справедливу помсту, що завдав я
зрадливому коханцеві твоєму?
Хіба ж то не по правді, що дізнав він -
самотнього несвітського одчаю,
блукаючи в подобі вовчій лісом?
Авжеж! Тепер він вовкулака дикий!
Хай скавучить, нехай голосить, виє,
«хай прагне крові людської, - не вгасить
своєї муки злої!

Мавка

Нерадій,-
бо я його порятувала.
В серці знайшла я тее слово чарівне,
що й озвірілих в люди повертає.

Мавка почула; те протяжне виття, вона не змогла жити в кам'яній печері, прокинулася й зрозуміла, що забуття не судилося їй. Силою чарівного голосу Мавка врятувала Лукаша, повернувши йому людську подобу.

Лукашева мати лається з Килиною, докоряє невістці, яка довго спить, що вона погана господиня.

Килина вибігла по воду й, побачивши Мавку, запитує, чого вона прийшла. Мабуть, до Лукаша?

Мавка

(...)

(притомніше, відступаючи од дверей)

Стою та дивлюся, які ви щасливі.

Килина

А щоб ти стояла у чуді та в диві!

Мавка змінється раптом у вербу з сухим листом та плакучим, гіллям.

(...)

Хлопчик

(вибігає з хати. До Килини)

Ой мамо, де ви-те? Ми їсти, хочем,
а баба не дають!

Килина

Ей, одчепися!

(Нишком, нахилившись до нього.)

Я там під печею пиріг сховала, —
як баба вийде до комори, — з'їжте.

Хлопчик

Ви-те суху вербу встромили тут?

(...) Я з неї віржу дудочку. *(...)*

Хлопчик вирізує гілку з верби і вертається в хату. З лісу виходить
Лукаш, худий, з довгим волоссям, без свити, без шапки.

Килина

(...) Де тебе носило так довго?

Лукаш

Не питай!..

(...) Ось я тебе тепера попитаю! —

Де дядьків дуб, що он пеньок стримить?,

Килина

(...) А що ж ми мали тут — голод їсти?

Прийшли купці, купили та й уже.

Велике щастя — дуб!

Лукаш

Таж дядько Лев

заклявся не рубати.

*(Стає навколішки і н'є з відра. Потім устає і дивиться задумливо
поперед себе, не рушаючи з місця).*

(...) Чи тут ніхто не був без мене?

Килина

(жорстко)

Хто ж би тут бути мав?

Лукаш

(спустивши очі)

Не знаю...

Килина

(злісно посміхнувшись)

Ти не знаєш,
то, може, я що знаю. (...)
Я відаю, кого ти дожидаєш,
та тільки ба! — шкода твого ждання!
Якщо й було, то вже в стовпець пішло... (...)

Мати

(вибігає з хати і кидається з обіймами до Лукаша. Він холодно приймає те вітання)

Сину!..
Ой синоньку! О, що ж я набідилась з отею відьмою!

Лукаш

(здрігнувшись)

З якою?

Мати

(показує на Килину)

З тею ж!

Лукаш

(зневажливо всміхаючись)

І та вже відьма? — Ба, то вже судилось
відьомською свекрухою вам бути.

Та хто ж вам винен? Ви ж її хотіли. (...)

(Розлючена мати йде до хати, на порозі стрічається з Килининим сином, що вибігає з сопілкою в руках).

Оступися, злидню!

(Штурхає хлопця і заходить в хату, хряснувши дверима).

Хлопчик просить батька, щоб той навчив його грати на сопілці.

Лукаш

А дай сюди сопілочку.

(Бере сопілку).

Хороша. З верби зробив?

Хлопчик показує на вербу, на яку перетворилася Мавка.

Лукаш

Щось наче я її не бачив тут.

(До Килини).

Ти посадила?

Килина

Хто б її садив?

Стирчав кілок вербовий та й розрісся.

Лукаш починає грати спершу тихенько, далі голосніше, зводить згодом на ту веснянку, що колись грав Мавці. Голос сопілки починає промовляти словами.

(...) «Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає мені груди, серденько виймає...»

Лукаш хапає Килину за плече і питає, що то за верба.

Килина

Та відчепися, відки маю знати?

Я з кодлом лісовим не накладаю
так, як твій рід! Зрубай її, як хочеш,
хіба я бороню? Ось на й сокиру.

(Витягає йому з сіней сокиру).

Лукаш

(узявши сокиру, підійшов до верби, ударив раз по стовбуру, вона стенулась і зашелестіла сухим листом. Він замахнувся удруге — і спустив руки)

Ні, руки не здіймаються, не можу...
чогось за серце стисло...

Килина

Дай-ноя!

(Вихоплює від Лукаша сокиру і широко зарахується на вербу).

В сю мить з неба вогненним змієм-метеором злітає Перелесник і обіймає вербу. (...) Верба раптом спалахує вогнем. Досягнувши верхів'ття, вогонь перекидається на хату, солом'яна стріха займається, пожежа швидко поймає хату. Мати Лукашева і Килинині діти вибігають з хати з криком: «Горить! Горить! Рятуйте! Ой, пожежа!..» Мати з Килиною метушаться, вихоплюючи з вогню, що тільки можна вихопити, і на клунках та мішках виносять скулених Злиднів, що потім ховаються у ті

мішки. Діти бігають з коновками до води, заливають вогонь, але він іще дужче розгоряється.

Мати
(до Лукаша)

Чого стоїш? Рятуй своє добро!

Лукаш
(...) Добро? А може, там згорить і лихо?..

Кроква з трясотом рушиться, іскри стовпом прискають геть угору, стеля провалюється, і вся хата обертається в кострище. Надходить важка біла хмара, і починає йти сніг. Хутко крізь білий застил сніговий нестас нікого видко, тільки багряна мінлива пляма показує, де пожежа. Згодом багряна пляма гасне, і коли сніг рідшає, то видко чорну пожарину, що димує і сичить од вогкості. Матері Лукашевої і дітей Килининих та клунків з добром уже не видко. Крізь сніг мріє недопалений оборіг, віз та дещо з хліборобського начиння.

Килина
(...) Лукашуню, ходімо на село!

Лукаш
Я не піду. Я з лісу не піду. Я в лісі буду. (...)

Від лісу наближається якась висока жіноча постать у білій сорочці і в білій, зав'язаній по-старосвітському, намітці. Вона йде, хитаючись, наче од вітру валиться, часом спиняється і низько нахиляється, немов шукаючи чогось. Коли надходить ближче і спиняється біля ожинових кущів, що ростуть недалеко від пожарища, то випростується, і тоді видно її змарніле обличчя, подібне до Лукашевого.

Лукаш
Хто ти? Що ти тут робиш?

Постать
Я — загублена Доля.
Завела мене в дебрі
нерозумна сваволя.
А тепер я блукаю
наче морок по гаю,

низько припадаю,
стежечки шукаю
до минулого раю. (...)
Ти стоптав дивоцвіти
без ваги попід ноги...(…)
Похололи вже руки,
що й пучками не рушу...
Ой тепер я плачу,
бо вже чую й бачу,
що загинути мушу.

(Застогнавши, рушає). (...)

Лукаш нахилиється до того місця, де кинув вербову сопілку, бере її до рук і йде по білій галяві до берези. Сідає під посивілим від снігу довгим віттям і крутить в руках сопілочку, часом усміхаючись, як дитина. Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем.

Постать Мавки

Заграй, заграй, дай голос мому серцю! (...)
...милий,
ти душу дав мені, як гострий ніж
дає вербовій тихий гілці голос.

Лукаш

Я душу дав тобі? А тіла збавив!
Бо що ж тепера з тебе? Тінь! Мара!
(З невимовною тугою дивиться на неї).

Мавка

О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий, пухкий попільець
ляже, вернувшись, в рідну землю,
вкупі з водою там зростить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,

їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до них
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспівую все,
що колись ти для мене співав,
ще як напровесні тут вигравав,
мрії збираючи вгаю...
Грай же, коханий, благаю! ,

Лукаш починає грати. (...) Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тьмяний зимовий день змінюється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінку. Лукаш кидається до неї з покликом щастя. Вітер збиває білий цвіт з дерев. Цвіт лине, лине і закриває закохану пару, далі переходить у густу сніговицю. Коли вона трохи ущухла, відко знов зимовий краєвид, з важким навісом снігу на вітах дерев. Лукаш сидить сам, прихилившись до берези, з сопілкою в руках, очі йому заплющені, на устах застиг щасливий усміх. Він сидить без руху. Сніг шапкою наліг йому на голову, запоширив усю постать і падає, падає без кінця...

МИКОЛА ВОРОНИЙ

(1871-1938)

Микола Кіндратович Вороний народився 6 грудня 1871 р. на Катеринославщині (нині Дніпропетровська область).

Микола навчався спочатку в Харківському, а після переїзду батьків — у Ростовському реальному училищі. Хлопець починає захоплюватися ідеями революційних народників, бере участь у різних таємних гуртках. Через зв'язки з народницькими організаціями Миколу було відраховано із сьомого класу училища із заборонаю вступати до вищої школи. Здобути вищу освіту Вороний міг лише за кордоном, тому 1895 р. він вступає до Віденського університету, а потім продовжує навчання у Львівському на філософському факультеті. 1903 р. Микола Вороний видав альманах «З-над хмар і долин», який став першою ластівкою українського модернізму. Перші свої вірші поет почав друкувати ще в 1893 р. У 1910 р. Вороний переїхав до Києва, тут побачили світ його збірки «Ліричні поезії» (Ш11) та «В сьайві мрій» (1913).

Пробував себе як літературний і театральний критик, був талановитим перекладачем (перекладав В. Шекспіра, О. Пушкіна, М. Гумільова).

Микола Вороний не сприйняв більшовицького перевороту в Україні, тому 1920 р. виїхав до Варшави, потім повернувся до Львова, а з 1926 р. знову живе в Східній (радянській) Україні. Якийсь час працював у Харкові, потім у Києві.

Помер Микола Вороний 7 червня 1938 р. Ім'я було приречене на довгі роки забуття, і тільки наприкінці 80-х його було повернуто в нашу літературу.

Майстер гармонійних дисонансів, піонер формальних пошуків, мрійливий лицар захмарного князівства... Мав сміливість понад усе цінувати красу, прагнув облагороднювати марудну дійсність.

Іван Лучук

Доробок Миколи Вороного - міцна і надійна частка того підмурку, на якому повстане і вже повстає велична нова будівля - наша розкритена духовність.

Григорій Вервес

ІВАНОВІ ФРАНКОВІ

Відповідь на його Послання

*La hjezie n'a pas la veerite pour objet,
ele n'a qu'elle-meme.*

Charles Baudelaire¹

Ні, мій учителю і друже,
Про мене все це не байдуже.
Життя з його скаженим шалом,
З погонею за ідеалом,
З його стражданням і болінням
І невгамованим сумлінням,
Життя — се дві противні сили,
Що між собою в бій вступили.
Одна з них — велетень-гнобитель,
А друга — геній-визволитель;
Його двосічна гостра криця
Влучна, як з неба блискавиця;
Але і велетень могучий
В руці тримає меч блискучий;
Страшні, тяжкі його удари,
А ще страшніш таємні чари...
Як маю я його цуратись,
Чи від ударів ухилитись?
О ні! Я, взявши в руки зброю,
Іду за генієм до бою.
Рубаюсь з ворогом, співаю,
В піснях до бою закликаю
Всіх тих, що мляві, чи недужі,
Чи під укриттям сплять байдужі.
І знаю я, що замість плати
Мене чекають кари, страти...
Та чи ж грізний удар обуха
Там, де буяє творчість духа?
Одна хвилина раювання
Там відкупляє всі страждання.
Бо то чуття свобідні, щирі
Бринять у святобливій лірі.
І прикро, як ураз зі мною

¹ Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність. Шарль Бодлер (фр).

Стають, немовби теж до бою,
А справді для пихи своєї
З порожнім серцем фарисеї
І паперовими мечами
Вимахують над головами.
Хто кликав їх? Чого їм треба?
Чи хробакам потрібно неба?
Нехай ідуть всі ті нездари
На торговиці та базари!
Нікчемний крам, дрібні вигоди
От їх найвищії клейноди!
Але коли повсякчас битись,
То серце може озлобитись.
Охляти може, зачерствіти,
Зав'януть, як без сонця квіти.
Душа бажає скинуть пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору
Схопитись і злетіти вгору,
Життя брудне, життя нікчемне
Забути і пізнати надземне.
Все неосяжне — охопити,
Незрозуміле — зрозуміти!
О, друже мій, то не дурниці
Всі ті щасливі небулиці
Про райських гурій, про нірвану,
Про землю ту обітовану.
Вони тягар життя скидають
І душу раєм надихають.
Чи все ж те розумом збагнути,
Що дасться серцеві відчутти?
І чи можливо без утрати
Свобідний творчий дух скувати?
І хто Поезію-царицю
Посміє кинуть у в'язницю?
Хто вкаже шлях їй чи напрямом,
Коли вона не зносить рамок?
В ній всі краси й кольори сяють,
В ній всі чуття і змисли грають!..
До мене, як горожанина,
Ставляй вимоги — я людина.

А як поет — без перепони
Я стежу творчості закони;
З них повстають мої ідеї
Найкращий скарб душі моєї.
Творю я їх не для шаноби;
Не руш, коли не до вподоби.
І ще скажу, мій славний друже,
Я не беру життя байдуже.
Високих дум святі скрижалі,
Всі наші радощі і жалі,
Всі ті боління і надії
І чарівливі гарні мрії,
Все, що від тебе в серце впало,
Не загубилось, не пропало...
Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

БЛАКИТНА ПАННА

Має крилами Весна
запашна,
Лине вся в прозорих шатах,
У серпанках і блаватах...
Сяє усміхом примар
з-поза хмар
Попелястих, пелехатих.
Ось вона вже крізь блакить
майорить,
Довгождана, нездоланна...
Ось вона — Блакитна Панна!..
Гори, гай; луги, поля,
вся земля
Їй виспівує: «Осанна!».
А вона, як мрія сна чарівна,
Сяє вродою святою,
Неземною чистотою,
Сміючись на пелюстках,
на квітках
Променистою росою.

І уже в душі моїй
в сьайві мрій
В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески,
Гомонять-бринять пісні
голосні
І сплітаються в гротески.

ІНФАНТА

Різьблю свій сон... От ніби вчора ми
Зійшлись, — і стріча та жива.
На землю тканками прозорими
Лягли осінні дерева.

Акордами проміннострунними
День хвилював і тихо гас.
Над килимами вогнелунними
Венера кинула алмаз.

У завивалі мрійнотканому
Дрімала синя далечінь, —
І от на обрії туманному
Замиготіла ваша тінь.

Дзвінкою чорною сільветою
Вона упала на емаль,
А поза нею вуалетою
Стелився попелястий жаль.

Ви йшли як сон, як міт укоханий,
Що виринає з тьми століть.
Вітали вас — мій дух сполоханий,
Рум'яне сьайво і блакить.

Бриніли в серці домінантою
Чуття побожної хвали,
Коли величною інфантою
Ви поуз мене перейшли.

Ви усміхнулись ясноворяно
Холодним полиском очей —
І я схилився упокорено,
Діткнутий лезом двох мечей.

Освячений, в солодкій муці я
Був по той бік добра і зла...
А наді мною Революція
В червоній заграві пливла.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ

(1878-1944)

Олександр Іванович Кандиба народився 5 грудня 1878 р. на хуторі біля містечка Білопільля (нині Сумська область), у родині дрібного службовця, який походив із чумацького роду.

Олександр навчався в хліборобській школі. 1903 р. вступив до Харківського ветеринарного інституту. У цей час він розпочав літературну діяльність. 1907 р. побачила світ збірка поета «З журбою». 1909 р. в Петербурзі вийшла друком друга збірка, що дістала

назву «Поезії. Книга II», а згодом у Києві було видано «Книжку третю». Молодий поет захоплювався музикою: грав на арфі, лірі й кобзі. 1911р. Оесь переїхав до Києва й зосередився на творчо-видавничій праці. 1913 р. поет побував в Італії, під враженнями від цієї країни він написав низку віршів з морськими мотивами («Мов келих срібного вина», «Італійська ніч підкралась» та ін.).

1919 р. Олександр Оесь емігрував з України. Поет мешкав у Відні, а з 1923 р. й до кінця життя — у Празі. Збірки, написані в еміграції: «Чужиною» (1919), «Поезії» (1931), «Кому повім печаль мою» (1931), насамперед перейняті мотивом ностальгії. Не обминув поет і болісну тему Голодомору 1921-1922 рр. (цикл «Голод»), створив також низку іронічно-сатиричних відгуків на емігрантське життя: збірка «Перезва» (1921). Чимало творів Оесь написав для дітей. Це вірші, віршовані казки і п'єси — «Злидні», «Грицеві курчата», «Мисливець Хрін та його пси», «Водяничок» та ін. ,

Помер Олександр Оесь 22 липня 1944 р., похований на Ольшанському цвинтарі в Празі.

Олександр Оесь - найпопулярніший український лірик початку ХХ століття. У його особі Україна дістала поета-лірика, котрого виглядала від часів Шевченка.

Михайло Грушевський

Романтичне світосприйняття, щедро напоєне народнопоетичною образністю, музичним ладом народної пісні, динамічно визрівало до вершин бездоганного словесного інструментування. Читачів буквально зачаровували алітерації та асонанси поезій Олеся.

Микола-Жулинський

З журбою радість обнялась...
В сльозах, як в жемчугах, мій сміх,
І з дивним ранком ніч злилась,
І як мені розняти їх?!

В обіймах з радістю журба.
Одна летить, друга спиня...
І йде між ними боротьба,
І дужчий хто — не знаю я...

ЧАРИ НОЧІ

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її, —
Знов молодість не буде!

Ти не дивись, що буде там, —
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе —
І струмінь власної душі
Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмелій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді,
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахощі густі,
Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не встигла, —
Гори! життя — єдина мить,
Для смерті ж — вічність ціла.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли весь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.
І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості,
На свято радісне квіток,
Кохання, снів і млості.

Загине все без вороття;
Що візьме час, що люди,
Погасне в серці багаття,
І захолонуть груди.

І схочеш ти вернуть собі,
Як Фауст, дні минулі...
Та знай: над нас — боги скупі,
Над нас — глухі й нечулі...»

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її —
Знов молодість не буде!»

О слово рідне! Орле скутий!
Чужинцям кинуте на сміх!
Співочий грім батьків моїх,
Дітьми безпам'ятно забутий.

О слово рідне! Шум дерев!
Музика зорь блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев...

О слово! Будь мечем моїм!
Ні, сонцем стань! Вгорі спинися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

ПО ДОРОЗІ В КАЗКУ

Етюд на 3 картини

I КАРТИНА

Ліс. Ніч. Люде. Сплять, збираються спати.

Убрання не має ознак нації й часу.

Він.

Юрба (старі, молоді; чоловіки, жінки, діти).

Дівчина.

Окремі голоси з юрби:

— Сьогодні тепло так, що можна не вкриватись.

— Гляди, щоб вранці бігати не прийшлося та грітись.

— А так! Мороз одурювать уме... Сховається на мить, усі роздягнуться, зрадіють, а він на тебе — стриб! Почав кусать і кров морозить в жилах.

— Ет! Що мороз?! В кожух сховайся та й сиди, а от од голоду сховайся!..

— Останній хліб ми доідаем... Що далі будемо робити?!

Хлопчик. Я їсти хочу вже й тепер.

— Ми помремо всі з голоду...
— Не бійсь! До смерті ще далеко!..
— А знаєте, я чув, що можна жить любісінько травою і старості діждатись. Адже ж он живиться травою буйвіл, кінь, коза. Коли ми хліб увесь з'їмо, гайда усі на пашу!

— Ну, ти не смійсь! Пасися сам, коли не маєш чим трави, наскубти... А нам Бог дав, крім рота, — руки. — Чого ви завелись?! Скажіть ви краще — хіба трава людині не завадить?

— Дарма! Привикнути до всього можна. Авжеж! Як звикне — буде жити.

— Ми на зиму нагорнем гори сіна!

— Що? Й зимувати тут?! Та ми померзнемо.

— Хати збудуєм.

— А чим палити?

— Навколо — ліс! Палити є чим.

— Я не про те кажу, — вогню ми де дістанем? Коли б огонь в нас був, ми б, може, й стежки не згубили...

— У лісі живемо, у лісі й заблудились.

— Ішли вночі.

— В цім лісі завжди ніч — вночі і вдень.

В і н. Ні, ні! В цім лісі жить не можна. Дорогу треба нам шукати!

Сміх.

— Еге, піди та пошукай! Шукали ми доволі... аж ноги покололи...

— Я шоку розірвав.

— Я око виколов.

— А в мене брата задавив ведмідь.

— Піди та пошукай ведмедя.

— Спитай у його. Може, знає він, де простяглась дорога...

— Куди йому питать ведмедя? Він борсука злякався вчора.

Сміх.

Він. Я не злякався! Мені здалось, що вовк ворухиться в кушах...

— Так ти б його за хвіст! Зідрав би з його шкуру, от і було б прикритись чим... А то поглянь, яка сорочка на тобі. Уся в дірках... Того тебе і дівчина не любе.

Д і в ч [и н а]. Це я? Так він же ще малий! Йому про це й гадати рано.

— І досі він за мамою сумує... Я чув, як раз вночі він кликав: «Мамо, мамо!»

Сміх.

— Ну, от! От, змалювались! Чого сміятися і що ви смішного в словах його знайшли? Коли б піти та пошукать, то, може б, і знайшлась дорога. Вона ж десь єсть, напевно.

— Дивись, який знайшовся оборонець! Ти свині з ним, бува, не пас?

— Це з тим, що борсука злякався?! У його батька не було свиней... У його батька був кобзар.

— Так він водив за руку батька?!

Сміх.

В і н. Смійтесь! Ваш сміх мене минає. Лягають останні. Дівчина підходе до нього й кладе йому на плече руку.

Дівч[ина]. Мені тебе зробилось жалко... Я знаю, в тебе серце добре, як в дитини.

В і н. Жалко! Правда: дітей жаліти тільки можна.

Д і в ч [и н а]. Я іншого люблю. Мій молодий на цілий хутір швець. Усі до його йдуть. Поглянь, які мені він чоботи пошив! В інших вже давно побилися в дорозі, а в мене ще міцні, немов з колодки вчора зняті. А ти? Ти б що мені зробив? Ти так, як вітер! Сьогодні — тут, а завтра — там. Всі люде на роботі, а ти сидиш собі та граєш на сопілку. Неправду я кажу? Не сердься...

В і н. Так, так... Боротись я не вмю, і не дало життя мені у руки зброї... Я слабкий... Ах, я найслабший від усіх!..

Дівч[ина]. Ти плачеш? Годі!.. Ну, дай, маленький мій, я слізеньки утру... Ну, веселіший став? Ну, заспокойся не всім орлами бути!

В і н. Орлами будь! Сидіти з швайкою і шкуру колупать — невже це єсть літання попід небом?

Д і в ч [и н а]. Він не літає, він латає, — роботою він дужий... В і н. Кому потрібно те, що він там щось латає?!

Д і в ч [и н а]. Тому, для кого він латає.

В і н. А той — кому потрібен? Гробакам?.. Орел! Орли літають над землею, орли з-під хмар клекочуть і, наче дзвоном, клекотом до себе кличуть. Одних з землі здіймають, другим запалюють серця, на третіх жак наводять!.. Твій швець не був ніколи в небі, твій швець нікого не здіймав з землі угору, нікого і не кликав...

Д і в ч [и н а]. Навіщо кликати йому, коли до його йдуть самі у хату люде?

В і н. Про лет у небі я кажу. У хаті ж ніде й крил розправить.

Д і в ч [и н а]. Зате сидіти є де. Тепло. Тихо. Громи там не гримлять і блискавки не палять. . В і н. Я не боюсь небес! Мої відкриті груди!

Дівч[ина]. Зате землі боїшся. Тебе, пригадуєш, за щось ударив хлопець; ударив раз і другий, а ти замість того, щоб його схопити, стоїш собі та червонієш... А далі сльози — бризь! Кап, кап... До тину ти припав і плачеш...

Тиша.

В і н. Ет! Коли б могла ти глянуть в душу... Яке там пекло! А скільки всі оці, що завжди сплять, накидали каміння в неї!.. О, чом я не такий міцний душею, як вони?! У їх душа, як кремій: б'єш крицею по ній, а з неї іскри ллються, їм очі зав'язи на цілий рік, вони мовчатимуть, аби їм хліб було дістати можна вільною рукою. Удар їх батогом, вони не закричать від гніву. В очі плюнь і дай їм шеляг, вони тобі устами припадуть до рук... Вони міцні, душа їх — кремій, а я^слабкий. Мене стрілою ране навіть погляд злий...

Дівч[ина]. Ну, що ж? Терпи! Не всім же бути міцними: єсть — камінь, єсть — вода.

В і н. Так... єсть — камінь, єсть — вода... (Дивиться на них). І справді, всі як камені лежать. Не дивиться їм грізно в очі «завтра». Наїлись хліба, ну, і досить. А завтра кору гризтимуть, а там траву...

Д і в ч [и н а]. Я спати йду... (Іде й зникає в п'їтьмі).

Хтось (підводиться). Лягай, лишень, і ти, а то ти спати заважаєш. Удень сміються з тебе, то ти мовчиш, а уночі, як всі заснуть, — своя для тебе воля. Лягай! Ми знаємо і так, що в тебе без кісток язик.

В і н. Я спати не піду, не ляжу. Вже світає...

Хтось ще (прокидається). А що таке? Ти й досі не лягав?

— Балакав з дівкою... Я чув усю розмову... Я чув про що, ха-ха, орел наш клекотав! Ти знаєш, він орлом назвався дівці? Твій молодий мовляє що? Швець! А я — орел крилатий.

— Та ну? Ха-ха! Коли ми встанем ранком, я розкажу тобі про його матір. Вона й зимою ходила боса...

— Тому-то він, ха-ха, й не любе так шевців!

Він рушає.

— Куди це ти ідеш?

Він (суворо). Іду шукать дорогу.

Сміються.

— От, дурень! Гляди, там ще ведмідь тебе піймає!..

— Та він злякається! Злякався ж борсука! Він вернеться через хвилину.
В і н. Ні, не вернусь!
Дехто прокидається.

— Про що говорите? Що сталося вночі?

— Та ось іде шукать дорогу.

— Від розуму не піде.

— Та що вам? Хай іде! Наколе ногу на колючку, прискаче зайцем дітям на утіху.

Він. Я, не знайшовши, не вернусь. Знайти я мушу. Душа болить. Я більше тут не можу жити. Тут можна одурити!

— Ти йдеш? Ти справді йдеш?

— Лягав би та заснув, а то всю ніч не спав, з дівчатами балакав.

— Ні, справді, ти йдеш? Кажу ж, наколеш ноги.

Він пішов ліворуч і зник. Хвилину, чути тріск і шелест.

— Що, він пішов? Я думав, він жартує. Ще пропаде!.. Агов! Вернись!
(Пішов за ним).

Людей прокидається ще більше; деякі сідають, деякі встають.

— Пішов?

— Хіба пішов?

— Атож!

— Навіщо ж ви пустили?

— А як же ти не пустиш?

Тиша.

— Ще... згине!

— А шкода: нікому зла він не робив.

— Всі молоді — гарячі. І я колись хотів іти шукать дорогу. Уже і чоботи озув.

— Чому ж ти не пішов?

— Та так зробилося одразу страшно.

Хтось (вертається з лісу). Я не догнав його: гілля прокляте не пустило. Коли б було видніш, кривавий слід мене б довів до нього. Десь пахла кров, а де — не зміг я розібрати.

— Чого б ти не схотів! Якби було тут видко.

— Нащо б тоді й шукать дорогу? ‘

— Нащо?! Щоб вийти з лісу.

Тиша.

— А десь тропа тут, певно, єсть! Не може бути, щоб люде тут ніколи не блукали. В такому лісі всяк заблуде!

— Звичайно, тут не диво заблудити...

Тиша.

— А що, як він дорогу знайде?

— Ти думаєш? Ха-ха! Той дурень?..

— Чого він дурень? Не був він зроду дурнем.

— Ну, не кажи сього! Він з посміху ніколи не виходив.

— Багато треба людам, щоб сміятись! Піти не так, як ходять люде, або зробить не так, як роблять всі, — то й осміять тебе готові!

— А звісно: люде людьми.

— Мені здається, найде він дорогу.

— Чого тобі здається?.. Ходили ж і без його.

— Мені здається, він ніколи б не пішов, коли б не знав, що тут десь близько стежка. Мені здається, він її шукав давно вже і знайшов.

Д і в ч [и н а]. Коли б на землю він дививсь, то, може б, і знайшов, а то він дивиться угору. Збирається усе летіти.

— А крил не має.

— Малого й не стає... от шкода! Малого?! Ха-ха-ха!..

Тиша.

— Подумаєш! І не злякавсь піти у нетрі.

— Божусь, що він стоїть десь за кущем і нашу всю розмову слуха.— Звичайно, в ліс злякається піти. Злякався ж вчора, кажуть, борсука?

Сміх.

— Чи найде він дорогу, а чи ні, а тут не можна довше жити.

— Ого, подумаєш, який знайшовся пан,!. Молив би Господа, що він створив тебе людиною і ти сидиш між нами, а не вартуєш псом майно абошо.

— Я вартував не раз у пана. Собака спав, а я ходив і прислухався. А це... життя хіба? Хіба я про таке життя раніше марив?

— Хо-хо! Чого ти в дідька забажав! Дитячий голос I. І я про інше марив. Дитячий голос II. І я.

— І я.

Грубі голоси:

— Це не життя — прокляття!

- Тюрма якась!
- Печера.
- Чути далекий голос у лісі.
- Що це кричить?
- Де? (Підвівши руку, до інших). А стійте... тихше... Я не чую...
- Та це тобі почулось.
- І я мов чув.
- Чути крик знову.
- Це він кричить! їй-богу, він.
- Він нас знайти не може.
- А може, він попавсь ведмедю в лапи та кричить "— рятуйте.
- Знову голос.
- Він нас шукає... Агов! Гу-гу!
- Гу-гу! Голоси.
- Гу-гу! Гу-гу!
- Ми тут!
- Ми ось де!
- Ага, знайшов? І сам тепер не радий!
- Ого, ого!
- Іди сюди!
- Піти б йому назустріч: піймав він, може, що...; не донесе, не вдерже.
- Ходімо ближче.
- От ще — іти! Його ніхто не посилав, — хай сам же і шукає. Голос (ближче): А де ви? Де ви? Сюди, сюди до мене!
- До його — чуєте? Він кличе нас. І як його вовки не з'їли?
- І не злякався! Відважний!
- Він, може, поросся піймав та рота затулив йому, щоб свині не почувли. Піду йому назустріч: цікаво дуже глянуть.
- Він (вривається в гурт). Брати мої! Вставайте!
- А що таке?
- Що сталося? Кажі мерщій.
- В і н. Вставайте всі! Ні, всі вставайте!
- Та ти кажи: ми й лежачи почуєм.
- Занадто ти ще молодий, щоб нам, старим, вставати.
- В і н. Не стану я казати, поки не встануть всі, не стану!
- Дивись, який гарячий! Божевільний!
- Давайте встанем. Га? Устанем?
- Доведеться...
- А що ж? Хіба нам важко?

Встають.

В і н. Брати мої! Я радість вам приніс велику. Я радість вам приніс!
Сам Бог навів мене, брати мої, на стежку.

Голоси:

— На що? На стежку?! Не може бути! Ми скрізь тут навкруги шукали, ми всі шукали й не знайшли. Хто з нас шукав?

— Ось я шукав.

— І я.

— І я шукав.

— Та ти ж далеко не ходив, — за кущ пішов, постояв, а зараз кажеш, що шукав.

— Та й ти, коли на те уже пішло, і ти далеко не ходив. Ти навіть під кущем заснув!

В і н. Брати мої, тропа!

— Яка тропа? Тобі приснилось, може?

— Нашо даремно нас підвів із землі? Я встав, мовляв, якесь там диво сталося: кілком убили звіра або козу піймали у тенета.

— І я чекав якогось дива...

— І я чекав.

Він. Брати мої, тропа! З цього страшного лісу, де вічнанич стоїть, вона веде у день рожевий, вона веде до сонця! Брати мої, до сонця!

— Сусіде, ти бачив сонце?

— Ні, але мені казали, що сонце, єсть.

— А я вві сні його колись угледив — сяє!

— А я раз зліз на дерево високе, а вітер як хитне гілля дерев, мені в очі так і ударив промінь. Я б, може, і осліп, так баба чимсь мені присипала обидва ока, і все пройшло.

Він. Що кажеш ти? Я бачив сонце і дививсь на його. Очам воно дає єдину втіху. Ходімо ж ми назустріч джерелу утіхи!

— Ти сам іди, а ми і тут свій вік як-небудь доживем.

— На те живем, щоб вік дожити.

— До сонця кличеш ти, — для нас дорога це далека, а от як з лісу вийдеш ти і день ясний угледиш, вернись до нас та й нам розкажеш. А то ми чуєм: день та день, а де він — нам ніхто не скаже.

В і н. Брати мої! Зоря зійшла над нами!

— Яка зоря? Він божевільний зовсім!

Дивляться вгору.

— Ніякої зорі.

— І я не бачу.

— І я.

— І я.

В і н. Заблисла нам мета в тумані. З метою жить не те, що без мети. Мета знімає з плеч вагу велику і крила нам легкі дає. Сліпі з метою йдуть, як зрячі.

— Постійте: чому це він усе говорить? Тут є старші від нього. Молоді голоси:

— Нехай! Нехай! Слова його як струмисько ллються.

— Вони дають якусь надію.

— Вони на серце падають.

— Вони знімають гніт з душі: мені немовби легше стало.

— І мені.

— І мені.

В і н. І я вас поведу до світлої мети: тропа веде до неї. Що тут тропа лежить, про це я знав ще змалку. Мені казав один мандрівець, що той, хто вперше йшов по ній, щоб не згубить її, ішов і сів мак червоний! І я дві квітки сам знайшов.

— Знайшов?! Ану, квітки нам покажи.

— Про мак давно ми чули.

— Ти б нам квітки приніс та показав, щоб ми могли поїняти віри.

— Про мак, звичайно, всі ми чули.

— То та тропа хіба лежить в долині? Вона по горах в'ється!

— То, може, ця тропа й на гори вийде.

— А може, й так.

— Ти мак нам покажи!

— Еге, ти мак нам покажи!

Він. Ось мак! Ось мак! Я заховав його на грудях.

(Виймає дві квітки маку).

— Дивіться, мак! їй-богу, мак...

— Справді мак?

Всі оточують Його.

— Або я сплю, або квітки я бачу.

— А дайте гляну я.

— Постій! Не всім же зразу.

— Який великий! — Який червоний!

— Як кров.

— Як кров.

— Як кров.

— Та це не мак — це кров його.

— І пахне кров'ю.

— А ось на боці теж. Ось гляньте на сорочку!
— Це знову кров.
— Ану! (Бере рукою і знімає). Знімається! Пелюстки маку! Третя квітка!

— Це та тропа!
— Постійте! Що ви?!
— Це та тропа! ...
— А гляньте, квіти свіжі.
— Мені здається, що вони зів'ялі.
— Свіжі, свіжі!
— Живі, живі!
— Ми підем з ночі!
— Ми вийдем з лісу.
— Ми вгледим ранок.
— Ми вгледим сонце.
— Ми вгледим день.
— Ми вийдем з лісу.

— Та що це ви?! Куди йти?! Хіба забули ви, як важко йти, як страшно?
В і н. Я поведу вас, я йтиму перший. Ви. візьмете кілки, а я розкрию груди і вільними руками терни колючі буду розгортать. Там день, блискучий день, я бачу, і ви, ви всі менс не зможете спинити.

— Я вже старий і вже гаразд не бачу, — він справді дужий, молодий?
— Погляньте, як у його очі блискають, неначе у вовка...
— Якою міццю дихають слова!
— Він не злякається.

В і н. Розбийте груди і серце викиньте мое голодним псам, коли я світло дня не вгледжу. Коли злякались ви, я сам піду з надією за руку!

— А це ж, здається, той, що раз колись злякався борсука?..
— Мовчи, ти знаєш там багато!

— Хіба не бачив ти, коли він сам пішов у нетрі? А перед сим хіба не чув ведмежого ти реву?

В і н. Хай грім мене ударе, я впаду без крику, хай ляжуть леви на тропі, я перейду по їхніх спинах. Я не боюсь нічого.

— Який він сміливий!
— Який відважний!
— А може, це не він, а може, це другий?!

Д і в ч [и н а] (підходить до Нього). Це ти? Твій вид і голос. А дай я гляну в очі... Ти не плачеш?

— Хто? Він заплаче? Тобі приснилось, може?

Д і в ч [и н а]. Ні, ні! Я бачила сама, як він вночі сьогодні плакав.

— Запорошив він, може, око.

— Упала, може, з гілки вранішня роса.

— Роса, роса, звичайно, впала.

Д і в ч [и н а]. То так мені здалося?! Ти... не плакав?!

Він. О, коли б міг я плакати і ублагати вас слізьми покинуть ліс великий! О, коли б міг я іскрами вогняних слів своїх цей ліс проклятий запалити і вам відкрити небо!

Д і в ч [и н а]. Адже ж ти той, що любиш так мене?

В і н. Коли б я міг потоком сліз своїх невпинних з корінням вирвати дуби столітні і вам блакитний обрій показати... Я плакав би...

— О, як він любить нас!

— Як жалує він нас...

Він. Брати мої! Зійшла зоря над нами. Заблисла нам мета. А ще недавно так ми сном глибоким спали і вірити не вірили в ніщо. Життя було для нас повільним умиранням. Родились ми на те, щоб в той же день почати умирати, бо смерть була для нас не гірша від життя. Тепер же будемо жить на те, щоб жить. Тепер горить на те, щоб дужче розгорітись. Яке велике щастя!

— Він справді ту тропу знайшов, що вдень виводє з лісу.

В і н. Я в Казку вас веду, брати мої, у Казку! Там день, там сонце золоте!..

— Так він веде нас в Казку?

— А ти не чув?! Він нас веде у Казку. і

Дівч [ина]. Мені колись казали, що в Казці тій живуть крилаті люде. По двоє крил у кожного, і навіть у дитини. Я дуже хочу вгледіть Казку.

— А я останусь тут.

(Згодом). Та ви усі хіба йдете?!

— Не знаю... я іду.

— І я.

— І я іду. Я нізачо тут не лишуся.

— І я.

— І я.

— То, може, й ми, стара, помалу підемо за ними?..

— Авжеж... подибаєм. На старість, може, сонце вгледим.

— То всі йдемо? Голоси. Усі, усі, усі!

Він. Світає! То ранку чистого пробивсь крізь хмари листу усміх дивний і нас, стріваючи, вітає. Привіт тобі, прекрасний ранку! За всіх братів прийми від мене привітання. (Вдаючись до юрби). А ви... вже на ногах?! Ви вже готові йти за мною? Я бачу — все лахміття ви забрали! Покиньте все: нас ждуть там оксамити! — Оксамити!

- Оксамити!
- Покинь!
- Покинь!
- Покиньте!
- Ні, краще все давайте в купу зложимо. Коли б, не дай нам Боже не дійшли, повернемось назад і розберем, хто що залишив.
- Чого ми вернемось?
- У ліс вертатись знову?!
- Ти божевільний!
- А може, він сказав і правду?
- Може, й правду.
- Спитай у Його.

Підходе до Нього.

— Скажи: невже ми можемо сюди вернутись знову?

В і н. Хто в Казку йшов хоча вві сні солодкім, той в ліс уже не вернеться ніколи!.. Для того ліс труною, пеклом здається. Немов орел, прикутий до землі, той буде в небо рватись доти, аж доки серце не порве. Брати мої! Я вас веду у Казку. Усі, усі за мною! *(Він розхляє віти і йде, за ним юрба).*

Завіса

II КАРТИНА

Ліс. Удосвіта. Він. Дівчина. Юрба. Троє молодих, подібних один до другого, стоять ліворуч.

Окремі голоси з юрби:

- На дереві, що зламано вітрами, він сів з подружжям відпочити.
- І нам звелів спочити і підождає, поки надійдуть всі.
- Невже ми будемо усіх чекати? їх сотні, тисячі іде; вони на милі розтяглися. Калік же нам за рік не дочекатись!
- Звичайно, ні. Та ми не будем їх і ждати. Вони і так дорогу знайдуть: ми ж слід лишаєм за собою.
- Коли б спитать в його: як він гадає про калік.
- Не заважай йому сидіти і спочивати: він цілу ніч ламав гущавину проклятих нетрів. Він сам ходив туди, куди б із нас ні один не пішов.
- То, може, він, а не вітри, і дерево зламав?
- Це не по людській силі.

— А ти хіба у нього силу міряв?
— Я сам своїми вухами сьогодні чув, як щось у лісі затріщало. Здавалося, зірвались тисячі якихось звірів і понеслись, злякавшись, в нетрі.

— То він зламав, я в цьому певен.

— Я це й раніше знав.

— Невже зламав такого дуба? Яка ж у його сила!

— Він демон!

— Він пророк!

— Він був, я певен в тому, був у Казці.

— Щоб так дорогу знати, то треба бути вже не раз у ній.

— Він нам не раз казав про неї і раніше.

— Невже він з Казки? Чому тоді він крил не має? У Казці всі крилаті.

— А ти хіба дививсь, чи єсть у нього крила? Коли б він сам хотів побути в Казці, то, може б, він давно вже полетів, але він хоче всіх нас вивести із лісу.

Тиша.

— А ось тепер чомусь не бачу я тропи.

— Не бачиш? Як же так? Ану, приглянься краще!

— Хоч око виколи — не бачу.

— Невже тобі не видно, що на ній трава хоч і росте, а ніби чимсь пририта...

— Але ж і праворуч, і ліворуч трава пририта. Чому ж ти думаєш, що сарни не могли ходити тут і пастись?

— Ось він іде... Ми можемо його спитати самого.

— Навіщо там питати? Ні ліворуч, ні праворуч не вів він нас ніколи.

— А все ж спитай Його, спитати можна.

— Спитати можна.

— Підходить він, підходить... Нащо питати? Нащо питати? Хіба не знає він, куди веде нас?!

— Я не казав сього, я не казав сього. Звичайно, турбувать не варто. От я тепер вже виразно дорогу бачу. Так, так вона іде... он, он куди!.. Ах онде-де зникає...

— Ха-ха! А ти казав, що сарни походили.

— Я не казав, я не казав... То вам почулось.

Він іде, за ним, зігнувшись, Дівчина, щось ніби зриваючи. Напівсхилившись, поривчасто ступає юрба. Рухи, убрання, навіть обличчя майже однакові.

В і н (іде). Яксь година пройде — і майже всі зберуться тут до гурту. Тоді розкажете, що з ким в дорозі сталося, хто був відважніший від других, хто духом падав. Умерлих словом щирим пом'янем, без смутку довгого і зайвих сліз. Не нам, мої соколи, плакати і віддавати себе під дощ безсилим сліз. Хай ті старі, що ззаду йдуть за нами, на цілий ліс голосять. Для них в житті нічого не осталося, крім жалю. А ми, ми будемо іти вперед і грудьми дужими дорогу пробивать для себе, для онуків. О, не хиліть голів журливо, угледівши на стежці труп, труп брата або друга. Де жертви, там і перемога!

— Він знає все.

— Він баче все.

— Він пророк.

— З ним Бог говорить.— Він буде в Казці королем.

— Він, може, й є король і тільки зняв корону.

У сей мент підходе Дівчина до Його з вінком з червоних маків. Він стає праворуч.

Д і в ч [и н а]. Прекрасний мій, улюблений! Дозволь мені надіть на голову твою вінок з червоних маків. Нечутно я ходила за тобою і мак збирала в травах. Він так горить, як кров твоя вогняна (*Кладе Йому на голову вінок*).

В і н. Отут поправ. Щось ніби в голову вп'ялося кігтями.

Дівч[ина]. То, мабуть, терен. Найбільше він до маку підійшов. У терну кучері такі ж, як і у тебе.

— Погляньте, — він в короні!

— Я вам казав, що він король.

— А я давно корону в його запримітив.

— Вона з живих квіток!

— Не з золота, не з срібла.

— Не з каменю морського.

Тиша.

— Я бачу лист терновий, у короні.

— Терновий лист?! Навіщо терен здався?

— Поранити колючки можуть.

— На те, щоб квітки не зів'яли...

— Він король.

— Він пророк.

— З ним Бог говорить.

— Він нас веде у Казку.

Народ усе надходить. Підходять, знімають з плеч торби, сідають, стоять, слухають. У всіх обличчя, як у прочан.

— О, Боже мій! Із лісу, що давив нас, що небо чисте застилав, ми вийдем наостанку!..

- Ми вгледимо блакить небесну.
- Ми вгледимо проміння сонця.
- Надивимось на світ Господній.
- Життю всю душу віддамо.
- Як солодко віддати душу.
- Як радісно умерти в щасті!
- Як радісно згоріти в ньому.

В і н. О, радісно! Сказав ти правду. Коли у тебе сил остануться краплини, візьми і кинь в них іскри серця: нехай горять! Вогонь тоді осяє цілий світ, зогріє все в твоїй душі холодній, і ти на мить одну таке зазнаєш щастя, якого ти не зміг зазнати за все життя своє нудне і сіре.

- Правда.
- Правда.
- Правда.
- Я горю.
- І я горю.

Дівочі голоси. Ія горю. Душа моя, що мерзла в холоді життя, немов одтала, і з-під снігів її пробились трави.

- В моїй душі квітки неначе розцвіли.
- В моїй — пташки защебетали.

— А у моїй замаяли мов крила. От я іду, а в грудях щось літає. Я серце, думала, — коли прислухалась не серце; насилу догадалась.

Він. Згоріть в житті — єдине щастя! І ми всі горимо, як факели вогняні. Погляньте навкруги! Хіба не бачите, що стало вже ясніше, що ніч страшна боїться нас і гине. То наші душі і серця горять і ніч осяюють собою. Хай з нас хто-небудь догорить і згасне: йому позаздре небо! Бо він згорить щасливий. І, умираючи і догоряючи, він буде знати, що, може, через рік в цім лісі хтось, блукаючи, угледе труп його зотлілий і скрикне радісно: «О брате мій! Ти йшов на те, щоб в огні згоріти, ти йшов на те, щоб влити віру в мене; сказати, що і ти йшов, що тут, де ти погас, лежить дорога з лісу. О брате мій, ти не погас — ти і тепер горюєш, як стовп вогняний, ти і тепер показуєш дорогу. О брате мій] Прийми ж уклін від мене! Нехай ім'я твоє не сходить з уст людських вовіки». Так скаже той, хто заблудив у лісі, так скаже той, хто стратив віру і знайшов. Брати мої! Хто келих чистого життя не розливав поволі, а випив зразу, хоч навіть і упав, той не умре вовіки, той все віддав життю, що міг віддати.

— Учителю! Що нам робити? Ось жінка плаче: її дитина захворіла і умерла. Ніяк її тепер розважити не можем.

Ведуть під руки жінку.

Жінка. Я найдорожче втратила в житті. Я втратила свою дитину. Мені нічого вже не треба: моя душа за рік намучилась украй, і смерть була б для неї сном солодким, аж Бог мені утіху чисту дав, — він дав мені синочка. (Плаче). Для його і пішла я за тобою. Я думала: піду, піду і понесу дитя своє під чисте небо. Нехай угледе світ і сонце. Любила я і не злякалася ні терну, ні дороги. Йому найбільше, я хотіла дати. І я... я втратила його в дорозі.

Він. Утішся, мати! Не ти одна, — ми всі його згубили, його ми всі дорозі в жертву принесли. Ти ж втратила найбільше. Ти в жертву принесла єдину втіху. Чолом тобі від нас! Прийми ти, мати-страднице, від нас уклін найнижчий. *(До всіх)*. Брати мої! Раз діти умирають, то ми вже близько біля Казки!.. Ось ще ясніше стане, а там і сонце заблищить, і задзвенять пісні вітання. Брати мої! Утіште матер хвору, візьміть її під руки і ведіть. Утіште її, сестри... *(Глуха)*. Тепер пов'ється стежка вгору. Далека путь, закидана камінням. Немов хтось не хотів, щоб люде йшли у світле царство дня, і по дорозі скрізь розкидав гострий камінь. Але угору!

— Угору!

— Угору!

— В царство дня.

Він. Угору, браття! Аж там десь, на верхів'ї, ми сядем відпочити і відти вглядимо на сотні миль цей ліс великий; побачимо, в яким напрямку йшли ми і де раніш блудили без дороги. Не кожний з нас угледіть зможе, але я тим вкажу: на сотні миль у мене бачать очі.

— На сотні миль у його очі бачать.

— На сотні.

— Крізь ліс у його очі бачать.

— Який би ліс густий не був?!

— «Горять у його очі.

— Горять.

— Страшні вони: як стріли ранять.

— Учора тигр хотів уже накинутись на його, а він блиснув очима, і звір, як ранений, поповз у корчах в нетрі.

— Я бачив, як очима він сьогодні барса прикував: до ніг його припав страшенний барс і так лежав хвилину, мов зомлілий.

В і н. А хто хотів би ліворуч узяти, то, за гілля хапаючись, ще не доходячи верхів'я, угледіти вже міг би відблиск Казки.

— А Казка ж де?

— Хіба в долині. Казка?

Він. А Казка... Казка — вище... *(Тиша)*. А хто б хотів угледіти її блискучу браму, хай духом зробиться міцний, як криця. Злякатися — упасти в кручу і розбитись.

Хлопчик. Хіба в дорозі нам ще кручі будуть?!

Він. О, так, моя дитино! Великі кручі, і яри, і камені нас ждуть. Вітри і вихори літають там і жертв своїх шукають, і раді кожного звалить в безодні чорні, але ви сміливо підставте груди, відкриті груди: нема міцніш нічого в світі, як вони відкриті. Ламаються списи об них, і кулі плещуться безсило. *(Тиша)*. Страшні потоки ми зустрінем.

Ю н а к. Я перший перейду потік.

Д р у г и й. А як потонеш?

Перший. Як потону, життям своїм життя другого урятую.

В і н. Брати мої! Де жертви, там і перемога, і всі ви знаєте, що нас чекають жертви.

— Ми знаємо;

— Ми всі на їх готові.

— Гаряча кров зігріє нас в дорозі.

— Гаряча кров напоє нас в дорозі.

— Гаряча кров в собі відіб'є нам проміння Казки.

Він. Гаряча кров, брати мої орли, посіє мак на пройденій тропі. Той мак довіку Не зів'яне, і кожний, хто піти захоче в Казку, ітиме доти, аж доки цвіту стане! Я вірю вам, я вірю в вашу силу! Коли ж її у вас не стане і йти не зможете ви далі, скажіть мені, я гори розстелю, і ви по рівному за мною підете тоді.

— Він гори нам розстелить.

— Ми гір не боїмось.

— Несуть нас крила.

В і н. Брати мої! За мною ж! Вище! Далі!

Він іде. За ним, співаючи щось молитовне, ідуть десятки, сотні людей. Завіса поволі спускається

III КАРТИНА

Ліс. Великі скелі. Гірська природа. Він. Юрба. Дівчина. Хлопчик.

Він — сам, ідей спинається. Гордо піднята голова, відчувається сила, але помітно, як хитається часом його постать. Сідає на камені. Хтось іде поволі і, угледівши його, говорить:

— Ах, ти сидиш.

Він мовчить.

— У тебе вид біліш від крейди. Ти утомився? Занедужав?

Він. Ні, ні! Я довго думав. Думки ж — вампіри: із мозку смокчуть кров, і через те блідий і вид у мене, може. (Встає). Недавно я боровсь з ведмедем. Єдина мить, і я лежав би на землі, розірваний на шмаття. Єдина мить!.. Я подолав ведмедя. Але... єдина мить...

— І можеш думати ти, що він би міг тебе роздерти? В і н. Все може бути.

— Ах, що ти кажеш, що ти кажеш! Мене твої слова косою підтинають... Тебе ніхто не подолає.

Він. О, так, — ніхто! (Тиша). Скажи, я так тебе питаю, скажи, ну, як тобі здається? Коли ми вийдем з лісу? Коли ми ввійдем в Казку? Тринадцять днів ми пушами йдемо, а ліс не рідшає.

— Коли ми вийдем з лісу?! У мене ти питаєш?!

В і н. У тебе, так, у тебе. Скажи, ну як тобі здається?

— А ти (встає), а ти хіба не знаєш? В і н. Я? Я... Знаю я, я знаю, ну, а ти?

— Нащо тобі мене питати? Раніш ти не Питав нікого. Ти вів нас, а ми йшли і вірили тобі.

В і н. А ти тепер не віриш?

— Я не кажу сього, але мені хтось немов камінь наложив на плечі. Я далі йти уже не можу. Я упаду, я падаю... Я ляжу, я стомивсь... (Лягає).

Він. О брате мій! Устань і вір: не заїде сонце ще затори, як ми угледим Казку.

— Сьогодні будем в Казці? Сьогодні?! (Підводиться і знову опускається). Ні, я полежу трохи, я стомивсь; (Падає біля його ніг).

— Він. (схоплюється, швидко підходить до дерева, обходить його кругом і оглядає усе навколо). Ми вчора тут були! Це дерево я бачив!

— Що ти сказав?

Він. Нічого... то так... я сам собі.

— Так важко... Я засну... Коли ви будете йти, мене лишіть! Я мушу відпочити, я вас догнати встигну.

Дівчина і хтось з нею ідуть бадьоро.

Д і в ч [и н а]. А ти, мій соколе, мене Чекаєш? Яка я рада!..

— (Весело). Вона усе мене питала, чому врівні з тобою йти не може...

Д і в ч [и н а] (приглядається до Його, потім кладе йому руку на чоло).

Чого ти так замислився і наче засмутився?

Він. Я змучився... ішов... боровся... Я подумав... ах, я подумав...

Д і в ч [и н а]. Ти змучився...

— Ти змучився...

Він. Скажи мені... Скажи мені... Учора ми... Учора тут ми не були?

— Дрижить у його голос...

Д і в ч [и н а]. Чого твій голос так дрижить? Ти, може, хворий?

В і н. Учора тут ми не були?

Д і в ч [и н а]. Ти, може, був, а я прийшла сюди сьогодні тільки.

В і н. Ти дерева цього не бачила ніколи?

Д і в ч [и н а]. Не бачила ніколи.

Він. То, значить, так мені здалося... Ми далі йдемо?!

Д і в ч [и н а]. А ти... А ти... думав, що не... далі?

В і н. Ні, ні... Я так і думав... і думав так, що далі.

З долу недужим голосом:

— У мене він питав: коли ми дійдем в Казку? Слова його мене, як стріли, підтяли. Я з місця встать не можу.

— Питав?!

Д і в ч [и н а]. Хіба не знаєш ти? Ти заблуdiv? Ти збивсь з дороги?

— А де його корона?..

В і н. Корона де?.. Не знаю. Я, може, в нетрях загубив її.

— Він загубив корону.

— (З долу). А я... її не пам'ятаю.

— Скажи, коли ми будем в Казці? Ти ж був, ти ж знаєш.

В і н. Я знаю... був... Я знаю...

— Ну, так кажи, чого ж мовчиш?..

В і н. Мені здається...

— Ви чуєте, як у його голос дрижить? Ви бачите, як жахливо у його бігають очі... Він не знає..., Йому здається...

В і н. Мені здається, що ми сьогодні будем.

— Скажи, коли ми будем, в Казці?

Він. Принаймні... Мені здається, що сьогодні.

— Йому здавалось і раніше... Хе-хе-хе!..

В і н (встає). Хто смів тут зараз засміятись? Чий голос тут мені над ухом продзвенів? Комар, чи що, хотів мене злякати сміхом? Я грому не боюсь! Ти чуєш?.. (Тиша). І смерть... останній мій триумф на світі!..

Той, що лежав, підводиться.

— Я не казав нічого. То ти спитав у мене, чи скоро ми у Казку дійдем? Я відповів тобі, що я не знаю. Хіба я можу знати? Я тільки йду і сам не знаю, як іду. Мене несуть немов великі крила.

— І я нічого не казав. Твій голос задрижав, я усміхнувся несамохить.

В і н. Коли несеш ти жертву Богові, не личить усміхатись.

Д і в ч [и н а]. Він усміхнувся мимоволі, — прости йому.

Здалека чути співи молитовні.

— Ідуть, надходять... Ходім назустріч їм.
— Ми їм розкажем те, що чули. *(До дівчини)*. А ти останешся?
Д і в ч [и н а]. Я... останусь.

Двоє ідуть ліворуч, і чути їх далекий сміх.

В і н. Хто засміявся?
Д і в ч [и н а]. Ніхто, ніхто... То так тобі почулось.
В і н. Ні, ні! Я чув, що хтось сміявся злорадно.
Д і в ч [и н а]. То так тобі, соколе мій, почулось.

Він проводить рукою по голові, зітхає.

Д і в ч [и н а]. Ти зітхаєш? Ну, заспокойсь, ну, усміхнись, ну, глянь мені в очі... А може, ти того сумуєш, що загубив свою корону?! Не сумуй... Я знов сплету тобі вінок із маку. *(Іде, зриває квітки і сідає біля його ніг)*.

В і н. Ти знаєш. Що мені здалось? Мені здалось, що ми йдемо, йдемо вперед і знов вертаємось туди, від киль і вийшли. *(Тиша)*. Ні, ні, зовсім не те мені здалося. *(Тиша)*. Мені здалось, що я себе дурманом обпоїв. Ні, знов не те... *(Тиша)*. Немов усі, що йдуть за мною, не ідуть... *(Тиша)*. Немов усі сміються тільки з мене...

Дівч[ина]. О мій улюблений! Хто сміє насміхатись?!

В і н. Ні, я не те хотів сказати... Мені здалось, немов уся юрба іде за мною, щоб подивитися на мене, як на чудо. І це не так, і це... не так... Ну, зрозумій... Мені здалось, що я лежу і сплю, мені ж якийсь солодкий сниться сон. І ось тепер, і ось тепер мені усе єдиним сном здається.

Дівч[ина]. Я й досі не сплела вінка тобі; — ламаються квітки. Пелюстки облітають, а стебла все ламаються.

В і н. Це справді сон солодкий. Невже б то я, слабкий, найслабший від усіх, міг повести усю юрбу із лісу?.. Невже б я зміг, я б перший зміг іти і розривать терни колючі?! Невже б я міг, як стрілами, очима ранили і тигра, й лева?.. Не вірю я. Це сон усе!.. *(Тиша)*. Не знаю, може, і не сон, а тільки я слабкий... найслабший...

Д і в ч [и н а]. Ти плачеш? Плачеш?! *(Кидає квітки)*. У тебе сльози?

В і н. Ні, ні, це так...

Д і в ч [и н а] *(гордо)*. Устань і вислухай мене. Я, може, цього більш ніколи вже казати не стану... Ти вів юрбу... Ти розривав кущі тернові Ти зламаував дуби столітні, ти з левами поводишся, як із псами. Ти вів нас в

світлу Казку. Ти нам пророкував, і ми в словах твоїх пророчих у той же впевнювались день. Ти був найдужчий від усіх. Ти не боявся ні грому, ні вітрів, і блискавки безсило падали, б'ючись об мідь грудей твоїх нелюдських. Я більш нічого не скажу.

Чути далекі співи.

Я йду назустріч сестрам і братам. Вони вітають ранок. Ранок! Ти засвітив його і сам безсило погасаєш! *(Іде назустріч співам).*

Він сидить замислений і слухає співи. Співи згодом стихають, і розтинається сміх. Прислухається, встає. Поволі в йому прокидається сила, він виростає, гордо відхиливши голову назад, стоїть і жде. Регіт наближається, і юрба ввалюється на сцену.

У одного на високому кілку Його корона. Юрба, уgliedівши Його, спиняється і мовкне. Опускається кілок з короною. Страшні обличчя ховаються. Декілька хвилин тиша.

Голос, *(ззаду, тихо)*. Учителю! Нам сказали, що ти з дороги збився.

Легкий сміх, гудіння.

- Нам сказали, що ти не знаєш, куди йти.
 - Нам сказали, що ти загубив корону. Ми знайшли.
 - Нам сказали, що королем не був ти зроду.
 - Нам сказали, що ми не вийдем з лісу!..
- В і н. Хто вам сказав? Хай вийдуть ті і ще раз скажуть.

Тиша.

- Я не казав.
- І я.
- І я, хоч забожусь, і слова не казав такого.
- Він *(підвищеним голосом)*. Хто смів казати в той ранок чистий, коли ось-ось ми вгледим браму Казки? Хто смів *(кричить)* цей ранок затуманить?

Юрба одступає, згорблюється, стає сірою.

В і н. Я вам знайшов дорогу, я вів вас в Казку світлу, я вів вас з ночі в день, і от, коли пройшли ми сотні миль, коли підходимо ми до Казки

(кричить), коли я весь в крові і ранах, — ви смієтесь! Брати! У мене сльози!

— Він плаче?

— Він плаче...

— Він плаче! Ха-ха-ха!

Юрба наступає, випливають знов страшні обличчя.

Сміх.

— Ха-ха! ха-ха! ха-ха!

В і н (*по тиші*). Так ви не люде, а страховища якісь?! Я вас... боюсь!..

— Він нас боїться, а ми ішли за ним! Ха-ха-ха-ха!

— Хто йшов? Принаймні я не йшов.

— І я не йшов.

— І я.

— І я.

Він. Так ви не йшли за мною? Ні? Так я не вів вас?! Ні?! Я боже-вільний?!

— А ти... ти думав, що ішли? Ха-ха-ха-ха!

Регім. Підіймають кілок з короною і вертять ним.

— Ха-ха! Жороль! А ти і досі думаєш, що ти король?!

Він. Хто думає?!

— Уже ж не ми.

— Ха-ха!

— Уже ж не ми!

В і н. Так ви не йшли за мною? Я вас не вів нікуди?

— Ти ще питаєш нас?

— Ха-ха!

— Та годі з ним балакати! Назад! Рушаймо на домівку.

— Ходімо навпростець! Ось я дорогу знаю.

— Ні, краще я...

— Давайте я попереду піду! За півгодини доведу вас.

— Ось він нехай попереду іде... ось... він.

На людину, подібну до горили, надівають вінок.

— Король! Король! От так король!

— Ведмідь злякається такого короля!

— Ха-ха-ха-ха!

В і н. Страховища! Хто ж ви? Ви привиди?

- Ми привиди?
— Ми привиди? Хто привиди?
— Ти привид сам!

Кидають каміння, дрючки. Хтось з дівчат в юрбі голосно скрикує. На сцені робиться темно, юрба зникає, потім поволі яснішає. Він лежить і стогне.

Він. Розбили голову... Розбили голову... Я умираю... Я умираю...
Дитячий голос згори.

- Хто там?
В і н. Я умираю... Я умру...

Сходе з гори хлопчик років десяти, в білім убранні.

Хлопч[ик]. Ти хто такий?

Він мовчить.

Ти хто такий? Ти впав? Розбився?

Він мовчить.

Хлопчик підводє йому голову.

В і н. Це привид знову?!

Х л о п ч [и к]. Я — хлопчик!

В і н. Чого ти тут? Як міг зайти в такі ти нетрі?

Хлопч[ик]. Я був тут на узліссі, коли — твій стогін чую. От я й пішов на голос.

В і н. Ти на узліссі був? Ти кажеш — на узліссі?.. Що ти кажеш?..

Хлопч[ик]. Із Казки я прийшов, щоб зірвати папороть розквітлу. Тут, на узліссі, щодня розквітлу папороть знаходять, а іноді цвіте їх сила! Тоді весь ліс здається в золотім вінку.

В і н. Тут Казка, кажеш ти?!

Х л о п ч [и к]. За лісом зараз Казка.

В і н. Тут ліс кінчається.

Х л о п ч [и к]. Кінчається тут зараз.

В і н. За лісом — сонце?

Х л о п ч [и к]. Сонце. У Казці" завжди сонце.

В і н. Сонце!! Не вірю я, ти — привид!

Хлопч[ик]. Ну, глянь: я гілку відхилю, і ти дорогу вгледиш. *(Відхиляє гілку, і цілий потік сонячного проміння летиться через просвіт і вривається на сцену).* Ти бачив браму Казки? У золоті вона горіла.

В і н. Так, я не помилився?! Так я їх добре в Казку вів? Ми швидко будемо у Казці!! (Гукає, але голос його ледве чути). Люде! Люде! Брати мої! Я вас довів! Ще два-три кроки! Люде! Люде! Люде!..

Х л о п ч [и к]. Твого вже голосу ніхто почути не зможе.

Робиться темно. Завіса

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

(1880-1951)

Володимир Кирилович Винниченко народився 28 липня 1880 р. в місті Єлисаветграді (нині Кіровоград) у селянській родині.

Володимир навчався в початковій школі, а згодом у Єлисаветградській чоловічій класичній гімназії. 1900 р. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету. У цей час національно-культурницький рух різко політизується. Виникають українські політичні партії, що висувують демократичні гасла й вносять до своїх програм ідею автономності України. Модними стають соціалістичні гасла, а в українських партіях вони поєднуються з національно-визвольними прагненнями. Прилучившись до української студентської громади, Володимир Винниченко ввійшов до новоствореної Революційної української партії, симпатії якої були на боці європейської соціал-демократії. У лютому 1902 р. Винниченка заарештували й відправили до Лук'янівської в'язниці. Певна річ, з університету Винниченка виключили, а восени забрали на військову службу. Паралельно з пропагандистською роботою, арештами, тюрмою й солдатчиною Винниченко займався літературною діяльністю. Восени 1902 р. він надрукував своє перше оповідання «Сила і краса».

З 1906 р. виходять друком одна за одною п'ять книжок його оповідань. Ім'я Винниченка стає популярним, про нього позитивно відгукується критика. Крім оповідань, він створює низку психологічних драм («Дисгармонія», «Брехня», «Гріх», «Чорна Пантера і Білий Ведмідь», «Великий Молох») і романів («Чесність з собою», «Рівновага», «Божки», «Записки Кирпатого Мефістофеля»). Ці твори були новаторськими, незвичними в тодішньому літературному процесі, тому й сприймалися неоднозначно, вони провокували суперечки, словом, були помітними.

У 1917 р. Володимир Винниченко став одним з організаторів і керівників Центральної ради, а згодом — головою першого українського уряду — Генерального секретаріату. Після повалення гетьманату Петра Скоропадського Винниченко став одним із керівників Директорії — нового уряду Української Народної Республіки. У роки чужоземної інтервенції й кривавої громадянської війни Винниченко бачив національну роз'єднаність українців, що зумовила поразки в будівництві

держави. Не бажаючи брати на себе відповідальність за помилкову, як він уважав, політику уряду УНР, Винниченко 1919 р. виїхав до Австрії. Останні свої роки Володимир Винниченко зі своєю дружиною провели в Мужені — передмісті Канн, що на півдні Франції. Серед творів, написаних у цей період, найвідоміші соціально-утопічний роман «Сонячна машина» (1924) і роман про громадянську війну «На той бік» (1923).

Володимир Винниченко помер 6 березня 1951 р. у своїй оселі, похований на Муженському цвинтарі під Каннами.

Перекажіть мій, так би мовити, скромний заповіт людям... Скажіть їм: нема більшої, нема почеснішої, нема великодушнішої і прекраснішої мети та сенсу існування як окремих людей, так і цілих націй, як творення щастя. Не сили, не могутності, не панування, не розкошування, а щастя. Розумієте? А колегам моїм, письменникам і митцям, перекажіть, що немає вищої, цікавішої теми для їхніх творів, як щастя.

Володимир Винниченко

Серед млявої, тонко-артистичної та малосилої або ординарно шаблонуваної та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом, як саме життя, у Суміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості, і відкіля ти взявся у нас такий? — хочеться по кожному оповіданню запитати д. Винниченка.

Іван Франко

МОМЕНТ

(Із оповідань тюремної Шехерезади)

І раз Шехерезада так почав своє оповідання:

— Слухайте. Було це навесні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Е!.. Ну; словом, було це навесні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це навесні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусив неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки-понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся й, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

- В'ю! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе прізвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардійонець», як казали його односельчани, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і навіть, коли ловили його «харцизники¹», не мінявся, тільки ще більш насуплювався, очі робились ще меншими, колочими і страшно якось білили губи.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сьогодні на тім боці. Це як собі знаєте! — з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий ряд блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі понад скелею. Потім знов сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби пильно вдивлялися в мене.

— Можуть убити, — раптом, верет через десять, суворо пробурмотів він, зачепивши віжки за люшню і починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен, не хапаючись, подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кишеню за тютюном.

— А чому не було?... Чи на те розуму треба, аби вбити чоловіка?

— Але було, що й не вбивали? Семен лизнув папір, витер сірника, пихкнув кілька раз і, беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали. В'ю!

— Ну, то й мене не вб'ють! — постановив я.

І, пам'ятаю, мені раптом стало-страшенно смішно: я — мертвий. Ці мушки, Семенова спина, конячинка, на якій підстрибувала комічно і глупо якось шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я — будучий мертвяк. Лежу десь; в якому-небудь яру дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружком сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, всередину, де оселилась смерть. І лице моє теж

¹ Погранична сторожа.

зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі таємні ворони і ждуть чогось...

— Як надокучило носити голову на плечах, то йдіть, — раптом несподівано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув: — Вішта! Ти! Кукурудзяна...

Я посміхнувся.

«Кукурудзяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуже й неуважно.

Пам'ятаю, село виринуло якимсь несподівано для мене. Не доїжджаючи до його, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись вбік, злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув: — Границя.

Я глянув туди, вперед. Далско-далско темніла, як тин, смуга лісу. Мені якимось стало холодно в грудях і завмерло серце. Так. Аж ось він, цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин, і чув, як мені якимось тісно, нудно, неспокійно.

— Ви мене зараз поведете, Семене? — спитав я.

Семен повернув да мене свій жовто-смугливий гострий ніс, підстрижені вуса й здивовано промовив:

— Але! А чи я вже нажився на світі, щоб вести вас удень? Он, маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдіть їм у руки. А мене лишіть ще пожити трохи на світі... А я!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

— Значить, просто йти на ліс?

— Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки.

Ми їхали якимсь лугом поза городами. Верби схилялись над нами, і мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, невередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене й, незадоволено-суроро, дивлячись убік, бовкнув:

— Так ви таки зараз хочете йти?

— Таки зараз.

— Можуть убити.

— Не вб'ють.

— Ну, то лягайте, — сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись, для чого лягати, покійно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядном, яке дуже пахло огірками, й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вйокнув, і ми рушили,

Мабуть, ми їхали знов без дороги, бо мене хитало, як в колісці, об колеса шарудів бур'ян, і коняка часто зупинялась, десь хапаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице, та сіре рядно і чув, як понуро вйокав Семен і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надо мною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо, і якоюсь незграбною скелею під ним стирчала Семенова голова в шапці з його гострим, ніби мертвим носом і чорно-сивими, наче посланими попелом, підстриженими вусами.

— Вставайте! — муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік подвір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними — ворота на вулицю.

— В повітку! — хитнув Семен головою і кинув навкруги пильно суворим оком. — Розпряжу коняку та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі, якраз проти дверей сиділа... — уявіть собі!.. — сиділа панна. Сама настояща, городська панна, в гарненьких черевиках, що визирали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях, з здивовано направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, променисті, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких пани, але в повітці, на соломі, в подвір'ї контрабандиста... Я мусив почувати себе ніяково.

— Можна ввійти? — ні з того ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка! — галантно повела вона рукою круг себе і навіть посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую, — засміявся й я. Мені зразу стало легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась соломинка і дрижала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи випнута наперед. В повітці було темнувато, пахло вогкістю, шкурами, зіпрілою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть переправляєтесь через кордон? — спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обоє чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала і вилетіла. Пам'ятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотою палицею, припнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть, конячку; в двері видно було, як літали, наче чорні стріли, ластівки. З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дядько, покликав Семена й поспішно, таємниче почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе й засміялася. Ах, якби ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася! — скрикнула вона і, швидко вставши, почала знімати соломинки, які, мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися. — Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! — засміялася вона до мене. — їй-богу! Все чогось не можна йти. А тут гарно, правда? Наче індійський вігвам, чи як то у їх зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якоесь. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер вдвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене соломку. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лица їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялася, схопила з землі цілу жменю соломи й, простягнувши мені, сказала:

— Ану, нате!

Я спокійно взяв соломку й, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з здивовано поширеними очима.

— От, тепер дуже гарно! — сказав я.

В сей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на соломку на панні, він подививсь кудись в куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено презирнулись з панною.

— Чого ж вони шукають? — спитала вона глухо...

— Якусь панночку шукають. Мабуть, підглядів хтось, — додав він тихше. — Треба тікати.

— Куди ж тікати? — чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік. Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до лісу.

Губи Семена були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре? — звернувся я до неї.

— Як знаєте, — здвинула вона плечима.

— Чекайте-но! — бовкнув Семен і вийшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми zostалися самі. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою поstattтю, здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь вийшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, ехидне, зле і слідкувало за нами.

Десь загомоніло двоє голосів. Ми, дивлячись одне на одного, напружено слухали... Стихло... Оса роздратовано гула десь і жикала крилами об соломку. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зітхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам в руки! — раптом зірвалась панна з місця й прудко, твердо заходила по повітці. — Тільки не це! Тільки не це!.. У вас револьвер є? — вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталеві, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою, і, здавалось, вона держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я вийняв револьвер і дав їй.

— А стріляти ви вмієте? — хмуρο й тихо спитав я.

— Убити себе зумію, — муркнула вона злісно й, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він ввійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Границя у самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якось з книжками Дю, пришлете... Поспішіться!

Серед свиток була жіноча хустка, а для мене — шапка. Ми мовчки, похапцем одяглися.

— Ноги з-під свит видно... Нічого, — муркнув Сені мені... — Полеми будете йти... Аби здалека не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай Бог помагає... Хутчій!

Ми поховали під свитки свої брили і вийшли. На вулиці було тихо й пусто. Хатка задумливо дивилась собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спокійно, привітно. Плутаючись в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одне одному, і бігли, й бігли. Перелізли через перелаз, перестрибнули якийсь ривчачок, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом, і,

лишаючи за собою широкий слід, вибігли на дорогу. З дороги видно було далекий тин лісу.

Пам'ятаю, — зупинились. Важко й часто дихаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки стояли біля городів тихі верби, і тільки деколи меланхолійно шаруділи волохаті зелені коноплі.

На підборідді панни блищали краплі поту, волосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпосхожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбно висіла на плечах і тягнула їх донизу.

— Душно... — хрипло промовила вона. — Далеко ліс?

— Он! — хитнув я головою наперед.

— Не треба вже бігти... — притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль весь час випадав із-під свитки. Ми озирались, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо... — промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому. — Потім стомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе. — Так краще, — слабо посміхнулась вона.

Пам'ятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! Ви мокрий весь. Чекайте! — Вона вийняла з-під свитки хусточку і почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом. — Так. Тепер добре.

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідше, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі? — спиталась вона.

— Здається. Так говорив Семен.

Перед нами далеко зачорніла підвода. Пам'ятаю, ми якось разом озирнули одне одного й весело зареготались.

— Срунда виходить? — питаюче й зо сміхом сказала панна.

— Хм! — безпомічно озирнувся я.

— Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

— Правильно!

Сіли. Заховали ноги під свитки і знов обдивились самих себе.

— Ні! Ми так схожі на старців, — засміялась вона. — Так не можна. Сядьте інакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

— Це — жито, — для чогось поправив я.

— Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жили десь, потім розлучились, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На йому сиділо троє дядьків з довгим, аж до плечей, волоссям і в капелюхах, похожих на перевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, поспускавши ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивились на нас і пробігли далі.

— Зійшло! — весело хитнула панна головою. — Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво-тепло посміхнулась і сунула шапку в кишеню своєї світки.

— Коли треба буде, дам... А гарно, правда? — раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало — якось бадьоро, цікаво, дужо.

— Як вас зовуть? — спитався я її раптом. Вона лукаво глянула на мене:

— А вам для чого?

— Як то для чого?.. Цікаво знати, з ким ідеш.

— Фу казна-що! Хіба коли я вам скажу, що мене звуть Галею, Ма-нею, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?

— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?.. Русяве, здається. Ну, да... Русяве волосся. Ну, й і так далі. А ім'я — пошлість. Правда? — підняла вона якось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, — ми десь жили разом. Може, вона була колись веселою берізкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? Може, ми були парою колосків і близько стояли один коло одного? Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилась на нас, і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі. ^ »

— Ліс... — тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими очима.

— Треба обережно йти тепер... — одповів я.

— А знаєте, мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже... — здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулості, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм, і вас охоплює, разом з хвилею згуків, ціла

хмара асоціацій, почувань, і ви відчуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте, ви надзвичайно гарні зараз! — проти волі вирвалось у мене. Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене, й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно-ніяково, і ми мовчки швидше пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидались короткими фразами й, зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може, вона була тут же, зараз, може, ще далеко десь; може, вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева і нищпорили між ними... Але стіна злісно-лукаво, холодно ховала за собою те, що ми шукали, і чекала нас.

— Не видно нікого... — шепотіла панна.

— Не видно... — шепотів я.

І мені щоразу хотілось взяти її за руку, притулитись, злитись з нею і так іти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузьеньку нивку жита — і ми в лісі.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі вночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лащить і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на одному місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зелений хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, черв'ячків, мишей, колосків.

— Ходім... — прошепотіла панна.

— Ходім... — прошепотів я.

І знов мені захотілось взяти її руку... Але...

Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи. — Слухайте! — раптом зупинилась панна. — Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі... — Вона сказала адресу і кілька раз повторила її. — Напишіть так: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя». Більше нічого... Чуєте?... Зробіте?

— Зроблю... — тихо сказав я, і... мені жагуче хотілось взяти її руку, тільки одну руку в цьому рудому, шершавому рукаві... Але...

— Ну, тепер ходім! — рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, щохвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев... — Чуєте ж: «Як вмирають ті, що дуже люблять життя!» — раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою. Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Стрункі берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами і ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гілки на гілку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись куди йти... — прошепотів я.

Ми ввійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видно ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, кущі, тіні...

— Я нічого не помічаю... — прошепотіла Муся.

— Я теж.

— Мабуть, далі...

— Мабуть.

— Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого... І вона тихо, журно, лагідно посміхнулась до мене.

Ми затихли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже і суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гіллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бджоли стукав дятел десь вгорі; дві пташки, пурхаючи з гілки на гілку, подивлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелики або в щасливому безсиллі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузьок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини.

Оддаючись зо всюю силою цьому процесові або, як сказав би цей брат-людина, «зо всім цинізмом», вони, ці кузьки, метелики, ніби говорять йому: «На, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема неза-

коннорождених, у нас нема пашпортів, моралів, "уложеній о наказаніях", ми маленькі, здорові, чисті циніки».

Ми з Мусеєю дивились на їх, а вони літали, повзали круг нас, ці циніки, вилітали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашіли духом кохання і цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно якось... — Прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї, і чудно мені було якось. *

Ми — двоє людей, загнаних другими людьми, — сидимо і маємо зараз через щось іти ще до якихось інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас з смертю в руках. Ми — двоє загнаних людей, близькі, з очима, повними ласки й тепла одне до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє людей, а не кузьок, — сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж всього кілька годин знайомі одне з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузьок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивитесь так пильно на мене? — спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і завмер. Муся дивилась на мене якось тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як уб'ють мене? — прошепотіла вона.

— Вас не уб'ють!

— А я вас буду...

Я присунувсь ближче до неї і притуливсь лицем до плеча її. Свитка колола лице, але була мильша оксамиту. Груди її почали здійматись вище, частіше.

— Не треба... — прошепотіла вона.

— Вам неприємно? — глухо спитав я.

— Ні... так...

— Так чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладдила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і безгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там, далеко, десь у вогкій глибині, в таємній напівтьмі лісу, ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!... — пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні. Не треба...

— Мусю!..

— Ходім, уже... Пора... — злегка одвела вона мою голову. — Натя шапку, надіньте, і ходім... Пора... Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в глиб його. Темна глибина ждала нас.

Я надів шапку, ми встали й, не дивлячись одне на одного, тихо по-сунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вогкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Зціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинились, озирались і слухали.

— Де ж саме межа? — питала Муся. Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас уб'ють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо — і... все. Але, пам'ятаю, не було нічого по всій істоті: ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одне величезне напруження, одне велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всієї істоти з цим призначенням, неминучим.

Ми то лягали, і я, приклавши вухо до вогкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути, то повзли рачки там, де рідко було дерев; то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура і завмирили, великими очима дивлячись вперед і ловлячи кожний писк, кожний рух лісу.

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих беріз, не було метеликів, земля була вогка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напівтьма дивилась на нас вороже, погрозово, безжалісно.

— Дайте руку... — прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмирають ті, що дуже люблять життя», — згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомості велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Ш-ш!.. — зупинились ми. Якийсь просвіт... дерева рідше...

«Там!» — мовчки глянули ми одне на одного... Ступили кілька кроків і замерли... Десь тукав дятел... Шашіль гриз дерево... Одірвався сухий лист, зигзагами захитався і впав...

Ще кілька кроків... Просвіт більше... Засивіло небо... Руки дрижали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку, і ми поповзли, безшумно переставляючи коліна і вибираючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився

на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звіром, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і завмер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятел... Писнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знов поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків за три перед нами, показала лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся і подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувсь і глянув вбік. Так! Два стовпи — один проти другого, один наш — великий, незграбний; другий, з того боку, — менший; обидва — з орлами, обидва — рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча ж? А може, десь, тут же, стояла коло їх людина, і порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерті?

Я озирнувся до Мусі. Вона теж підвелась і напружено дивилась вперед.

— Тут! — хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів: — Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупиняться! Все одно... Ну!..

Я випустив руку її, зігнувся і кинувсь вперед. Хруснули гілки, але, здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки, і разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі з поверненим вбік блідим, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось збоку, крикнуло, знов вибухнув постріл, виринув під ногами якийсь ривчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь кущі, вітер в вухах. І щось велике, горде, могутнє в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір, як могутній потік. Летіли озираячись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вогкість смерті.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дрижало великим, безумним щастям побіди, побіди життя.

— Єсть! — гордо, дико вирвалось у неї, дивлячись назад. — Єсть! — повторяла вона, задихаючись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпосхожі пасма темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашіли жаром щастя. — Єсть! — раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче-скажено притулилась до мене.

«Єсть!!» — крикнула вся моя душа, вся істота моя назустріч їй.

Це було торжество двох великих кузьок; це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозку,

нервів, кісток; це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з одвертими, видючими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилася знов з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

— Сядем... — безсило опустила вона на землю.

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило-щасливо посміхались одне до одного і поглядали на стіну лісу. Там було тихо. Довго сиділи так. Чогось не говорилось.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся нерухомо, задумливо дивилась кудись вперед.

— Знаєте що? — раптом тихо промовила, якимсь нервово-рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

— А тепер ми попросаємося. Чуєте? Я піду в один бік, а ви — в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!.. Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмирають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто-напружено говорила:

— Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнянні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую отут... — Вона показала на серце.

-

І, криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплюю на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись кущі.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

— Так буде краще. Прощайте... — якимсь терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів, і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Наді мною синіло небо, і сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вrostав і вбирався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни:

Хто вона, де вона, й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ЗМІСТ

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ	3
Кайдашева сім'я (Скорочено)	4
ПАНАС МИРНИЙ	32
Хіба ревуть воли, як ясла повні? (Скорочено)	33
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ	80
Мартин Боруля (Скорочено)	81
МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ	112
Облога Буші (Скорочено)	113
БОРИС ГРІНЧЕНКО	148
Каторжна	149
ІВАН ФРАНКО	159
Гімн	161
Сікстинська мадонна	162
«Безмежнеє поле...»	162
«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»	163
«Чого являєшся мені...»	163
Легенда про вічне життя	164
Декадент	170
Розвивайся ти, високий дубе	171
Мойсей (Скорочено)	173
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ	191
Intermezzo (Скорочено)	192
Тіні забутих предків (Скорочено)	202

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА	224
Земля (Скорочено)	225
ВАСИЛЬ СТЕФАНИК	277
Камінний хрест	278
ЛЕСЯ УКРАЇНКА	289
Contra spem spero!	290
«І все-таки до тебе думка лине...»	291
«І ти колись боролась, мов Ізраїль...»	293
Хвиля	295
«Стояла я і слухала весну...»	295
«Все, все покинуть, до тебе полинуть»	295
«Уста говорять: "Він навіки згинув!..."»	295
Лісова пісня (Скорочено)	297
МИКОЛА ВОРОНИЙ	319
Іванові Франкові	320
Блакитна панна	322
Інфанта	323
ОЛЕКСАНДР ОЛЕСЬ	325
«З журбою радість обнялась...»	326
Чари ночі	326
«О слово рідне! Орле скутий!»	328
По дорозі в Казку	328
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО	352
Момент	353

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Хрестоматія для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

*Схвалено для використання в загальноосвітніх
навчальних закладах*

*Упорядкування
Авраменка Олександра Миколайовича*

Редактор *Т. Глушко*
Художній редактор *О. Здор*
Технічний редактор *І. Селезньова*
Комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко, С. Груніна*
Коректор *Т. Мельничук*

Підписано до друку 11.08.2010. Формат 60x90/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург. Друк офс.
Ум. др. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 15,82.
Наклад 5000. Зам. №

Видавництво «Грамота»
Кловський узвіз, 8, м. Київ, 01021
тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64
Електронна адреса: gramota@ukrpost.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота
у ТОВ «Бізнес-Логіка»
пров. Радищева, 4, м. Київ, 03680

**Видавництво «Грамота»
пропонує навчально-методичний комплект
з української літератури для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів:**

підручник

(автори *О. М. Авраменко, В. І. Пахаренко*);

хрестоматія

(укладач *О. М. Авраменко*);

книжка для вчителя

(автори *О. М. Авраменко, Л. М. Скрипник*);

зошит для тематичних контрольних робіт

(автори *О. М. Авраменко, Л. М. Скрипник*);

дидактичні мультимедійні матеріали

(автори *О. М. Авраменко, Л. М. Скрипник*).

